

T.C
HARRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
İSLAM HUKUKU BİLİM DALI

İSLAM HUKUKUNDA EĞİTİM VE ÖĞRETİM HAKKI
(DOKTORA TEZİ)

Danışman

Doç. Dr. Şamil DAĞCI

Hazırlayan

Davut OKÇU

ŞANLIURFA - 2003

I. Araştırmanın Önemi

Eğitim, öğretim ve öğrenim faaliyetleri insanların en temel hak ve hürriyetlerindedir. İnsanlar arasında karşılıklı olarak hak ve yükümlülükler doğurur. Eğitim, öğretim ve öğrenim alanına dair hak ve sorumluluklardan söz ederken insan ve devlet, insan ve toplum, insan ve ailesi arasındaki görev ve yükümlülükler gündeme gelir. Eğitim, öğretim ve öğrenim faaliyetleri İslam dinine göre farz, Uluslararası Sözleşmelerde ise temel bir insan hakkı olarak değer kazanmıştır. Bu bağlamda Uluslararası Sözleşmelere imza atan devletler bu temel hakkın öereğini yerine getirmek üzere taahhütte bulunmaktadırlar

I. Hak Kavramı ve Kapsamı

İslam hukukunun temel kavramlarından biri olan hak sözcüğü, literatürde de en çok kullanılan kavramlar arasında yer alır. Sözlükte ve örfte taşıdığı anlam çeşitliliği ve muhteva zenginliğinin yanında, fıkıh usulü ve furu' u fıkıh diye tabir edilen hukukun çeşitli alt dallarında farklı anlamlarının bulunması nedeniyle hak kavramı hakkında genel geçer bir tanım yapmak mümkün olmamaktadır. Bu zorluğun birinci sebebi, hak teriminin fıkıh biliminde kullanımının, bu kelimenin sözlükte ve örfte taşıdığı anlam çeşitliliği ve muhteva zenginliğiyle yakından bağlantısının bulunmasıdır. İkinci sebep; hak kavramının fıkıh usulünde ve furu' u fıkıh olarak tabir edilen hukukun çeşitli alt dallarında farklı terim anlamları kazanmış olmasıdır.¹

¹ Barakoglu, age., s. 140.

²⁵ Önen, Mesut, *Hukukun Temel Kavramları*, İstanbul 1991, s. 215.

²⁶ Selahattin, Muhammed, *Özgürlük Arayışı ve İslam* (Çev. Ahmet Asrar), İstanbul ty. s. 21.

²⁷ Umara, Muhammed, *İslam ve İnsan Hakları* (Çev. Asım Kanar), İstanbul 1982, s. 204-205.

²⁸ Acluni, İsmail Muhammed, *Keşfu'l-Hafa*, Beyrut 1988, II/368, Hadis No: 2617.

²⁹ Şener, Sami, "Demokratik Hukuk Devletinde Temsil Hakkı ve Hukuk", Demokratik Hukuk Devletinde Temel Hak ve Hürriyetler konulu istişare toplantısına sunulan tebliğ, İstanbul 1998, s. 136.

³⁰ Başaran, İbrahim Ethem, *Eğitime Giriş*, Ankara 1996, s. 24.

kendisinden hukuki hükümlerin çıkarıldığı kaynaklara (kitap, sünnet, icma, kıyas) dayanan İlahî ihsanlardır. Herhangi bir delile dayanmayan kanuni haktan söz edilemez.

Hakkın kaynağı Allah Teala'dır; çünkü O'ndan başka hakim yoktur. İlahî dinler,

²⁹ Sami Şener, “Demokratik Hukuk Devletinde Temsil Hakkı ve Hukuk”, *Demokratik Hukuk Devletinde Temel Hak ve Hürriyetler* konulu istisare toplantısına sunulan tebliğ. İstanbul 1998. s. 136.

³⁰ İbrahim Ethem Başaran, *Eğitime Giriş*, Ankara 1996, s.24.

³¹ Abdulkerim Ünal, *İslam Hukuku Açısından Hak ve Hakkın Kötüye Kullanılması*, İzmir 1997, s.21.

³² Hüseyin Hatemi, “İslam’da İnsan Hakları ve Adalet Kavramı”, *İnsan Hakları Sempozyumu*, İstanbul 1998,

s. 75

” Hamdi Döndüren, *ŞİA*, ‘Hak’ maddesi, 11/292-293.

özellikle son din olan İslam; *eşref-i mahlukat* (en şerefli yaratık) olarak yaratılan insan için, *adalet* esasına dayalı bir toplumsal düzen öngörmüştür.

İslam dini temel insan haklarına büyük önem vermiştir. Kur'an-ı Kerim, insanı yeryüzünde Allah'ın halifesi olarak görmüştür⁴ İnsanın, sevgiye ve saygıya layık ve *iptali mümkün olmayan hakları* vardır. Bu haklar kutsaldır ve kutsallığını Allah tarafından yaratılışına uygun olarak insana bahşedilmesinden almaktadır. Hakların kullanılması için gerekli olan ortam ve şartların hazırlanmasından yönetimler sorumlu tutulmuştur. İslam dini, doğruluğu tartışılmayan ve evrensel olan temel hakların kullanılması ve korunmasına büyük önem vermiştir. Öyle ki, Yüce Allah'ın sıfatlarından birinin *Hak* olduğu, Kur'an-ı Kerim'in muhtelif ayetleri ve hadis-i şerifler tarafından teyit edilmiştir.

Beşer akli, anlayışı, örf ve gelenekleri, külli hak mefhumunu ve ayrıntılarını tarif ve sınırlamada farklı davranmıştır, insanların hak mefhumunun mevkiini tayin ve yolunu çizmek konusunda olduğu gibi, hakka riayet ve kutsiyetine saygı düzeyleri de farklıdır.³⁶ Ancak küreselleşme sonucu, hemen hemen bütün insanlığın kabul ettiği evrensel değerler ve BM üyesi devletler tarafından imza altına alınan bir *evrensel hukuk* gelişmiştir. Mesela ilköğretimin bütün dünyada zorunlu ve parasız olması sözü edilen evrensel hukuk ilkelerindedir.

C. Hakkın Kısımları

Demokrasilerde kişi hak ve hürriyetleri değişik terimlerle ifade edilmektedir. Temel hak ve hürriyetler, insan hakları, kamu hürriyetleri, kişi hak ve hürriyetleri en çok kullanılan terimlerdir. Çağdaş hukukta *negatif statü hakları*, *pozitif statü hakları* ve *aktif statü hakları* olmak üzere üçlü ayırımı tabi tutulan hak ve hürriyet sınıflaması

10

klasikleşmiştir.

Bireyin devlet tarafından dokunulamayacak özel alanını çizen hürriyetlere negatif statü hakları denir. Din ve vicdan hürriyeti, düşünce hürriyeti, kişi güvenliği,

³⁴ Bakara, 30.

³⁵ Hayrani Altıntaş, "Kur'ani Düşünce Sisteminde İnsan Hakları", *Uluslararası Avrupa Birliği Şurası*, Ankara 2000, 11/00 01

³⁶ Mustafa Ahmed ez-Zerka, *el-Medhal'ul-Fıkhul-Am*, Dımeşk 1968,III/3.

³⁷ İnsan Hakları Evrensel Beyanamesi (Madde:26).

konut dokunulmazlığı gibi haklar, negatif statü hakları arasında yer almaktadır. Devletin bu haklara ilişkin tavrı müdahale etmeme, karışmama, dokunmama anlamında negatiftir, bu haklar karşısında devlet pasif konumdadır. Bireyin devlet karşısındaki statüsünü teminat altına alan bu haklar, *klasik haklar* ya da *temel hak ve hürriyetler* olarak isimlendirilmektedir.

İkinci grupta mütalaa edilen pozitif statü hakları ise kişiye, devletten sağlık, eğitim ve öğretim, çalışma, sosyal güvenlik... gibi birtakım taleplerde bulunma hakkını tanımakta; kişinin bu taleplerine karşılık devlete görev ve sorumluluk (*edim*) yüklenmektedir. Talepler, bireylerden (vatandaş) geldiği için bu haklara '*isteme hakları*' denildiği gibi; talep konuları dikkate alınarak '*sosyal, iktisadi ve kültürel haklar*' da denilmektedir.

Üçüncü grupta ise, bireyin kamu yönetimine (devlet idaresine) katılımını sağlayan; siyasi görüş ve tutumunu açıklama, örgütlenme, oy kullanma, seçme ve seçilme ve yönetime katılma haklarını oluşturan '*siyasi katılma hakları*' yer almaktadır.^{38 39} Hukukçuların bir kısmı bu hakkı 'aktif statü hakkı' olarak ifade etmektedir.⁴⁰

İslam hukukuna göre her hakkın bir sahibi vardır. Hak sahibi ya Allah'tır ya şahıslardır. Dolayısıyla bir insan, annesinin karnında bile olsa, hak sahibi olma ehliyetine sahiptir.⁴¹ İslam hukukçuları sahibi açısından hakkı üç kısma ayırmaktadırlar: Sırf Allah'ın hakkı, kul hakkı ve ortak haklar. Bu haklar fıkıh kitapları yanında ahlak kitaplarında da inceleme konusu yapılmıştır. İslam ahlakına dair pek çok eserde de bu haklara yer verilmektedir.⁴² Ammeyi ilgilendiren ve bütün insanların lehine olan hakka sırf Allah hakkı denilmiştir. Öneme ve belli bir sahibinin bulunmayışına binaen Allah'a atfedilmiştir.⁴³ Allah haklarının büyük bir kısmına günümüzde bazı İslam hukukçuları, 'Amme Hakları' da demektedirler.⁴⁴ Buradan hareketle bir kamu hakkı olan zorunlu eğitimin de Allah hakkı olarak değerlendirilebileceği görülmektedir. Bu

³⁸ Münci Kapani, *Kamu Hürriyetleri*, Ankara 1981, s.6 vd.

³⁹ Şamil Dağcı, "Temel Hak ve Hürriyetlerin Korunması", *Uluslararası Avrupa Şûrası*, Ankara 2000, 11/96-97

⁴⁰ Kapani, age., s.8.

⁴¹ Türk Medeni Kanunu Madde 7.

⁴² Bardakoğlu, age., XV/138.

⁴³ Şatibi, age., 11/318; Vehbe Zuhayli, *el-Fıkhü'l-İslami ve Edilletuhu*, Dımaşk 1989, IV/13.

birikimi de dikkate alan çağdaş hukukçulara göre, insanların *temel hak ve hürriyetlerinin* tanınması bir fedakarlık, bir lütuf değil, insan olmalarının gerektirdiği tabî bir sonuçtur. Devletler, insanların doğuştan getirdiği bu temel hak ve hürriyetleri sınırlayamazlar^{44 45}

İslam hukukunda da bireylerin temel haklarına yönelik sınıflandırmalar yapılmaktadır. Klasik fıkıh kitaplarında yapılan tasniflerin büyük bir kısmında da haklar; *sahibi, konusu, devredilmesi ve yargı müeyyidesi* açısından olmak üzere dört başlık altında incelenir.⁴⁶ Bu tasnifi yapan fıkıhçılar, eğitim ve öğrenim hak ve hürriyetini, konusu açısından hakların bir alt başlığı olarak ‘*hürriyet hakları*’ arasında saymaktadırlar.

D. Hak - Hukuk İlişkisi

Hukuk sözcüğü, Arapça’da *hakk*’ m çoğulu olmasına karşın, belirli davranış biçimleri öngören ve hak sahibine çeşitli izin ve yetkiler veren objektif anlamdaki kuralların bütününe ifade etmektedir. ‘Haklar’ anlamına gelen hukuk sözcüğü, terim olarak bu anlamda kullanılmadığı gibi, genel geçer düzeyde bir tanıma da sahip değildir.⁴⁷⁴⁸ İnsan topluluklarında, kişiler ya da kişiler ile devlet arasındaki ilişkileri düzenleyen ve kendilerine uyulması devletin zorlayıcı gücü (yaptırım, müeyyide) ile sağlanmış bulunan düzenleyici, yasaklayıcı ve izin verici davranış kurallarının bütününe *hukuk* adı verilir. *Hak* sözcüğü ise, hukuk düzeninin kişilere verdiği yetki ve iktidarlara belirtmektedir.^{49 50} Ancak mevcut tanımlarda “toplumu nizamlayan kaideler” temasının ortak olduğu görülmektedir.⁷⁰

Hukuk kelimesi İslam hukuk literatüründe genellikle iki anlamda kullanılmaktadır. Birincisi, beşeri ilişkileri cibrî müeyyidelerle düzene koyan kurallar bütünü, ikinci anlamı ise, temelde kanun koyucunun, görünürde ise dinin, aklın ve

⁴⁴ Zuhayli, age., IV/13.

⁴⁵ Muharrem Balcı, *Eğitim ve Öğretimde Haklar ve Yükümlülükler*, İstanbul 1998, s.25.

⁴⁶ Ünal, age., s.20-22.

⁴⁷ Vecdi Aral, *Hukuk ve Hukuk Bilimi Üzerine*, İstanbul 1985, s.3-4.

⁴⁸ Ergün Özsunay, *Medeni Hukuka Giriş*, İstanbul 1981, s.6.

⁴⁹ Özsunay, age., s.262.

⁵⁰ Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, *Türk Medeni Kanununa Göre Medeni Hukuk*, İstanbul 1951, s.4-5.

hukuk düzeninin tanıdığı yetki, güç ve imtiyazlar demektir?¹ Hukuk, insanların birbirlerine karşı ilişkilerine ilave olarak, kurumların insanlarla ilişkilerine dair düzenlemeleri de kapsamaktadır. Bu haliyle hukuk objektif olup, belirli kurallardan oluşur. Hak ise aksine sübjektif olup bu kaidenin verdiği yetkileri ifade eder?²

Bazı yabancı hukuk dillerinde hak ve hukuk aynı terim ile ifade edilmektedir. Bu yüzden bu dillerde, hukuka “objektif hukuk”, hakka da “sübjektif hukuk” veya “sübjektif hak” denilmektedir. Buna karşılık İngilizcede olduğu gibi, Türkçede bu iki kavram ayrı terimlerle (hukuk *law*, hak *right*), birisi hukuk, diğeri hak terimleriyle ifade edildiklerinden, hukuk kelimesinin başına (objektif), hak kelimesinin başına da (sübjektif) kelimelerinin getirilmesine ihtiyaç bulunmamaktadır?³

Her hakkın bir sahibi vardır. İster gerçek, ister tüzel nitelikte olsun, hak sahipleri şahıslardır. İnsan topluluklarının oluştuğu en eski devirlerde dahi hakları korumak, almak ve ihlal edilmelerini önlemek için kurallar konmuştur. Böylece sosyal ilişkileri düzenleyen ve tatbik edilmeleri dış müeyyidelerle sağlanmış olan bu kurallara “hukuk” adı verilmiştir.⁴

Hiçbir vasıf, kayıt, ehliyet, liyakat söz konusu olmaksızın, sadece insan olduğu için insanda var olduğu kabul edilen haklara *insan hakları* denir?⁵ İnsanların yaratılışında mevcut olan bu temel hak ve hürriyetler, çağdaş yasa ve anayasalarca da teminat altına alınmışlardır.

Gerek çağdaş hukuk ve gerekse İslam hukukunun birey haklarına yönelik sınıflandırmaları göz önüne alındığında eğitim hakkının yeri daha açık biçimde anlaşılmaktadır. Günümüzde, eğitim hakkının öncelik sırası giderek yükselmekte; okul, öğretmen, öğrenci, veli, yönetici ve diğer ilgililere düşen görev ve sorumluluklara ilişkin düzenlemeler de bu doğrultuda önem kazanmaktadır. İşte bu noktada *eğitim hukukunu* bağımsız bir bilim dalı olarak ele almak zorunluluğu ile karşı karşıya bulunmaktayız. * * *

* *

⁵¹ Bardakoğlu, age., XV/149-150.

⁵² Şakir Altay-Veli Keskin, *Hukukî ve Sosyal Terimler Sözlüğü*, ‘Hak’ maddesi, Ankara 1969, s.1 14.

⁵³ Zahit İmre, *Medenî Hukuka Giriş*, İstanbul 1980, s.239.

⁵⁴ Cahit Oğuzoğlu, *Roma Hukuku*, Ankara 1959, s.7.

” Hayreddin Karaman, *İslam 'da İnsan Hakları*, İstanbul 1996, s. 78.

II. Eğitim ve Öğretim Kavramlarının Analizi

A. Eğitim Kavramı

et-Terbiye (Eğitim): *Terbiye* kelimesi değişik anlamda kullanılır:

•Rabâ-Yerbû; ‘ziyade etti-ziyade ediyor, arttı’ ve ‘bir nesnenin nema bulması, artması⁵⁶ manalarına gelir.

•Rabiye-Yerba; ‘gelişti’ ve ‘neşvu nema buldu’ şeklinde anlaşılır.

•Rabbe-Yerubbu; ‘ıslah etti’ ve ‘işi üstlendi’ anlamlarını ifade eder.

Kur’an-ı Kerim’de 965 defa geçen ‘Rab’ kelimesi,⁵⁷ * melik, mâlik, kefil olan, rızık veren, ihtiyaçlarını karşılayan, koruyucu, hükümran, kanun koyan, yöneten ve düzenleyen gibi çok farklı anlamlarda kullanılmıştır.

Kök itibariyle büyütme, geliştirme, bilinçli rehberlik etme anlamlarına gelen *terbiye* kelimesi Türkçe’deki ‘eğitim’ kelimesinin içeriğinden daha kapsamlıdır. İmam-ı Azam terbiyeyi: “İnsan şahsiyetini yıkan ve yapan işlerin bilinmesidir”⁵⁹ şeklinde tanımlamıştır. Bu tanım eğitimin bilgiye ve davranış değiştirmeye dayalı bir süreç olduğuna işaret etmektedir. Cumhuriyet dönemi tefsircilerinden Hamdi Yazır ise eğitimi, “Bir şeyi kademe kademe, tedricî ile kemaline erdirmektir ki, bunun sonucu tekamül ve istifa olur”⁶⁰ biçiminde tanımlamıştır.

Batı dillerinde de bu tema, eğitimi ifade eden kelimelerde açıkça görülmektedir. Örneğin İngilizce’deki ‘*education*’ kelimesinin türediği Latince ‘*educare*’ literal olarak ‘Bir şeyi ortaya çıkartmayı, onu oluşa katmayı’ ifade eder. Bu köke bağlı olarak ‘*education*’, bireyi kendisinin varoluş imkanlarına çıkartma sanatı olarak anlam kazanmaktadır.⁶¹

Çağdaş eğitimcilerin bir kısmı eğitimi; bir davranış değişikliği süreci⁶² olarak tanımlarken, diğer bir kısmı da davranış değişikliğiyle birlikte bilgi ve değerler alanında

⁵⁶ Âsim Efendi, *el-Okyanusu'l-Basit fi Tercemeti'l-Kamusi'l-Muhit*, İstanbul 1305, III/819.

⁵⁷ Abdalbaki, age., s.285-299.

³⁸ Ebu'l-A'la Mevdudi, *Tefitimu'l-Kur'an*, İstanbul 1996,1/41.

⁵⁹ M. Faruk Bayraktar, *İslam Eğitiminde Öğretmen-Öğrenci Münasebetleri*, İstanbul 1984, s.4

⁶⁰ Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, İstanbul 1979,1/64.

⁶¹ Abdullah Şahin, “Kişilik Gelişimi ve Din Eğitimi”, *İslamiyat*, Ankara 1998, Sayı 2,1/61.

⁶² Selahattin Ertürk, *Eğitimde "Program" Geliştirme*, Ankara 1984, s.12.

yetiştirilmeyi kast etmektedirler.” Bu tanımlardan çıkan ortak yön eğitimin; bireye doğru ve kabul edilebilir davranış ve değerler kazandırarak, yarınlar, bilgili ve kâmil (olgun) insanlardan oluşan bir toplum yetiştirme süreci olduğudur.

B. Eğitimin Amaçları

İslam dini açısından eğitimin amacı, “insanı, dinî ve dünyevî vazifelerini hakkıyla yerine getirebilecek bir seviyeye ulaştırmaktır.”^{63 64 65} İslam dini bakımından eğitimin amaçlarını *birey*, *toplum* ve *devlet* olmak üzere üç temel açıdan değerlendirmek mümkündür. Eğitimin amaçları genel olarak aşağıdaki hedeflerin gerçekleştirilmesine odaklanır:

- Çocuğun fitratını korumak,
- Bireye kendini tanıma yolunu göstermek,
- İyi insan yetiştirmek,
- İnsanları doğru istikamette (fitrata uygun) tutmak,
- Bireydeki gizli yetenekleri ortaya çıkararak onlara yön vermek.⁶⁷

Amaçlarına göre yapılan bu tariflerde eğitim; insanın bütün kuvvet ve yeteneklerini gerek kendi ve gerekse bütün insanlığın saadetine götürecektir. ^{66 67} İslam ahlakının ideallerine dayanan bir şahsiyet oluşturmaya yönelik kararlılık ise İslam eğitiminin en önemli hedeflerindedir. Nitekim Ku’ran ve sünnet’te terbiye ve te’dip kavramları yakın anlamlarda kullanılmıştır.

Kur’an-ı Kerim Müslümanları, “insanlar için ortaya çıkarılan en hayırlı toplum”⁶⁸ olarak nitelemiştir. İslam toplumu, sadece bilgi ya da yetenek üstünlüğünden dolayı değil; erdemli olduğu, kötülüklerden kaçınarak iyiliği teşvik ettiği ve Allah’a inandığı için bu şekilde tanımlanmıştır.⁶⁹

⁶³ Fatma Varış, *Eğitim Bilimine Giriş*, Ankara 1978, s.35.

⁶⁴ Mehmed Fuad, *Vezâif-i Aile*, İstanbul 1328, s.24.

⁶⁵ Bayraktar, age., s.9-11.

⁶⁶ Mahmut Çamdibi, *Din Eğitiminin Temel Meseleleri*, İstanbul 1994, s. 12.

⁶⁷ Muhammed Ebulhir Zeki Bedevi, “Geleneksel İslâmî Eğitim” (Çev. Ali Aksu), *İslam’ı Eğitim* isimli derleme eserde makale, İstanbul 1001, s. 150

⁶⁸ Al-i İmran 3/110.

⁶⁹ Bedevi, age., s. 159.

İslam eğitim anlayışında insanın beden, ruh, akıl ve iz'an gibi bütün yönleriyle geliştirilerek, neyi, ne zaman, nerede, nasıl ve niçin yaptığını ve yapacağını bilen insanı yetiştirmeye yönelik beceri ve şuur kazandırmak esastır. Bu tanımlamalar eğitimin, *insanı ve cemiyeti değiştirme süreci* olduğu görüşünü pekiştirmektedir. ¹⁰

İslam düşüncesinde eğitimin amaçları, insan ve İnsanî değerlerle iç içedir. İnsan ve onun değeri söz konusu olduğunda, insanın doğal hakları, kendine özgü düşüncesi, hürriyeti, hayatı gibi vazgeçilmez özelliklere sahip bulunduğu gerçeği ortaya çıkmaktadır. Böylece insanın şu veya bu şekilde kötüye kullanılmaması, istismar edilmemesi, ezilmemesi, insan olarak yaşaması düşüncesi bayraklaştırılmakta, nerede olursa olsun, bu gibi hakların, insanın, insanlığından kaynaklanan tabii hakları olduğu

71

tartışmasız kabul edilmektedir.

Eğitim, insan için güvenli bir gelecek oluşturma açısından gerekli bir ihtiyaçtır. Eğitimsiz bir insan için güvenli ve huzurlu bir gelecekte söz edilemez. Onun içindir ki

79

eğitim, uluslararası düzeyde bir hak olarak telakki edilerek tescil edilmiştir.

C. Öğretim Kavramı

Öğretim, eğitimin örgün eğitim kuramlarında planlı, programlı olarak yürütülen kısmı olup, eğitimin bir aracı konumundadır. Çünkü eğitimin birçok amacı öğretim vasıtasıyla gerçekleştirilir. Çağdaş eğitim bilimcisi Selahattin Ertürk öğretimi, “herhangi bir öğrenmeyi kılavuzlama veya sağlama faaliyeti.”^{70 71 72 73} olarak tanımlar. Bir başka çağdaş eğitim bilimcisi olan Fatma Varış ise öğretimi, “Öğrenmenin gerçekleşmesi ve bireyde istenen davranışların gelişmesi için uygulanan süreçlerin tümü”⁷⁴ olarak tasavvur etmektedir. Bu iki tanımdan hareketle “öğretim; bireylerde istenen davranışların gerçekleşmesi ve gelişmesi için uygulanan kılavuzlama veya sağlama faaliyetlerinin tümüdür” denilebilir.

⁷⁰ Süleyman Hayri Bolay, “Din Eğitiminin Şümülü”, *Türkiye I. Din Eğitimi Semineri*, Ankara 1981, s.98- 100.

⁷¹ Necmettin Tozlu, *Eğitim Felsefesi*, İstanbul 1997, s.141.

⁷² İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi (Madde: 26,27); Avrupa “İnsan Hakları ve Ana Hürriyetleri Korumaya Dair Sözleşme (Madde-9); BM Çocuk Hakları Sözleşmesi (Madde-28)

⁷³ Ertürk, age., s.83.

⁷⁴ Varış, age., s. 16.

sağlayacak faktörlerle birlikte eğitime aktarılmasıdır. Bu tarife uygun olarak Allah Resulü, arkadaşlarına (ashabına) Kur'an'ı ve hikmeti; yani sünneti öğretiyor, onların kalplerini temizliyor ve onları arındırıyordu.⁷⁵

İlim mastarının tef'il formu *Aileme* (Öğretti) fiili, Kur'an'da kaynağı itibarıyla üç farklı anlamda kullanılmıştır:

- Kur'an-ı Kerim'in birçok ayetinde öğretim anlamındaki 'talim' fiili Allah'a isnat edilmiştir. Örneğin Allah (cc), nebisi Yusuf (as)' dan söz ederken, "Şüphesiz o, ilim sahibiydi, çünkü ona biz öğretmiştik"⁷⁶ ayetiyle genel öğretim kast edilmiştir. Talim kelimesi yer yer Allah'a isnat edilen meslek öğretimi⁷⁷ ve vahiy anlamında da kullanılmıştır.

- Talim görevi Cebrail'e dayandırılmıştır: "O vahyedilen bir sözdür. Onu şiddetli bir güç sahibi öğretmiştir."⁷⁸

- Kur'an'ın bazı ayetlerinde de talim görevi peygamberlere isnat edilmiştir: "Rabbimiz! Onlara aralarından bir elçi gönder. Onlara senin ayetlerini okusun. Onlara kitabı ve hikmeti öğretsin; ve onları arındırsın."⁷⁹

D. Öğretimin Amaçları

İslam dini açısından öğretimin amaçları bilgilenmeyle birlikte dinsel bir içerik taşımaktadır. İlk nazil olan ayetler göz önüne alındığında, İslam'da öğretimin şu esasları amaç edindiği ortaya çıkar:

- Okumak,
- Yaratılışı düşünmek (Özellikle insanın kendi yaratılışına dikkat çekiliyor),
- Yazıya önem vermek. Sözlü öğretimle yetinmemek. Böylece bildiklerini unutmamak ve diğer insanlara aktarmak,
- Çaba göstererek bilmediğini öğrenmek,

⁷⁵ Abdurrahman Nahlavî, *Çağdaş Sorunlar Karşısında İslami Eğitim* (Çev. İsmail Kodaz), Ankara 1997, s.107.

⁷⁶ Yusuf, 68.

⁷⁷ Bakara, 31-32; Maide, 110.

⁷⁸ Necm, 5; Kıyamet, 16-19.

⁷⁹ Bakara, 129; Daha fazla bilgi için bkz: Bakara, 151; Al-i İmran, 104; Maide, 67.

- Allah'ın işaret ve ikazlarına uymak suretiyle, -yeterince öğrenim görerek, kabiliyetleri ölçüsünde çalışarak, kendisini eğitim ve öğrenimden müstağni saymayarak- azgınlığa düşmemek.⁸⁰

III. Eğitim - Öğretim İlişkisi

Eğitim ve öğretim kavramlarının karşılıkları olan terbiye ve talim kelimeleri biri diğerinin yerine kullanılmayan iki ayrı kavramdır. Ancak Türk Milli Eğitiminde eğitim ve öğretim kavramlarının sınırları belirlenmiş olsa bile, birini diğerinin yerine kullanma alışkanlığı çok yaygındır. Eski ve yeni anlamıyla eğitim ve öğretimin nasıl anlaşıldığına dair önemli tespitler şunlardır:

Fârâbi'ye göre öğretim, milletler ve şehirlerde nazari erdemleri gerçekleştirme; eğitim ise, ahlakî erdemleri ve amelî sanatları kazandırma yollarını gösterir.⁸¹ Eğitim ve öğretim arasındaki ilişkiyi çağdaş batılı eğitim bilimcilerden Herbart (1776-1841) şöyle belirtir: “Öğretimsiz bir eğitim düşünülemediği gibi eğitmeyen bir öğretim de düşünülemez.”⁸²

Eğitim genel bir mana ifade ederken, öğretim anlam kapsamı itibariyle daha teknik ve dar bir muhtevaya sahip olup insana bilgi kazandırmak, insanda mevcut pek çok kabiliyetten yalnız aklı yetenekleri geliştirmek için yapılan çalışmaları ifade eder. Zihin eğitimi, öğretim olarak değerlendirilebilir. Buna göre öğretim, eğitimin pek çok konusundan yalnız birine yönelmiş demektir. Fizik öğretimi, matematik öğretimi, tarih öğretimi, din öğretimi derken birtakım bilgileri öğretmek, insanın hafızasına (belleğine) kazandırmak anlaşılmaktadır. Öğretimde bilgiyi elde etmek, bunu hafızada tutarak gerektiğinde hatırlamak söz konusudur.⁸³ Eğitim ve öğretim arasındaki ilişkiyi izah eden İhsan Turgut, ‘eğitim’in ‘talim’(öğretim) anlamında kullanılamayacağını savunur. Çünkü talim, eğitimin bir parçasıdır. Öğretim, dar bir alanda, belli bir işte, teknik düzeyde eğitilmek demektir. Talim (training) daha çok ‘öğretim’ anlamında

⁸⁰ Halis Ayhan, *Din Eğitimi ve Öğretimi*, İstanbul 1997, s.80.

⁸¹ Fârâbi, *Tahsilu's-Saade* (Çev. Hüseyin Atay), Ankara 1974, s.38.

⁸² Bayraktar, age., s. 19-20.

⁸³ Halis Ayhan, *Eğitim Bilimine Giriş*, İstanbul 1995, s.44-45.

kullanılmaktadır. Benzer görüşleri paylaşan Ümit Meriç de eğitimi; genel anlam ifade eden, öğretimi de; yalnız akli yetenekleri geliştirmek için yapılan çalışmalardan ibaret sayar. Belki eğitim ‘irfan’ı, öğretim ise ‘kültür’ü geliştirir. Öğretimsiz bir eğitimin tasarlanması mümkün olmadığı gibi, eğitmeyen bir öğretim de makbul değildir.^{84 85 86 87 88}

89

Bazı ilimlerin konusu, benzerlik ve farklarını daha iyi anlatmak için bu iki kelime birlikte ve yan yana kullanılmaktadır. Din eğitimi ve öğretimi, ahlak eğitimi ve öğretimi, askeri eğitim ve öğretimi gibi. Din öğretimi derken, dinî bilgileri, itikat, ibadet, siyer gibi konuları öğretmek anlaşılır. Din eğitimi ise; dinin öğrettiği konulara inanmak, kabul etmek, o şekilde yaşamak, emirlerine uymak ve yasaklarından kaçınmak suretiyle davranışları ona göre tanzim etmek için yapılan çalışmaları ifade eder.⁸⁷

Hüseyin Başar da, eğitim ve öğretim arasındaki ilişkiyi benzer bir biçimde açıklar. O’na göre, “Öğretim, bilgi kazandırmaktır. Eğitim ise, bilgi kazandırmanın ötesinde o bilginin davranış olarak gösterilebilmesini ifade eder. Bu davranış, somut koşullarda bilginin eyleme dönüştürülmesi, soyut koşullarda ise farklı konular için örneklenmesi şeklinde olur. Otomobili nasıl kullanacağının bilgisini öğrenen kişi ‘öğrenmiş’, otomobili kullanabildiğinde ‘eğitilmiş’ olur. Bir kuramın bilgisini öğrenen kişi, o kurama uygun davranış gösterebildiğinde, o davranışı örnekleyebildiğinde eğitilmiş demektir.” Bu boyutuyla eğitim ve öğretim birbirinden ayrı düşünülemeyen farklı iki etkinlik alanıdır.

Ramazan el-Buti’ye göre, öğrencilerin okullarda öğrendikleri çeşitli kültürel ilimler (dini ilimlerin dışındaki) ve sanatların sakıncalı tarafı, onların eğitim-terbiye merdiveninde herhangi bir dereceye yükselmelerine fırsat tanımayan bir metot ve maksat içinde sunulmuş olmalarıdır. Nakib Attas ise, eğitim ile ilgili kavramlardan yola çıkarak tanımlamalarda bulunur. O’na göre, İslam’daki eğitim kavramını ta’lim- terbiye-te’dip terimleriyle tek tek ifade etmek gereksizdir. Te’dip, İslâmî anlamda eğitimi ifade etmek için en net ve doğru bir kavramdır. Eğitim ve eğitim süreci olarak te’dip kavramının devre

⁸⁴ İhsan Turgut, *Eğitim Üzerine*, İzmir 1991, s. 15.

⁸⁵ Ümit Meriç Yazan, *Türkiye Kanatlarımızın Altında*, İstanbul 1977, s.40.

⁸⁶ Ayhan, *Eğitim Bilimine Giriş*, s.44-45.

⁸⁷ Ayhan, *Din Eğitimi ve Öğretimi*, s.56-57.

⁸⁸ Hüseyin Başar, “Öğretmen Eğitiminde Yenilikler”, *MEB Dergisi*, Ankara 1998, Sayı: 137, s.32.

⁸⁹ Said Ramazan el-Bütî, *Kur'an Eğitiminin Eşsiz Metodu* (Çev. Şükrü Özen), İstanbul 1987, s.61.

olmuştur.⁹⁰ Edepsiz bir ilmin yetersiz olduğuna dikkat çeken Adıyy b. Musafir, bu görüşünü; “Yirmi sene bile çalışılsa edep öğrenilmeden ilim öğrenilmez” sözüyle açıklamıştır.^{91 92}

Hz. Muhammed de: "*Rabbim beni en güzel bir edep ile te'dip etti*"⁹¹ sözleriyle edep terimini eğitim ve öğretim anlamında kullanmıştır.⁹³ Klasik fıkıh kitaplarında sünnet-i müekked ve zevaid sünnet dışında kalan ve tavsiye edilen güzel davranışlar, genel olarak edep terimiyle ifade edilmektedir. Bu davranışlar fıkıh kaynaklarında ait olduğu konunun farz, vacip ve sünnetlerinden sonra *âdâb* başlığı altında ele alınmıştır.^{94 95} Bu yönüyle edep, Hz. Peygamber'e ait ulvî davranışları ifade etmektedir.

Çalışmamızda eğitimi te'dip ve terbiye, öğretimi ise ta'lim ve tedris anlamında değerlendirdik. Ancak Türk Milli Eğitim Sisteminde eğitim; öğretim ve öğrenimi de kapsayacak ölçüde geniş anlamda kullanılır.⁹³ Mesela 'Eğitim Programı' denildiğinde, aynı zamanda öğretime ilişkin programlar da kast edilmektedir.

IV. Eğitim - Hukuk İlişkisi

Bir ülkede eğitimle ilgili olarak devletin ve bireylerin uyması, uygulaması gereken kurallara *eğitim hukuku* denir.⁹⁶ Eğitim kuramlarını yöneten kişi ve kuruluşların hakları, denetlenmeleri, öğretmen, öğrenci, veli gibi okul ile ilişkisi olan kişilerin hukuki durumları, okul sisteminin masraflarının karşılanması dikkate alındığında denilebilir ki, *eğitim hukuku*-, bütün örgün ve yaygın eğitim kuramlarında uygulanan ve eğitimi düzenleyen hukuk kurallarını bilimsel metotlarla inceleyen, sistemli bir biçimde açıklayan bilim dalıdır.⁹⁷

⁹⁰ Said Muhammed Nakib Attas, *İslami Düşüncesinin Problemleri* (Çev. M. Erol Kılıç), İstanbul 1989, s.216.

⁹¹ Attas, age., s.218.

⁹² Aclunî, age., 1/70; Şemsuddin Muhammed Zeynuddin Abdurrahman el-Münavî, *Feyzu'l-Kadir Şerhu Camii's-Şa'îr* Revmî 1002 1/274

⁹³ Mustafa Çağrıncı, *DİA*, 'Edep' maddesi, X/413.

⁹⁴ Çağrıncı, age, X/413.

⁹⁵ Muhsin Hesapçıoğlu, *Öğretim İlke ve Yöntemleri*, İstanbul 1998, s.35.

⁹⁶ Başaran, age., s.53.

⁹⁷ Emine Akyüz, *Eğitim Hukuku Ders Notları*, Ankara 1981, s.38.

İbrahim Ethem Başaran, *eğitim hukukunun* aşağıdaki konularda araştırma ve inceleme yaparak eğitim sistemine önerilerde bulunduğunu, eğitim hakkının kullanılma biçimini düzenlediğini ifade eder.⁹⁸

- Eğitim sisteminin toplum içindeki hukuksal yeri,
- Eğitim sisteminin dayanağı olan hukuk ilkeleri,
- İnsanın, birey olarak eğitim hakkı,
- Eğitim hakkının gerçekleştirilmesinde devletin işlevi,
- Çocukların eğitim hakları,
- Eğitim yönetiminin yaptırım ilkeleri ve yönetim hukuku.

Eğitim sisteminin amaçlarının gerçekleşmesi, eğitimin önündeki maddî ve manevî engellerin ortadan kaldırılmasında hukukun yardımlarına ihtiyaç vardır. Çünkü hukuk, *toplum hayatında kişilerin birbirleriyle ve toplumla olan ilişkilerini düzenleyen toplumsal kuralların bütünüdür.*⁹⁹ Evrensel hukukta bir kamu hizmeti olarak yer alan eğitim hizmetinin yerine getirilmesi devletin asli görevidir. Devlet bu hizmeti yerine getirirken bir hukuk düzenine dayanmak zorundadır. Eğitim hukukunun dayandığı üç temel kaynak ise gelenek hukuku, içtihat hukuku ve yazılı hukuktur. Yasa, tüzük, yönetmelik, kararname, yönerge ve genelgelere bağlı kalarak, tarafların uyması ve uygulaması gereken yazılı kurallar belirlenir.¹⁰⁰ Fert ve toplumun eğitim ihtiyacını karşılarken uyulacak kurallar ve aksine davrananlara uygulanacak yaptırımlar bu temel hukuk kaynakları doğrultusunda belirlenir. Eğitim hukuku bu geniş alana bir bilim dalı olarak eğilir ve bulgularını ortaya koyar.

İslam dini itikat, ibadet, muamelat ve ahlak ile ilgili bir çok emir ve yasak, sevap ve günah öngörmektedir. Bu konularda bilgilenmek, Müslümanca (sünnete uygun) yaşayabilmenin gereğidir. O halde İslam'ın öngördüğü bir yaşam biçimini öğrenmesi her Müslüman için bir haktır. Zorunlu olan bu bilgileri öğretmek ise yöneticiler için sorumluluk ifade etmektedir. Eğitim ve öğretimle ilgili bu hak ve sorumluluklar da *eğitim hukuku'nun* kapsamı içerisindedir. Eğitimin ferde, topluma bakışı, devletle ilişkisi, finansmanı, kurumsallaşması, tarafların (fert-cemiyet-devlet)

⁹⁸ Başaran, age. s. 188.

⁹⁹ Necip Bilge, *Hukuk Başlangıcı Dersleri*, Ankara 1975, s.6.

¹⁰⁰ Çağlar Durmuş-Mehmet Okutan, "Eğitimin Hukuksal Temelleri", *Öğretmenlik Mesleğine Giriş*, Ankara 2002, s.239.

yükümlülükleri, ceza-mükafat işleri ve benzeri düzenlemeler hukukî bir çerçeveye oturtulmadan çözümlenemez.

Eğitimi hukuk bilimiyle birlikte ele alan ve bir bakıma ‘eğitim hukuku’ alanında ilk eseri yazan Endülüslü hukukçu ve eğitimci Ebu’l-Hasen Ali b. Muhammed el-Kâbisî (403/1012)’dir.¹⁰¹ *'er-Risaletü'l-mufassıla li-ahvali'l-müteallimin ve ahkami'l-muallimin ve'l-müteallimin'* adlı eserinin birinci bölümünde iman, İslam, ihsan ve istikamet kelimelerinin izahını yaptıktan sonra Kur'an'ın ve Kur'an-ı öğrenip öğretmenin fazileti, ebeveynin bu husustaki sorumluluğu konularına yer vermiştir. İkinci bölümde ilköğretim öğretmenlerinin ücreti, öğretim konuları, öğretim metotları, tatilin gerekliliği ve karma eğitimin sakıncaları üzerinde durmuştur. Üçüncü bölümde ise, eğitim ve öğretimde ortaya çıkan bazı problemlerin çözüm önerilerine değinmiştir. Kâbisî'den sonra eğitim hukuku alanında bağımsız olarak yazılmış eser sayısında önemli bir ilerleme görülmemektedir. Eğitim hukukunu ilgilendiren problemler, ya hukuk veya eğitim kitaplarında incelenmiştir. İşte bu eserlerde yer alan hüküm ve açıklamalar, çalışmalarımız için başlıca dayanaklarımızı oluşturmuştur.

V. Eğitim ve Öğretim Hakkının Tarihsel Gelişimi

Eğitim tarihçileri, eğitim hukukuna konu olabilecek incelemelerine genellikle eski Yunan eğitim sistemini aktararak başlarlar. Eski Yunanistan'daki eğitim sisteminde, cinsiyet ve fiziksel özellikler dikkate alınarak ayrımcı bir uygulama sürdürülmekteydi. İsparta şehir devletinde ise, devletin eğitime gösterdiği ilgi, çocukların doğumundan itibaren başlamaktaydı. Eğitimin en önemli amacı savaşçı yetiştirmek olduğundan yeni doğan çocuklardan yalnızca kuvvetli olanlar hayatta bırakılmakta, zayıf yapıları olanlar ‘ihtiyarlar heyeti’nin kararlarıyla ya öldürülmekte ya da Taygetos dağlarının ormanlarına ve tenhalıklarına bırakılarak ölüme terk edilmekteydi. Çocuklar yedi yaşına kadar ailenin yanında kalırlardı. Yedi yaşından itibaren ailelerden alınarak devlete ait eğitim kurumlarına devredilirlerdi. Burada, otuz yaşına kadar savaş ve devlet işleri üzerine sıkı bir eğitimden geçirilirlerdi.¹⁰²

¹⁰¹ Selahattin Parladır, *DİA*, “Kâbisî” maddesi, XXIV/41-42.

¹⁰² Kemal Aytaç, *Avrupa Eğitim Tarihi*, İstanbul 1992, s.22.

Atina'da da eğitim, ayrıcalıklı bir sınıfın elde edebileceği sınıfsal toplum anlayışının yansıması olarak sunulmaktaydı. Atina'da -Isparta'nın aksine- entelektüel eğitimi vermek bir devlet işi olarak değil, özel kişilerin işi olarak telakki edilirdi. Gramer, matematik, retorik ve felsefe hocaları, cimnazların sütunlarla süslü kapıları önünde veya bahçelerinde, okullarını açmaya başladılar. Böylece Atina, entelektüalist bir eğitim ve öğretim sağlayan okullar şehri manzarasını aldı. Hepsinin de ortak amacı, gençlere 'genel formasyon' kazandırmaktı. Hürlerin erkek çocukları, yedi yaşından itibaren evde ya da bir özel okulda 'grammatist'lerden gramer ve edebiyat, 'kitharist'lerden ise müzik (lyra, flüt, ...vs) derslerini alırlardı. Aristokrat kesimin eğitimine savaş becerileri, güzel konuşma, bedensel ve zihinsel eğitim ile müzik eğitimi dahildi.¹⁰³

Antik çağ ise, kölelik düzeni üzerine kuruludur. Devlet, 'hürler' ile 'köleler'den teşekkül etmiştir. Bütün haklar gibi, eğitim hakkı da, hürlerin imtiyazındadır. Buna karşılık Hıristiyanlık, insanları Tanrı önünde 'eşit yaratıklar' olarak kabul ederek kölelik düzenine göre daha iyi bir aşamaya getirdi. Zira Hz. İsa' nın getirdiği dinin en önemli prensiplerinden biri de: "En büyüğünüz, başkalarına en çok hizmet edeniniz olacaktır. Zira yükseklik taslayanlar incek, alçak gönüllüler yükselecektir"¹⁰⁴ anlayışıydı. Hz. İsa' nın getirdiği bu temel kurallar, zulüm ve baskılara karşı onur ve hürriyet isteğini harekete geçirmiştir.

Ancak bu yenilikçi yönlerine rağmen Hıristiyanlık kültürü, zamanla kurumsallaşarak insana verdiği değeri geri plana itmiştir. Hatta 'ilk günah' teorisi yoluyla insanı daha dünyaya geldiği andan itibaren, 'günahkâr' bir varlık olarak mahkum etmesi, insanın ontolojik değeri açısından önemli bir eksiklik olarak kabul edilmektedir. Hıristiyanlık, esas varlık alemi olarak 'öbür Dünya'yı kabul ettiğinden bu dünyayı ve bu dünya hayatını ihmal etmiştir.¹⁰⁵ Kilise'nin iktidar sahibi olduğu günlerde Hıristiyan din adamları bilim adına en ufak bir kıpırdanışı dahi 'putperestlik' ve 'kâfirlikle' suçluyorlardı. 391 tarihinde patrik Teophik, İmparator Theodos'tan faaliyetteki son büyük akademi olan Serapeion'u kapatmasını ve muazzam kütüphanesini yakmasını istemişti. Nihayet 600 tarihinde Roma'da Auguste tarafından

Aytaç age. s.24-26.

¹⁰⁴ Mehmet Çağlayan, *İslam 'da Eğitim*, Konya ty., s.25.

¹⁰⁵ Aytaç, age., s.78-79.

kurulmuş olan saray kütüphanesi yakıldı. Klasiklerin okunması ve matematik ilminin öğretimi yasak edildi.^{106 107}

Miladi altıncı asırda gençler okumuyor, öğretmenler öğrenci bulamıyor, ilim adeta can çekişiyor ve ölüyordu. Hatta, XI. asrın başından XII. asrın ortalarına kadar rahipler ‘alfabe’ nin harflerini parmakla saymasını beceremiyorlardı. Augustin’in dediği gibi: “Ancak cahiller semaya ereceklerdir” anlayışı yaygınlaşmıştı. VII ve VIII. yüzyıllarda eğitim ve öğretimin yeniden canlanmasının asıl nedeni, Sicilya ve İspanya’daki Müslüman Araplarla olan ilişkilerdir.¹⁰⁸

Kitap düşmanlığı XVI. yüzyılda Arapların İspanya’dan çıkarılmalarıyla yeniden en yüksek noktasına ulaşmış ve okyanusları aşarak Amerika’ya varmıştı. Meksika’da piskopos Dieogo de Landa, Mana’lar tarafından yazılmış bütün kitapları toplayarak yaktırmış, böylece insanlığın çok eski ve çok zengin bir uygarlığına ait bütün kaynaklar yok edilmişti.¹⁰⁹

Yeniçağdan itibaren Batıda Rönesans ve reform hareketleriyle, skolastik felsefenin yerini, akılcı ve deneyci sistemler almıştır. Bu durum bilim ve teknolojiye ilerlemelere yol açmıştır. Aydınlanma devrinde egemenlik İlahî iradeye göre değil, yasa koyucunun belirlediği sözleşmeye göre belirlenmiştir. 1789 Fransız ihtilali, Aristokratik toplum yapısı yerine, eşitlik ve özgürlük temeline dayalı demokratik rejimlere geçişi sağlamıştır. Bunun sonucu, laik, zorunlu ve parasız eğitim olanakları sağlanmış, eğitim özel ve ayrıcalıklı bir faaliyet alanı olmaktan çıkmış bir kamu hizmeti haline dönüştürülmüştür.¹¹⁰

İslam’dan önceki Araplarda okuma yazma faaliyetleri çok kısıtlıydı. İranlılar ve Bizanslılar eğitim konusunda çok daha ileri bir düzeyde bulunuyordu. Emevi devleti halifelerinden Abdülmelik b. Mervan’ın dönemine değin, önemli resmi yazılar ve divanların büyük bir bölümü farsça olarak yazılmaktaydı.¹¹¹ Aynı dönemlerde Osmanlı Türklerinin ataları olan Oğuzlar İslamiyet’ten evvel ‘İl’ (aşiret) hayatı yaşıyorlardı. Çocuklar, il içinde kitapsız, okulsuz, öğretmensiz olarak Oğuz töresini öğreniyor, şölenlerde ozanların kopuz çalarak terennüm ettiği milli destanları dinleyip

¹⁰⁶ Garaudy, Roger, *İslam 'ın Va'dettikleri* (Çev. Nezh Uzel), İstanbul 1983, s. 100-102.

¹⁰⁷ Ali Rıza Terzi-Ahmet Gürsoy, *Öğretmenlik Mesleğine Giriş*, Ankara 2002, s.31.

¹⁰⁸ Saffet Bilhan, *Eğitim Sosyolojisi*, Ankara 1996, s.231.

¹⁰⁹ Garaudy, age., s. 100-104.

¹¹⁰ Aydın Ankay, *Hukuk ve Eğitim*, Ankara 1991, s.1 1.

¹¹¹ Ahmed Fuad el-Ehvani, *et-Terbiyetu fi'l-İslam ev et-Talim İnde'l-Kâbisî*, Kahire 1955, s.66.

ezberliyorlardı. Bu devirde eğitim, milli olmakla beraber her il ayrı bir hayat tarzı yaşadığı için genel olmayıp kısmi idi. Oğuzlar İslamiyet’i kabul ederek Selçuklu ve Osmanlı devletlerini kurduktan sonra kitaplı, okullu, öğretmenli bir medeniyet ile tanıştılar. Arap, Acem ve Türklerin ortak bir ürünü olan bu medeniyet, okuyup yazanları etkisi altına aldı. ‘Şölen edebiyatı’ yerine ‘divan edebiyatı’ hakim oldu. ‘Töre’ yerine ‘fıkıh’ öğretimine ağırlık verildi.^{112 113}

Allah Resulü (sav)’in, “Biz ümmi bir toplumuz; yazı yazmayı ve hesap yapmayı bilmiyoruz”¹¹¹, hadisi, cahiliye Araplarının eğitimsizliğini giderecek bir yasal düzenleme veya manevi yaptırımın bulunmadığını haber vermektedir. İslamiyet’ten sonra ise, pek çok ayet ve hadisin teşviki ve Bedir esirleri ile yapılan pazarlık ve benzeri uygulamalar yoluyla ümmilik büyük ölçüde sona ermiştir.¹¹⁴ Okuma-yazma bilmek, İslam dinini ve bu dinin hükümlerini öğrenmenin ilk gereklerindedir. Nitekim toplum İslam dinini benimseyerek, hayatına uygulamış ve onunla yücelmiştir. Böylece ümmilik kısa zamanda ortadan kaldırılmıştır.

Fukaha, feraiz ilminin (miras hukuku) hükümlerini anlamak ve hayata tatbik etmek için insanların hesap öğrenmelerinin (matematiğin) önemine vurgu yapar. Hatta meşhur hanefi hukukçusu İmam Muhammed Şeybani’nin, fukahanın miras hukuku ile ilgili problemleri kolayca çözebilmeleri için, bir matematik kitabı yazdığına dair bilgiler bulunmaktadır. Yüce Allah, Kur’an’da hikayeleri bulunan -haklarında hüküm verilip helak olmuş- toplulukların hem yaşadıkları bölgeleri bilmek hem de içinde bulunduğumuz hayatı düzeltmek üzere bu kıssalardan ibret almak için müminleri, coğrafya öğrenmeye davet eder. Yine İslam, ay’ın hareketlerine, namaz vakitlerine ve zaman ile ilgili diğer konularda bilgi sahibi olmak üzere astronomi bilmeyi öngörür. Bu bağlamda İslam Hukuku’nu anlamak isteyen Müslüman araştırmacılar, tarih ilminin, tefsir, hadis ve usulü fıkıh ilminin esaslarını tespit edip kurallaştırmışlardır.¹¹⁵

İslam dini, mensuplarının eğitim ve öğretimine büyük değer vermiştir. Bu gerçek Batılı birçok araştırmacı tarafından da kabul edilmektedir. Önemli bir şarkiyatçı olarak tanınan Cambridge Üniversitesi İslâmî Araştırmalar Bölümü Öğretim Üyelerinden Prof. Dr. Arthur J. Arberry, bu gerçeği dile getirmektedir: “Elimizdeki

¹¹² Ziya Gökalp, *Milli Terbiye ve Maarif Meselesi*, Ankara 1972, s. 3-4.

¹¹³ Buharî, *Savm*, 13.

¹¹⁴ Abdurrahman el-Luveyhık, *Dinde Ölçülü Olmak* (Çev. Abdulhalık Duran), İstanbul 1999, s.541.

¹¹⁵ Nahlavî, age., s. 86-87.

birçok kaynak, sanat, teknik, edebiyat, bilim ve siyasetin yükseltilmesinde Müslümanların katkısını ortaya koymaktadır. Gerçek odur ki, eğer Müslümanlar, tarih boyunca kendilerini diğer milletlerden ayıran öğrenim ve öğretime düşkün olmasalardı, söz konusu yüksek İlmî hedefleri gerçekleştirmede başarılı olamazlardı. Erkek ve kadınlarıyla onlar, Resulullah (sav)’ın ‘Çin’de de olsa ilim talep ediniz’¹¹⁶ davetine icabet etmişlerdir.”¹¹⁷

Kur’an ve Sünnet, bilimsel araştırmayı teşvik etmekten asla geri durmadığı gibi, bu gaye uğruna Müslüman olmayanlardan istifade edilmesi gerektiğini ısrarla vurgular. İslam’ın yaratıcı gücü ve yayıldığı her alanda bilimin yeniden doğuşu bu nedenle hızla gelişmiştir.¹¹⁸ İlimi, "müminin kaybolmuş malı"¹¹⁹ olarak gören müminler, onu elde etmek için büyük çabalar sarf etmişlerdir. İlim elde etmek her Müslüman için mecburi olunca,¹²⁰ aksine davranmaları mümkün değildir. Çünkü bilgisizlik cahillik olarak kabul edilmiş ve yerilmiştir. Hele ilim ve irfan yuvaları açmanın büyük manevi mükafatı sebebiyle,¹²¹ eğitim ve öğretime tarihte emsali görülmemiş bir hız kazandırılmıştır. Esasen otuz-kırk yıllık *asr-ı saadet* döneminde İslam devletinin sınırlarının binlerce kilometre ileriye taşınmış olması, zamanın savaş tekniğini bilmeyen Araplar’ın marifeti değil, tebliğ ve irşat faaliyetinin ve bilimsel anlayış uğrunda gayretlerin eseridir.

İslam hukuku, temel hak ve hürriyetler konusunda müslim- gayrı müslim ayırımı yapılmaksızın herkesi devletin güvencesi altına alır. Medine vesikası, yabancılara tanınan inanç, ibadet ve kültürel hürriyetlerle, can emniyetinin tarihi bir belgesidir.¹²² Müslümanlar, muhaliflerine karşı katliam görüntüsü verecek savaşlar yapmamışlardır. *Hatta Allah elçisinin 23 yıllık Peygamberlik dönemindeki savaşlarda, Müslümanların karşı taraftan öldürdükleri insan sayısı 240 civarındadır. Şehit olan Müslümanların sayısı da bundan fazla değildir. Bunların önemli bir bölümü de*

¹¹⁶ Ebu Bekr Ahmed b. Hüseyin el-Beyhaki, *Şuabu'l-İman*, Beyrut 1410 h., 11/253.

¹¹⁷ Ahmet Çelebi, *İslam 'da Eğitim-Öğretim Tarihi* (Çev. Ali Yardım), İstanbul 1976, s. 12.

¹¹⁸ Garaudy, age., s.100.

¹¹⁹ Ebu İsa Muhammed b. İsa et-Tirmizi, *el-Camiu's-Sahih* (es-Sünen), "İlim" 19, İstanbul 1981; Ebu Abdillah Muhammed b. Yezid İbn Mace, *es-Sünen "Züh'd"* 15, İstanbul 1981

¹²⁰ Ebu Amr en-Nemri İbn Abdilberr el-Kurtubî, *Camin Beyani'l-İlm ve Fadlihi*, Kahire 1982, s.26.

¹²¹ Ebu'l-Hüseyin Müslim b. El-Haccac, *el-Camiu's-Sahih*, "Vasiyyet" 14, İstanbul 1981.

¹²² Krş. Ünalın, age., s.340-345.

*savunma savaşlarında vuku bulmuştur.*¹²³ Demek ki, İslam'ın yayılması kılıçla değil bilgi ve sevgi ile gerçekleşmiştir.

Kur'an ve Sünnet dışındaki yazılı hukukî metinlerin incelenmesi sonucu; Osmanlı Devleti tarafından kabul edilen, 1876 tarihli Kanun-i Esasi'nin 114. maddesinde, eğitimin birinci kademesinin mecburi olduğu ve bunun derece ve ayrıntılarının, Eğitim Nizamnamesi ile belirleneceği ifade edilmiştir.¹²⁴ Bu uygulama, zorunlu ilköğretimin devletin denetim ve gözetimine alındığına ilişkin ilk resmi belgedir. İnsanın küçük yaşta eğitilmesinden ailesi ve toplum sorumlu tutulmuştur. Bu sorumluluk rüşd çağına girmekle beraber kendisine geçer.¹²⁵

Birleşmiş Milletlere üye devletlerin -Türkiye ile birlikte birkaç devletin dışında büyük bir kısmının- 6 Aralık 1966'da imzaladığı ve 03.01.1976 da yürürlüğe konulan¹²⁶ "Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme"nin 13. Maddesinde yer alan:

"7. Bu sözleşmeye taraf devletler, herkesin eğitim görme hakkına sahip olduğunu kabul ederler.

2. Bu sözleşmeye taraf devletler, bu hakkın tam olarak gerçekleşmesi amacı ile:

a. İlköğretimin herkes için zorunlu ve parasız olmasını,

b. Orta öğretimin, teknik ve mesleki eğitim dahil çeşitli biçimlerinin her önlem alınarak, özellikle ücretsiz eğitimin yaygınlaştırılması yoluyla herkese açık ve herkesçe görülebilir olmasını,

3. Bu sözleşmeye taraf devletler, ana ve babalarının ya da kimi durumlarda vasilerinin, devlet tarafından kurulanların dışında devletçe konmuş ya da onanmış belli eğitim ölçülerine uyan okullar seçme özgürlüklerine saygı göstermeyi ve çocuklarının kendi inançları doğrultusunda ahlak ve din eğitimi görmesini sağlamayı üstlenirler "

şeklindeki hükümler ve benzeri düzenlemeler Türkiye Cumhuriyeti Anayasası ve Milli Eğitim mevzuatında yer almamıştır. Bu uygulama uluslararası ölçülerin

¹²³ Hamdi Döndüren, *Demokratik Hukuk Devletinde Temel Hak ve Hürriyetler* konulu istişare toplantısına sunulan müzakere. İstanbul 1998. s.131.

¹²⁴ Burhan Kuzu, "Türkiye'de Anayasal Planda ve Uygulamada İnsan Hak ve Hürriyetlerine Genel Bir Bakış", *İnsan Hakları Sempozumu*, İstanbul 1995 s.270

¹²⁵ Çamdibi, *Din Eğitiminin Temel Meseleleri*, s.13.

¹²⁶ Balcı, age., s.416.

gerisinde kaldığı için bir eksiklik olarak kabul edilmektedir.^{127 128 129} İnsan haklarının ‘uluslararası bir hukuk dalı’ olarak ortaya çıkması, her şeyden önce, II. Dünya Savaşı’nın tüm dünya ülkelerine ve halklarına yaşattığı acıların bir kez daha tekrarlanmasını önleyebilmek düşüncesinin bir sonucudur. Günümüzde “insan haklarına dayanan yeni bir dünya ve ortak hukuk düzeni” kurma çabaları medeni dünyanın ortak hedefi olmuştur. Türkiye henüz ‘Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklara ilişkin Uluslararası Sözleşme’yi imzalamamış olmakla birlikte, 1948’de imzalanıp yürürlüğe giren İnsan Hakları Evrensel Beyannamesine imza koyduğundan hükümlerine uymak zorundadır. Bu zorunluluk, Beyannamenin 26. maddesinde yer alan;

“Herkes, eğitim hakkına sahiptir. Eğitim hiç olmazsa ilk ve temel eğitim safhalarında böyle olmalıdır. İlköğretim zorunludur. Teknik ve mesleki öğretimden herkes istifade edebilmelidir. Yüksek öğretim liyakatlerine göre herkese tam ve eşitlikle açık olmalıdır.

Ana ve baba, çocuklarına verilecek eğitimi seçmede öncelikle hak sahibidir”¹²⁹ şartlarını yerine getirmeyi öngörür.

UNESCO tarafından 1978 yılında Viyana’da düzenlenen ‘İnsan Hakları Öğretimi Uluslararası Kongresi’nin ‘*sonuç belgesinde* eğitim hakkının önemi üzerinde durulmuş; bütün dünyada birinci görevin, diğer bütün hakların bilinmesi, benimsenmesi ve yaşanmasını sağlayan *eğitim hakkının* gerçekleşmesini sağlamak olduğu vurgulanmıştır.^{130 131}

T.C. Anayasası’nın 90. maddesinin son fıkrasına göre, “Usulüne göre yürürlüğe konulmuş milletlerarası antlaşmalar kanun hükmündedir. Bu hükümler hakkında Anayasaya aykırılık iddiası ile Anayasa Mahkemesi’ne başvurulamaz.” Bu hükmün kabulü ile, uluslararası sözleşmelerin üstün norm niteliğinde olduğu kabul edilmiştir. Ancak Türkiye tevhid-i tedrisat ve benzeri birtakım devrim kanunlarından dolayı, bu sözleşmelerin bir kısmına çekince koyarak imzalamakta, bir kısmını ise imzalamamaktadır. Bu tavrın sonucu olarak tüm dünyanın evrensel değerler haline getirdiği *hak ve özgürlükler* konusunda mesafe alamamaktadır.^{bl}

¹²⁷ Balcı, age., s.36-37.

¹²⁸ Süheyl Batum, *Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi ve Türkiye*, İstanbul 1996, s. 19.

¹²⁹ Ünalın, age., s.353.

¹³⁰ Cevat Geray, “İnsan Hakları İçin Eğitim”, *İnsan Hakları Yıllığı*, 1993, XV/90.

¹³¹ Balcı, age., s.37.

İKİNCİ BÖLÜM

EĞİTİM-ÖĞRETİM HAKKI VE HUKUKÎ DAYANAKLARI

I. Eğitimin Gerekliliği

A. Genel Olarak Eğitimin Gerekliliği

Eğitim, insan hayatı için kaçınılmaz ihtiyaçlardan biridir. Eğitime olan gereksinim bireysel, sosyal, kültürel ve ulusal açılardan ele alınabilir. İnsanın bilgili veya cahil, mesut veya bedbaht, iyimser veya kötümser, insanlara faydalı veya zararlı oluşu, almış olduğu eğitimle ilişkilidir. Esasen eğitilme isteği insanlardaki fitrî ihtiyaçların en kuvvetlilerindendir.

Eğitim, insanın kendini gerçekleştirme ihtiyacının bir gereğidir. İnsanın kendini gerçekleştirme; kendini ifade etmesi, başkalarıyla iletişim kurması, birlikte yaşaması; sağlıklı olması, geçimini sağlamak için üretmesi ve ürettiklerine sahiplenmesi, kendisinin ve çevresinin ne olduğunu araştırması, öğrenmesi; sorunlarını çözebilmesine dayanır. Bu yüzden insanın öğrenmeye ve eğitime ihtiyacı vardır.

İnsan işlenmemiş (kuvve halinde) ham ve geliştirilebilir yeteneklerle dünyaya geldiği için, hayatının sonuna kadar bir öğrenci, bir çırak gibi öğrenmeye devam eder. Bu bakımdan insanın eğitime, eğitime ihtiyacı vardır.

Eğitim ulusal yararlar açısından da bir gereksinimdir. Bir milletin mutluluğu, vatanın esenliği için birinci şart, her ferдин toplum için gerekli olan alanlarda eğitim ve öğretimden geçirilmesidir. * 133 134 * 136 Çeşitli dinî ve sosyal bilimler gibi fen bilimleri ve özelde tıp bilimi de insan sağlığının korunması için gereklidir. İnsan için böylesine gerekli olan bu bilim dalının öğrenimini Hz. Peygamber özellikle tavsiye etmiştir: “Allah Teala'nın yarattığı hiçbir hastalık yoktur ki, o hastalık için ilaç yaratmış olmasın”¹³³ sözü bu teşvikin en güzel örneklerindendir. Çünkü bu konuda insanlığa yapılacak hizmet öldükten sonra da amel defterinin açık kalmasına vesile olacaktır.

¹³² Başaran, age., s. 11.

¹³³ Tahsin Mengüşoğlu, *Felsefî Antropoloji*, İstanbul 1971, s.42.

¹³⁴ Emrullah Efendi (Maarif-i Umumiye Nazırı), *İzahname*, 1330/1914, s.80-81.

¹³⁵ İbn Mace, *Tıp*, 1.

¹³⁶ Ali Himmet Berki, *250 Hadis*, Ankara 1974, s.92-93.

sürdürebilmesi için mutlaka bir eğitim faaliyetine ihtiyaç vardır.¹³⁷ Bu bakımdan eğitim hem bir proses (süreç) hem de bir sonuçtur. Hem bir tecrübe konusu hem de intibak yoludur. İnsanı ferdileştirmesi yanında sosyalleştirici özellikleri de birlikte taşır.¹³⁸

Bilgi ile davranış arasındaki ilişki dinî yaşantı açısından da önemli görülmüştür. Bilgi ve ameller nefis terbiyesi için zorunludur. Nefsi kötülüklerden arındırmayan¹³⁹ bilgi ve amelin psikolojik ve sosyal değeri tartışmalıdır. Nefis terbiyesinden yeterli ölçüde yararlanamayan insanların psikolojik durumlarını tahlil eden Topçu; “Herkes kendisine tapılmasını istiyor, zaferin heykeli olmak istiyor”¹⁴⁰ cümlesiyle eğitimsizlikten kaynaklanan sorunlara işaret etmiştir. Onun içindir ki, bilgi ve davranış arasındaki uyumun birlikte seyretmesi, sağlıklı bir eğitimle mümkün olabilir.

Günümüz eğitim sistemlerinin en büyük açmazlarından biri bilgi-davranış noktasındaki uyumsuzluktur. Çünkü İnsanî vasıflar eğitim düzeyinin yüksekliğine paralel olarak olgunlaşıp gelişmemektedir. Sokrat (M.Ö.469)’ta bilgi ve davranış ilişkisinin gerekliliğine işaret etmiştir. O’na göre: “Bilgisiz olan insanlar faziletli olamazlar. Faziletli olmak ve doğru dürüst bir hayat yaşamak için doğru ve emin bilgiye ihtiyaç vardır.”¹⁴¹

Kişinin gelişmesi, idrak gücünün berraklaşp, keskinleşmesi sayesinde doğruyu- eğriyi, iyiyi-kötüyü ayırt etme yeteneği kuvvet kazanır. Bu da onun doğru bir eğitim almasıyla sağlanabilir. Ayrıca eğitilmek suretiyle, bireyler kendi hak ve hürriyetlerinin bilincinde, başkalarınınmkine de saygılı vatandaşlar haline getirilebilir.¹⁴²

B. İslam Dini Açısından Eğitimin Gerekliliği

Bilgiye ulaşabilmenin insan için çok önemli bir nimet olduğu açıktır. İslam dini, insanın bilgiye ulaşması ve öğrenebilmesine ontolojik bir açıklama getirmektedir. Allah (cc), insanlığın atası olan Hz. Adem’i yarattığı zaman ona, diğer yaratıklara üstünlüğünün işareti olarak *aklı* vermiştir. Bu yüzden insan açısından z/z'm, varoluş

¹³⁷ Hüseyin Akyüz, *Eğitim Sosyolojisinin Temel Kavram ve Alanları Üzerine Bir Araştırma*, İstanbul 1991, s.12.

¹³⁸ Halis Ayhan, *Eğitime Giriş ve İslamiyetin Eğitime Getirdiği Yeni Değerler*, İstanbul 1982, s. 14.

¹³⁹ Şems, 9.

¹⁴⁰ Nurettin Topçu, *Var Olmak*, İstanbul 1965, s.56.

¹⁴¹ Halil Fikret Kanad, *Pedagoji Tarihi*, İstanbul 1963,1/138.

¹⁴² Sevim Tunç, *Türkiye’de Eğitim Eşitliği*, Ankara 1969, s.9.

(vücut) kadar önemlidir. Eğer insan, yalnızca maddeden ibaret olsa ve akli da olmasaydı, çok az bir önemi olurdu. Kur'an'ın bildirdiğine göre Allah (cc), Hz. Âdem'i yarattıktan sonra, onu meleklerle yüz yüze getirdi ve meleklerle sordu: "Bu şeylerin isimlerini bana söyleyin."¹⁴³ ¹⁴⁴ ¹⁴⁵ ¹⁴⁶ ¹⁴⁷ ¹⁴⁸ Bu bir imtihandı. Melekler, şöyle cevap verdiler: "Seni her şeyden tenzih ederiz. Bize öğrettiklerinden başka, bizim hiçbir bilgimiz yoktur."¹⁴⁴ Allah'ın kendine ilim üretme yeteneği verdiği Hz. Âdem ise, eşyaları isimlendirebildi. Böylece insan, yani Hz. Adem, öğrenebilme yeteneği sayesinde büyük bir bilgi hâzinesine sahip olmuştur. Bu özellik ne meleklerde, ne de diğer yaratılmışlarda vardır.¹⁴⁵

"Doğrusu, biz insanı en güzel bir biçimde yarattık"¹⁴⁶ ayeti insanın, diğer yaratılmışlardan çok üstün yeteneklerle donatıldığını ifade etmekte, "Hani meleklerle: 'Adem'e (yahut; Adem için Allah'a) secde edin demiştik de İblis'ten başkası hemen secde etmişlerdi..."¹⁴⁷ ayeti de meleklerle olan üstünlüğünü vurgulamaktadır. Bu üstün vasıflarıyla insan, yeryüzünde Allah'ın halifesi oldu ve bütün yaratıklar üzerinde hükümran kılındı.¹⁴⁹ Ademoğluna bu egemenliği kazandıran, kendisini iyi bir insana dönüştüren ve aynı zamanda bir efendiye çeviren bilgeliği kazanmada yardımcı olacak en önemli süreç, eğitimidir.¹⁵⁰ Bütün bu özelliklerinin yanında bilinçsiz olarak nefsinin (heva) doğrultusunda hareket eden insan, "...sonra onu aşağıların aşağısına çevirdik"¹⁵¹ emrinin muhatabı olmaktadır. Çünkü okuyup yazmamak (eğitimsizlik) manasındaki ümmilik kötü bir vasıftır. Onun için, Cenab-ı Hak, bir kavmi kötülerken onları ümmilikle vasıflandırmış ve şöyle buyurmuştur: "Onlardan bazıları da ümmidirler; kitabı bilmezler. Bütün bildikleri kulaktan dolma şeylerdir. Ve onlar sadece zan ve tahminde bulunurlar."¹⁵² Her fenalığın, hatta küfür ve şirkin başı bilgisizlik ve cehalettir. Küfrün ne demek olduğunu bilen bir kimse kafir olmaz, şirkin ne demek

¹⁴³ Bakara, 31.

¹⁴⁴ Bakara, 32.

¹⁴⁵ Fazlur Rahman, "Bilginin İslamileştirilmesi: Bir cevap" (Çev. Mevlut Uyanık), *İslami Bilimlerde Metodoloji Sorunu* Ankara 1991 s. 133-134

¹⁴⁶ Tin, 4.

¹⁴⁷ Bakara, 34.

¹⁴⁸ Ahzab, 72.

¹⁴⁹ Hacc, 65; Lokman, 20; Casiye, 12-13.

¹⁵⁰ Said Muhammed Nakib Attas, *İslami Eğitim* (Çev. Ali Çaksu), İstanbul 1991, s. 16.

¹⁵¹ Tin, 5.

¹⁵² Bakara, 78.

olduğunu bilen, başkalarını Allah'a ortak koşmaz, Allah'tan başkasına ibadet etmez.¹⁵³ Bunun içindir ki, Kur'an sık sık, “*Sakin ha cahillerden olma*”^{154 155 156 157 158} * uyarısında bulunmuştur.

Hz. Peygamber'e Kur'an'la ilgili olarak vahyedilen ilk ayet ‘*Oku*’ emridir. Müslümanlara yüklenen ilk sorumluluk da okumaktır.¹³³ Okuma fiili yazıdan ayrı düşünülmemiş, ilk emirde kalem de zikredilmiştir. Kurtubî de, kalemlle öğrenmenin hat ve yazmakla mümkün olabileceğini ileri sürmüştür. Çünkü Katade'nin ifade ettiği gibi Allah kelamı ancak yazı sayesinde günümüze ulaşabilmiştir.¹³⁶ Eğitim ve öğretim faaliyeti (Bedir esirlerine yapılan muamelede olduğu gibi) yalnız bir özgürlük değil, aynı zamanda bir adalet, bir kurumsal hizmet meselesidir. İşte bunun için Kur'an indikçe, vahiy katiplerine yazdırılıyor, ezberleniyor ve yorumlanıyordu. İslam öncesine ‘cahiliyet-bilgisizlik’ devri denilmesi, İslam'ın bilimi, bütün araçlarıyla ve tamamen benimsediğini, inananları cahillikten kurtarmak isteğini ifade eder.¹³⁷ Şayet ilim hayatta en hakiki mürşit ve şeref payesi olmasaydı, Yüce Allah Resulüne “Ey Rabbim! Benim ilmimi arttır”¹³⁸ şeklinde duada bulunmasını tavsiye etmezdi.¹³⁹ Kur'an-ı Kerim'in bir çok ayetinde zikredildiği gibi kâinat, bir takım İlahî sünnetler ve kanunlar ile yönetilmektedir. Bu kanunları bilmek ise ancak bilmsel çalışmalarla mümkündür.

Eğitim hakkı, din seçme hak ve hürriyeti ile yakından ilişkilidir. Nitekim İslam dini, tüm insanlara din seçme hürriyeti tanımakla eğitim hakkını da güvence altına almıştır. Bu hakların Müslümanlar tarafından gayr-ı müslimlere de tanındığı tarihî bir gerçektir. Hicretten bir süre sonra Yemen'den bir grup Hıristiyan, İslam'ı tanımak ve Peygamberimiz ile görüşmek üzere Medine'ye geldi. Aralarında din adamları da bulunan bu topluluk, bir takım hak ve hürriyetler almak, dinlerinin gerektirdiği biçimde yaşamak için anlaşma yapmak istiyorlardı. Hz. Peygamber, bu topluluğu Mescidü'n- Nebi'de misafir ederek âyinlerini bu mekanda yapmalarına izin vermişti. Hıristiyanlara

¹³³ Durak Pasmaz, *ŞİA*, ‘İlim’ maddesi, III/1 15.

¹⁵⁴ En'am, 35.

¹⁵⁵ Alak, 1-5.

¹⁵⁶ Kurtubî, age., IV/120.

¹⁵⁷ Nevzat Ayasbeyoğlu, *İslamiyetin Eğitimimize Getirdiği Değerler*, İstanbul 1991, s.26-27.

¹⁵⁸ Tâhâ, 114.

¹³⁹ Ebu Bekî Cabir el-Cezairi, *el-İlm ve'l-Ulema*, Kahire 1403 h., s. 17.

tanınan din ve vicdan hürriyeti aynı zamanda serbest olarak inanılan bu inanç sisteminin eğitim ve öğretiminin yapılabilmesini de kapsamaktadır.¹⁶⁰

Müslüman bir insanın ilimden tamamen kopuk olarak yaşaması dinen uygun görülmemiştir. Âlim olmayan talebelik yapmalı, talebelik yapamayan dinleyici olmalı, onu da yapamayan bütün bunları sevmelidir. İlme ve ilim ehline kızmanın akıbeti ise helak olmaktır.¹⁶¹ Hz. Peygamber buyuruyor: “Ey insanlar; ilim öğreniniz. İlim ancak çalışmakla, fıkıh da içine dalmakla elde edilir. Allah kime hayır vermek dilerse onu dinde fakih (derin ve doğru anlayışlı) kılar.”¹⁶²

Çok farklı ruh hallerine sahip olan insanlar birlikte yaşamak zorundadır. Birlikte yaşayabilmenin şartı uyum, uyumun sağlanabilmesi ise eğitimle mümkündür. İnsan psikolojisinden örnekler veren Kur’an-ı Kerim onun; sıkıntı halinde Allah’a yöneldiğini,¹⁶³ nimet ve bolluk zamanında yüz çevirdiğini,¹⁶⁴ nimetlere şükür etmediğini,¹⁶⁵ kurtulunca taşkınlık ettiğini,¹⁶⁶ kadın, çocuk, altın, gümüş, at, deve ve servete karşı ihtiras sahibi olduğunu beyan eder. Sosyal hayatta da; bozgunculuk yaparak¹⁶⁸ ve olaylardan ibret almayarak olabildiğince alçalabilmektedir.¹⁶⁹ Bunun yanında nefsiyle uyumlu, toplum ile ahenk içinde bulunan seçkin insanların özellikleri anlatılarak,¹⁷⁰ bu dereceye ulaşabilmenin vasıtaları olan eğitim ve öğretimin fert ve toplum hayatındaki önemi vurgulanır. Fıtraten temiz olan insanın maddi ve manevi hayatında da bu temizliğini koruyabilmesi için eğitilmesi zorunludur.

Eğitimin herkes için üstün bir değer olduğu apaçık bir gerçektir. Zira eğitim insana has bir özelliktir. Cesaret, atılganlık, kuvvet, cömertlik, şefkat gibi birçok sıfat hem insanlarda hem de hayvanlarda müşterektir, fakat eğitim müstesnadır. Zira Cenab-ı Allah, eğitilebilir olması sebebiyle Âdem (as)’in meleklerden üstün olduğunu beyan

¹⁶⁰ İbn Sa’d, *et-Tabakatu'l-Kiibra*, Beyrut ty., 1/357.

¹⁶¹ Ali b. Ebi Bekr el-Heysemi, *Mecmau'z-Zevaidve Menbat'l-Fevaid*, Beyrut 1967, 1/132.

¹⁶² Buharî, *İlim*, 10.

¹⁶³ Zümer, 8.

¹⁶⁴ İsrâ, 67.

¹⁶⁵ Secde, 9.

¹⁶⁶ Yunus, 23.

¹⁶⁷ Al-i İmran, 14.

¹⁶⁸ Bakara, 12,205.

¹⁶⁹ Araf, 179.

¹⁷⁰ Bakara, 156, 177, 201; Al-i İmran, 134; Enfal, 13.

etmiştir.¹⁷¹ O halde ilim, şeref ve üstünlük kazandırır. Kur'an-ı Kerim'de "Allah, içinizden iman edenlerle kendilerine ilim verilenlerin değerini yükseltir"¹⁷² buyrulur. Eğitilmiş ve ilim sahibi olmak takvaya da vesile olur.¹⁷³ Nitekim Yüce Allah bu konuda: "Allah'tan hakkıyla ancak âlimler korkar"¹⁷⁴ ¹⁷⁵ buyurarak bilginin değerine işaret eder.¹⁷³ Ayet-i Kerime'de geçen haşyet de, takva manasına gelir. Yani takvaya, âlim müminlerin mazhar olduğuna, dolaylı olarak işaret edilir.¹⁷⁶

İslam'ın tavsiye ettiği ilimlerin en güzeli z'/zzarc ile ilgili olanıdır. Bu, *ilmi tevhid*'dir. Cenab-ı Hakle'yi delil ile bilmek gerekir. Allah'ın varlığı delillerle, ayet ve hadislerle ispat edilmelidir. Çünkü taklitçinin imanı sahih ise de ilim öğrenerek delilleri ile ispatı öğrenmediği için kusurlu olduğuna hükmedilmiştir.¹⁷⁷ Şüphesiz bilgisizlik imanını sıhhatini tehlikeye sokar.

İşte bütün bunlardan dolayı asgari olarak ilmihal bilgilerini kapsayan temel eğitim (ilköğretim), İslam hukukuna göre her Müslüman için farz-ı ayn olarak kabul edilmiştir.¹⁷⁸ Bu farzın terk edilmesi (meselâ namaz kılmayı öğrenmemek) cezai yaptırım gerektirir.¹⁷⁹ ¹⁸⁰ ¹⁸¹ Temel eğitimin uluslararası düzeyde bu ölçüde önemsenmesi ise ancak 1948 yılında kabul edilen İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi ile mümkün olmuştur. Avrupalı, temel eğitim görme hakkını büyük mücadelelerden sonra XIX. yüzyılda alabildiği halde, Müslümanlar bu hakka -daha önce ifade edildiği- gibi İslam dininin kendilerine bahsettiği bir nimet olarak yüzyıllarca önce kavuştular.

Ortaöğretim, yükseköğretim ve uzmanlık gerektiren bazı bilgi ve mesleklerin

.121.

öğretimi ise farz-ı kifaye hükmündedir. Binaenaleyh eğitim Müslümanlar için farz

¹⁷¹ Zernucî, age., s.1 1.

¹⁷² Mücadele 58/15.

¹⁷³ Abdullah Naim Şener, *Talimü'l-Müteallim*, İstanbul 1979, s.20.

¹⁷⁴ Fâtır, 28.

¹⁷⁵ Burhaneddin Zernucî, *Talimü'l-Müteallim* (Çev. Yunus Vehbi Yavuz), İstanbul 1995, s.13.

¹⁷⁶ İbrahim Canan, *Peygamberimizin Okuma Yazma Seferberliği*, İstanbul 1984, s.47.

¹⁷⁷ Şener, age., s.25.

¹⁷⁸ Muhammed Ebu Hamid el-Gazzali, *İhyau Ulumi'd-Din* (Çev. Ali Arslan), İstanbul 1992,1/87-92.

¹⁷⁹ Bkz. Müslim, *İman*, 134; İbn Mace, *İkame*, 77; Abdurrahman el-Ceziri, *Kitabu'l-Fıkh âlâ'l-Mezahibi'l-Ehza*, Bayrut 1990 1/188; Zuhayli, age., 1/502-505.

¹⁸⁰ İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi Madde: 26 (Kabul tarihi: 10.12.1948).

¹⁸¹ Gazzali, *İhya*, 1/93.

sağlamamak sorumluluğun ihlali anlamına gelir. Bu sorumluluk anlayışıyla hareket eden Müslüman yöneticiler, açtıkları Beytu'l-Hikme ve Medreseler ile ileri düzeydeki bilimsel çalışmalara öncülük etmişlerdir.

Müslümanlar bilgiyi farz olarak görürler. Çünkü ilim olmadan Allah'ın halifesi olma rollerini yerine getiremezler ve İslam'ın öteki dünya görüşlerinin üzerine 182 çıkarılmasını temin edemezler. Alimler sahip oldukları ilimle amel etmekten sorumlu tutulmuşlardır. Aynı zamanda âlimler, ilmi herkes faydalansın diye yaymaktan

1 87

sorumludurlar.

Müslüman eğitimciler, eğitimle ilgili görüşlerinde bilginin yaşantıya etkisi üzerinde durmuşlardır; “İlimlerin en üstünü ilmihal bilgisidir, amellerin en üstünü de bulunduğu hali korumaktır” sözü şöhret kazanmıştır. Eğitimli insan, her zaman durumunu muhafaza eden ve doğru yoldan hiç bir zaman ayrılmayan kimsedir. Böyle kimselerin amelleri en faziletli amellerdir. Çünkü insanın kuvvetli bir eğitim alması, ilim ve amellerinde istikrarlı davranmasını sağlar.

Kur'an, şiddetle değil, ikna yoluyla ve süratle yayılmıştır. Müslümanlar, mağlup ettikleri milletleri kendi dinlerini yaşama ve öğrenme hususunda daima serbest bırakmıştır.^{182 * 184 185} Öyle ki Hıristiyan Bizanslılar, İstanbul'u fetheden Müslümanların yönetim tarzını dindaşlarının yönetimine tercih etmişlerdir. Kur'an'a göre ilim öğrenme, her şart altında yerine getirilmesi gereken bir görev sayıldığından, Müslümanların topluca savaşa çıkmaları uygun görülmemiştir. Eğitim-öğretim işi ile uğraşacak bir 'eğitimciler grubu' oluşturulması hiçbir zaman ihmal edilmemiştir. Çünkü savaştan dönenlerin bilgilendirilmeye ihtiyacı vardır. Bu görevi de zikredilen ilim ehli yerine getirecektir.¹⁸⁶ Görülüyor ki Kur'an'a göre, insanlar arasındaki statü farkı ancak eğitimle ortadan kaldırılabilmektedir. Bilenlerle bilmeyenlerin bir tutulamayacağı ilahi bir kanun olarak en

¹⁸² M. Riaz Kirmani, “İslamiyetin Epistemolojik Temelleri” (Çev. Mehmet Paçacı), *İslami Bilimlerde Metodoloji Sorunu* isimli derleme eserde makale. Ankara 1991. s. 122.

¹⁸³ Yusuf Kardavî, *Hiz. Peygamber ve İlim* (Çev. Dilaver Selvi), İstanbul 1993, s.96.

¹⁸⁴ Zernucî, age., s.9.

¹⁸⁵ Ahmet Gürkan, *İslam Kültürünün Garbı Medenileştirmesi*, İstanbul 1965, s. 128.

¹⁸⁶ Tevbe, 122.

¹⁸⁷ Zümer, 9; Mücadele, 111.

öğrenimi ve öğrenilenlerin öğretilmesi konusunda sürekli olarak Müslümanları ikaz etmekte ve bu İlahî emre uymayanları azarlamaktadır.¹⁸⁸

Kur'an; insanların doğruyu eğriden, hakkı batıldan, kalıcıyı geçiciden ayırıp doğru ve ebedi yolu bulabilmeleri, insan olmanın erdemine kavuşabilmeleri için, akıllarını kullanmalarını, anlamalarını, öğrenmelerini, bilmelerini ve muhakeme etmelerini ısrarla istemiş ve her vesile ile teşvik etmiştir. O kadar ki, Kur'an-ı Kerim' de 275 yerde "düşünmüyor musunuz? Akl etmiyor musunuz?" diye sorulmakta; 200 yerde "düşünme, tefekkür ve görme" emredilmekte; 12 yerde "dolaşarak araştırıp ibret alma" ve 750 yerde de 'z/z'm ve ilme teşvik'¹⁸⁹ yer almaktadır. Ayrıca Hz. Peygamber'in, "Ben ancak bir öğretmen olarak gönderildim"¹⁹⁰ buyruğu eğitim ve öğretimin önem ve gerekliliğine, insanların bu konudaki sorumluluklarına işaret etmektedir.

Hz. Peygamber'in en önemli görevlerinden biri de tebliğdir. "Ey Peygamber! Rabbinden sana indirileni tebliğ et. Eğer bunu yapmazsan, O'nun elçiliğini (mesajını) tebliğ etmemiş olursun"^{191 192} * ayet-i kerimesi Hz. Peygamber'e eğitimcilik görev ve sorumluluğunu yüklemiştir. Yani insanlık eğitilmeli ki, Allah'ın elçisi sorumluluktan kurtulabilsin. Bu kesin emir üzerine Hz. Peygamber, veda haccında okuduğu hutbesinin sonunda görevini ifa ettiğine dair binlerce sahabeyi şahit tutmuştur.

Allah Resulü, eşsiz bir üsluba sahip büyük bir eğitimci idi. İnsanlarla akılları ölçüsünde konuşulmasını emrediyordu. Yani 'bireysel farklılıkları' dikkate alıyordu. Aynı şekilde onların tabiatlarını, yeteneklerini ve kapasitelerini de dikkate almayı ihmal etmezdi, insanlara anlayışları ölçüsünde muamele edilmesini tavsiye ediyordu. Onların tabiatlarından gelen dürtülerini doyurmak (tatmin etmek) ve yüceltmek istiyordu. Bunun için mal sevgisi olanlara -kalbi İslam'a ısınsın diye- cömertçe mal veriyor, makam ve mevki arzusu taşıyanları da kendisine yaklaştırıyordu. O, bunları yaparken insanları Allah'ın dinine çağırıyor, fitratları kemale ersin, benlikleri eğitilsin diye Allah'ın emirlerini uygulamaya davet ediyordu. Onların arzularını ve kalplerini

¹⁸⁸ Bakara, 159.

¹⁸⁹ Ethem Ruhi Fiğlalı, "İslâmî Anlayışta İnsanî Değerler", *Tiirklerde İnsanî Değerler ve İnsan Hakları* isimli kolektif eserde makale. İstanbul 1992, s.261-262.

¹⁹⁰ İbnî Mace, *Mukaddime*, 17; İbn Abdilberr, age., s.88.

¹⁹¹ Mâide, 67.

¹⁹² Buharî, *Fiten*, 8; Hacc, 132; Müslim, *Kasame*, 31.

¹⁹³ Ebu Davud Süleyman b. Eşas es-Sicistani el-Ezdi, *es-Siinen*, İstanbul 1981, *Edep*, 23; el-Aclunî, age., 1/196.

birleştirmek, güçlerini yönlendirmek, hayra ve yüceliklere doğru yükselmelerini sağlamak istiyordu.^{194 195}

Toplumun yükselmesine, insanların hayırlı hizmetler sunmasına imkan tanıyacak olan da eğitimidir. Bu açıdan ilmi araştırmalara yönelmek en büyük görevdir. Cahil bir kimseye ilim öğretmek sadakaların en makbulüdür.¹⁹³ Çünkü bir ülke için insan kaynağı, maddi kaynaklarla mukayese edilemeyecek ölçüde değerlidir. Kur'an-ı Kerim sınırlama yapmaksızın bütün insanların eğitilmesi gerektiğine işaret eder. Düşünmeye,¹⁹⁶ öğrenmeye,¹⁹⁷ ve araştırmaya¹⁹⁸ çağırırken bütün insanlığı muhatap alır. Büyük İslam âlimi Serahsi, “Şüphesiz Allah Teala'ya imandan soma en kıymetli farzlardan biri ilim öğrenmektir”¹⁹⁹ tespitinde bulunmaktadır. Zaten Yüce Allah bu kimseleri “Kime hikmet (ilim) verilmişse, ona büyük bir hayır verilmiştir”²⁰⁰ ayet-i kerimesiyle övmüştür. Bir bakıma yöneticileri de bu doğrultuda eğitim yaptırmaya davet eder. 1950 tarihli Avrupa İnsan Hakları ve Ana Hürriyetleri Korumaya Dair Sözleşmenin 14. maddesi^{201 202} de yönetimleri bu doğrultuda davranmaya çağırır. Bu nedenle eğitimi ilgilendiren hukukî metinlerde, belli bir zümrenin çıkarlarını gözetken ifadeler sürekli olarak tenkit konusu olmaktadır.

Günümüzde okuma-yazma oranı kalkınmışlığın bir göstergesi olarak kabul edilir. Şüphesiz okuma-yazma ilim öğrenmenin en önemli vasıtasıdır. Hz. Muhammed'in ilk yaratılan şeyin kalem olduğunu açıklaması, yazının değerini ortaya koymak için yeterlidir. Ayrıca kalemin, öğrenme vasıtası olarak ilk inen beş ayet içinde yer alması,²⁰³ büyük önem taşır. Diğer taraftan Allah, kalem ve yazıya yemin etmiş,²⁰⁴ değerlerini yükseltmiştir. Çünkü Kur'an-ı Kerim'de yemine konu edilen şeylerin bir de

¹⁹⁴ Nahlavî, age., s.52.

¹⁹⁵ İbn Mace, *Mukaddime*, 20; Muhammed Ebu Hamid Gazzali, *Kimyay-ı Saadet*, İstanbul 1989,1/86.

¹⁹⁶ Bakara, 219; Ra'd, 3.

¹⁹⁷ Mu'minun, 84.

¹⁹⁸ Ankebut, 20.

¹⁹⁹ Şemsuddin Ebu Bekir Muhammed b. Ahmed es-Serahsî, *Şerhu's-Siyeri'l-Kebir*, Kahire 1971,1/112.

²⁰⁰ Bakara, 269.

²⁰¹ Madde 14: “İşbu sözleşmede tanınan hak ve hürriyetlerden istifade keyfiyeti bilhassa ırk, cins, renk, din, siyasi veya dini kanaatler, milli veya sosyal menşe, milli bir azınlığa mensupluk, servet, doğum veya herhangi bir diğer

²⁰² Tirmizi, *Kader*, 17.

²⁰³ Alak, 4.

²⁰⁴ Kalem, 1.

'teşrif edildiğini biliyoruz.²⁰³ Bu hitap şekli aynı zamanda fertleri okuma-yazma bilmeyen bir toplum için etkili bir özendirmedir. Bilindiği gibi Kur'an ve hadislerde cehaletle çetin bir mücadele veren ilk Müslümanların (ashab) değeri ve üstünlüğü sık sık vurgulanmıştır. Bu seçkin insanların ulaştığı eğitim düzeyi Hz. Muhammed'in eğitime verdiği önemi gösterir. O, ilmin yazı ile korunabileceğini açıkça ifade etmiştir.^{205 206} Vahyi yazdırmak için aralarında dört halifenin de bulunduğu (kırk iki)^{207 208} katip ile çalışması yazıyla kaydetme işine verdiği önemi göstermektedir. Böylece İlimin teşviki ve gelişmesi teoride kalmamış pratiğe dökülmüştür.²⁰⁹ Emevi ve Abbasiler zamanında Müslümanlar, kendilerine tabi olan milletlerle işbirliği yaparak, onların fikir ve estetik mirasını alıp hazmetmeye, bu kültür yapısını yeniden ele alıp yeni baştan kurmaya başladılar.^{210 211 212} Öğrenme ve öğretmeye büyük önem verilmesinin yanında bilginlere de değer verilmiştir. Öyle ki, *bir âlimin ölümü bir âlemin ö/önuz*²¹olarak değerlendirilmiştir. Hasanu'l-Basri, 10 Ekim 728'de vefat edince Basra halkı topluca cenaze törenine iştirak etmiş, bu yüzden şehirdeki camilerde ikinci namazını kıldırarak imam ve namazı 212 kılacak cemaat bulunamamıştır.

Birçok ilim dalındaki gelişmelerin yanında, İslâmî ilimler ve özellikle hadis dalında çok hassas bir çalışmanın yapıldığını biliyoruz. Mesela hadis dalında şöhret kazananlardan biri olan Abdullah b. Mesut (v. takriben 653), Hz. Peygamber'den bir hadis naklederken, yanlış bir rivayette bulunmamak için büyük titizlik gösterip tefekküre dalar, vücudunu titremeler alır ve alnını ter tanecikleri kaplardı.²¹³ Hadis rivayetiyle uğraşanların genelde bu hassasiyeti gösterdiğine dair birçok örneğe hadis kitaplarında rastlamak mümkündür.²¹⁴ Müslümanlar, bilimsel çalışmalarda da az zamanda büyük başarıya imza attılar. Bu başarıya Allah'ın kullarını öğrenmeye,

²⁰⁵ Canan, *Peygamberimizin Okuma Yazma Seferberliği*, s.37.

²⁰⁶ İbn Abdilberr, age., s.91-93.

²⁰⁷ Muhammed Abdulhay el-İcttani, *Hz. Peygamber'in Yönetimi* (Çev. Ahmet Özel), İstanbul 1991, s.208-209.

²⁰⁸ Takıyuddin Ahmed İbn Teymiye, *Mecmu'ul-Fetava*, Riyad 1381 h., XXV/166.

²⁰⁹ Özbek, age., s. 112-113.

²¹⁰ Philip K. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi* (Çev. Salih Tuğ), İstanbul 1995, I/266-267.

²¹¹ Bu söz kelamı kibardan olup hadis değildir. Benzer manada bir haber, el-Aclunî age., 11/302'de yer almaktadır.

²¹² Hitti, age., 1/381.

²¹³ Hitti, age., 1/362.

bilgilenmeye sevk etmesinin yanında Hz. Peygamber'in önderliği vesile olmuştur. Sahabe ve bir somaki kuşağın da bütün bu gayretlere ciddiyetle sarılmaları, büyük İslam medeniyetinin kurulmasını sağlamıştır. Ne var ki, günümüz Müslümanlarının geri kalmışlığı, itilmişliği ve mağlubiyetlerinde bu önemli umdeyi öncekiler gibi anlayıp uygulamaya geçirememelerinin payı çok büyüktür.

1. Temel Eğitimin Zorunluluğu

İslam'da eğitimin zorunluluğu ilimler ile ilgili olarak yapılan sınıflandırmada açıkça görülmektedir. İslam hukukçuları ilimleri farz-ı ayn ve farz-ı kifaye olarak ikiye ayırmışlardır. Bu ayırımı ilk defa İmam Şafî, *er-Risale* adlı eserinde yapmıştır.^{214 215} Şafî ilimleri iki kışma ayırmıştır. Birincisi herkesin bilmesi zorunlu olan ilimlerdir. Akıllı ve reşit olan bütün Müslümanların, beş vakit namaz, oruç, hac ve zekat konusunda kendilerine lazım olan temel bilgileri bilmesi zorunludur. Bunun yanında Allah'ın insanlara zinayı, adam öldürmeyi, hırsızlığı ve içkiyi haram kıldığını ve bu fiillerden sakınmaları gerektiğini bilmeleri de farzdır. Bu konuya ilişkin bilgiler, Kur'an'da mevcuttur. İlimin ikinci çeşidi ise, farzlarla ilgili fer'i meselelerde ve bir kısım hükümlerle ilgili özel konularda insanları ilgilendiren şeyleri bilmektir. Bu ilimleri bilmek farz-ı kifayedir.^{216 217 218 219}

Farz-ı ayn ilimler, hem ferdin hayata uyumunu sağladığından, hem de toplumda birlik ve ahengi temin edecek hayatî ve zarurî kültürü teşkil ettiğinden, Müslümanlar için gerekli görülmüştür. Bu sebeple Kâbisî, çocukların kütaplarda eğitilmesini bugünkü manada '*zorunlu eğitim*' olarak değerlendirmiş, zorunlu eğitimin gerçekleştirilmesi konusunda bireysel yükümlülükler kadar yöneticilere de sorumluluklar getirilmiştir.

218

“Onlara karşı gücünüz yettiği kadar kuvvet hazırlayın” ayetini açıklayan Resulullah: “Çocuğun babası üzerindeki hakkı, ona yazı yazmayı, yüzmeyi ve ok atmayı öğretmesidir” buyurmuştur. Cessas ise Ahkamu'l-Kur'an'ında: “Ey inananlar,

²¹⁴ Suphi Salih, *Hadis İlimleri ve Hadis İstılahları* (Çev. M. Yaşar Kandemir), Ankara 1973, s.39-57.

²¹⁵ Muhammed b. İdris eş-Şafî, *er-Risale*, Beyrut ty., s.357-360.

²¹⁶ Şafî, age, s.357-360.

²¹⁷ İbrahim Canan, *Hadis Ansiklopedisi*, İstanbul ty., 1/122.

²¹⁸ Enfal, 60.

²¹⁹ Celalu'd-Din Abdurrahman Ebu Bekir es-Suyuti, *ed-Diirri'l-Mensur*, IV/88.

kendinizi ve ailenizi bir ateşten koruyun ki, yakıtı insanlar ve taşlardır”²²⁰ ayetini tefsir ederken; bu ayetin çocuklara ve aile bireylerine dini, hayrı ve kendisinden müstağni kılınamayacak ahlak kurallarını öğretmenin görev olduğuna delalet ettiğini ifade eder. “Ailene namazı emret, kendin de o (nun güçlüklüklerine)’na dayan”^{221 222} ve “(önce) en yakın akrabam uyar” ayetleri de bu doğrultuda anlaşılmalıdır.

Zorunlu eğitimde kurumsallaşma Osmanlılar zamanında en üst düzeye ulaşmıştır. İstanbul’un fethinden önce İznik, Bursa ve Edirne’de çeşitli eğitim kurumları kurmuşlardır. Bilahare İstanbul’da Fatih Sultan Mehmet ve Kanuni Sultan Süleyman tarafından tıp fakültelerini de kapsayan yüksek seviyedeki medreseler açılmıştır. Ayrıca sıbyan okulları ve fakir çocukların yetiştirilmesi için mahalle mektepleri açılarak, çocukların Kur’an okuma ve ilm-i hali öğrenmeye mecbur tutulduklarına dair zaman zaman fermanlar çıkarılmıştır. Bu cümleden olarak Şeyhülislam Feyzullah Efendi’ye gönderilen ferman ile 1824-1825 de Bilad-ı Selase (İstanbul, Edirne ve Bursa) kadılıklarına gönderilen fermanlar örnek gösterilir. Bu sıralarda batı Avrupa’da henüz *eğitimin zorunluluğu ve genelliği* tartışma konusuydu. İngiltere ve Fransa öğretim mecburiyetini ancak 1870-1871 den, yani Almanların Sedan zaferini bu sayede kazandıkları fikri belirdikten sonra ele almaya başlamışlardır. Hatta kiliseye mensup milletvekilleri bu kanun parlamento’da müzakere edilirken “bu girişim, bireyin

224

hakkına tecavüzdür” gerekçesi ile reddedilmek istenmiştir.

Türklerin eğitim ve öğretim sistemleri, siyasetlerinin başlıca dayanağıdır ve imparatorluklarını ayakta tutan önemli bir unsurdur. Bu iş, asırlar boyunca liyakat ve disiplin içinde gerçekleşmiştir. Vakfiyelerde daru’t-ta’lim, mektep, mektephane, muallimhane, daru’l-ilm olarak adlandırılan ilköğretim okulları halk arasında mahalle mektebi veya sıbyan mektebi olarak anılırdı. Bu okullar her mahallede ve hemen her köyde mevcuttu, ekseriya camilere bitişik olarak yapılırlardı.^{223 224 225}

Zorunlu bilgilerin öğretilmesi konusunda devlet denetimi yerine, toplumun bir iç kontrol mekanizması kurduğu bilinmektedir. ilköğretimin vanıtırılmasını (ahdest-

²²⁰ Tahrir, 6.

²²¹ Tâhâ, 132.

²²² Şuara, 214.

²²³ Ebu Bekir Ahmed b. Ali er-Razi el-Cessas, *Ahkamu’l-Kur’an*, Beyrut 1993, III/697.

²²⁴ Koçer, age., s.35.

²²⁵ Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, Ankara 1982, s.57.

namaz, Kur'an okuma, İslam ve iman'ın şartlarını bilme, yazı öğretimi) devletten ziyade halkın sahiplendiği görülür. Ülkenin dört bir yanına serpiştirilen Sıbyan Mektepleri bu sahiplenmenin bir ürünüdür. Evliya Çelebi'nin aktardıkları dikkate alındığında okullaşma oranının özellikle XVI ve XVII. yüzyıllarda günümüzde bile ulaşılamayan bir seviyede olduğu görülür. Amasya'da 10 medrese, 9 daru'l-kurra, 1 daru'l-hadis ve 200 kadar sıbyan mektebinin mevcut olduğu ve mahalle mescitlerinde de birer sıbyan mektebi'nin faaliyet gösterdiği, aynı yıllarda Erzurum'da ise 110 kadar sıbyan mektebinin faaliyet göstermesi^{226 227 228 229} * eğitim ve öğretime verilen değerin bir göstergesidir. Bu tablo ayrıca ailelerin eğitime büyük önem verdiğinin de işaretidir. Ayrıca bu eğitimin evlere kadar yayıldığı bilinmektedir. Hatta birçok İslam bilginine ilk öğretmenliği babaları yapmıştır. Buna rağmen ailelerin ihmali halinde devletin ilköğretimi gerçekleştirmek konusunda devreye girerek müeyyideler uygulaması İslam hukukuna aykırı görülmemiştir. Zira farz-ı ayn bilgilerden oluşan temel eğitimin mecburiyeti Kur'an ve Sünnet ile sabittir.

II. Mahmud, eğitime el atarak 1824 yılında yayınladığı bir fermanla ilköğretimi İstanbuldaki tüm çocuklar için zorunlu kılmıştır. Aşağıda bazı kısımlarını sadeleştirerek aldığımız bu fermanla o zamana kadar devleti ilgilendirmeyen, sadece vakıf yoluyla²³⁰ gelişen ilköğretim problemlerine, ilköğretimi bütün halka yaymak, mecburi kılmak" suretiyle yeni bir çehre kazandırıldığına şahit olmaktadır.

Herkes bilmelidir ki Müslüman 'ım diyen herkese evvela İslam 'ın şartlarını ve akidelerini öğrenip bilmesi lazımdır. Bundan sonra para kazanmak ve geçinmek için hangi mesleğe girecek ise ona göre hareket etmelidir. Şu hale göre her şeyden evvel Müslüman olan kimse evvela dinî meseleleri öğrenmeli, dinî vecibeleri yerine getirmeli, ondan sonra dünya işlerini öğrenmeye kalkmalıdır. Dünya bilgileri, dinî bilgiler yanında ikinci derecede gelecektir. Hal böyle iken bir zamandan beri çoğu kimseler analarının ve babalarının kabahati olarak kendileri kaldıkları gibi çocuklarının da cahil kalmasını

²²⁶ Evliya Çelebi, *Seyahatnameden Seçmeler*, İstanbul 1990, s.232.

²²⁷ Çelebi, Evliya, age., s.258.

²²⁸ Nahl, 43.

²²⁹ İbn Mace, *Mukaddime*, 17.

²³⁰ Koçer, age. s.35.

düşünmeyerek ve herkesin rızkını veren Tanrının büyüklüğünü göz önüne almayarak, tevekkül etmeyerek, hemen para kazanmak ve çocuklarını da bu kazanca iştirak ettirmek istiyorlar. Bu suretle çocukları 5-6 yaşına bastığı vakit onları mektepten alıp sanat erbabının yanına bir sanat öğrenmeye veriyorlar. Bu gibi çocuklar küçük yaştan itibaren cehalet içinde büyüyor, okuyup yazmaya hiç heves etmiyorlar..²³¹

1846 tarihinde yayımlanan başka bir talimatnamede Sıbyan Mekteplerinde okunacak dersler arasına “Harekeli Türkçe, Muhtasar Ahlak Risaleleri, Türkçe Tecvit, Türkçe İlm-i Hal ve Yazı Dersleri”de ilave edilmiştir.²³² * * 1 8 69 yılında yayınlanan *Maarif-i Umumiye Nizamnamesi* ile, evvelce 4 yaşında başlayan ilköğretimin erkek çocuklar için 7, kız çocuklar için 6 yaşında başlayacağı ve 4 sene devam edeceği ²³³ kararlaştırılmıştır.

Padişah II. Mahmut’un fermanına benzer ve hatta onu teyit edici mahiyetteki ²³⁴ ikinci bir ferman 23 Mayıs 1863 de yayınlanmıştır:

...İlim, hüner ve okuyup yazması olmayan kimseler dünyada vakitlerini karanlık içinde, cehalet içinde, kaba bir şekilde geçirmişler ve hatta yiyip içmeye bile zaman bulamayıp her türlü rahatlık ve saadetten yoksun olacaklardır. Halbuki teb 'asının refah ve saadetini düşünen, memleketini ilerlemiş ve aydınlanmış görmek isteyen padişahımız efendimiz, onların iyi bir terbiye almalarını ve iyi bilgilere ve hünere sahip olmalarını ister. Bu yüzden gerek İstanbul’da, gerekse taşrada çeşitli rüşdiye ve sıbyan mektepleri açarak halkın ilim ve sanat öğrenmelerini istemektedir.

Öyle anlaşılıyor ki, ortaöğretim düzeyinde öğretim kuramlarının açılması bu fermanla mümkün olabilmıştır. Ancak bu faaliyet vakıflar veya halka bir ferman olarak tecelli etmediği gibi, halk ve vakıfların ilgisini de çekmemiştir. Zira bu okullar batı kökenli olduğundan, faaliyetleri özellikle medreselilerin tepkisine neden olmaktaydı.

²³¹ Koçer, age, s.35.

²³² Hıfzırrahman Raşit Öymen, “İslamiyette Öğretim ve Eğitim Hareketleri”, *AÜİFDergisi*, Ankara 1963, Sayı XI s 79

²³³ Mahmut Cevat, *Maarifi Umumiye Nezaret-i Tarihçe-i Teşkilat-ı*, İstanbul 1338 h., s.471-472.

²³⁴ Cevat, age., s. 95-96; Koçer,age., s.74.

Öymen'e göre eğitim, 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesiyle bir Devlet hizmeti olarak ele alınmaya başlanmıştır.²³³ "Çocuklarımız, şurada burada dolaşacaklarına, bilgi ve sanat öğrenmek için okula gönderilirse elbette daha iyi olur" düşüncesinden hareket edildiği anlaşılmaktadır.^{235 236}

Batı'da Luther, 1510'da *Çocukların Okula Verilmesinin Zorunluluğu Üzerine Vaaz* adlı eserinde: "Devlet, toplumun sağlam üyelerini nasıl mızrak, tüfek taşıyıp savaşmaya zorlayabilirse, çocuklarını okula göndermeye de zorlamalıdır", diyor. Çünkü söz konusu olan, "Tanrı'nın belası şeytanla çok daha şiddetli bir savaştır."^{237 238} * Ne var ki, Luter'in bu temennisi icraata uzun süre geçememiştir. Henüz alt yapının bu anlayışa uygun olmadığı bilinmektedir. XVIII. yüzyılda bile Batı'da "köylü doğdunuz, köylü kalınız; babalarınızın tarlasını sürünüz, efendiye hizmet ediniz, gündelikçi olarak çalışınız, öğrenimi zengin olanlara bırakınız" düşüncesi hakimdi. Bu düşüncenin ateşli savunucusu La Chalotais'ye teşekkür eden Voltaire'e göre de, çiftçileri öğrenimden uzak tutmanın toplum için yararları vardı.

Avrupa'da ancak XIX. yüzyılın sonlarında Jules Ferry ile 'laik, parasız ve zorunlu' eğitim kurumsallaştı. Çünkü çocuğa sahip çıkma yolunda monarşi döneminden itibaren kilise ve devlet arasında başlayan çatışma, ancak bu yıllarda Cumhuriyetçilerin zaferiyle sonuçlandı.

İslam eğitimcileri tarafından, farz-ı ayn bilgileri kapsadığı genelde kabul edilen temel eğitim, 1948 yılında 'İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi' ile birlikte uluslararası düzeyde de mecburi öğrenim olarak tescil edilmiştir. Böylece eğitim hakkının şu veya bu şekilde, hele bir başka evrensel insan hakkını ihlal edecek biçimde engellenemeyeceği evrensel hukuk metinlerinde ver almıştır

²³⁵ Hıfzırrahman Rahman Raşit Öymen, *Türkiye'nin Ana Eğitim Problemleri I*, Ankara 1965, s.47.

²³⁶ Koçer, age., s.74.

²³⁷ Kürşat Bumin, *Batı'da Devlet ve Çocuk*, İstanbul 1983, s.22.

²³⁸ Bumin, age., s.54-55.

²³⁹ Bumin, age., s.9.

a. Herkes İçin Temel Eğitim Zorunluluğu

İslam dininin ana kaynağı olan Kur'an-ı Kerim, kadın ve erkek arasında eğitim açısından da bir ayırım gözetmemiş, dünyaya gelen çocukların cinsiyetinden dolayı insanlarda meydana gelebilecek olumsuzlukları İlahî iradeye müdahale olarak kabul etmiştir. Şûra suresinde bu tutum açıkça eleştirilir: “..., dilediği kimseye dişiler, dilediği kimseye erkekler bahşeder.”²⁴⁰ Böylece Kur'an, bazı çevrelerin hakir gördüğü kız çocuk sahibi olmayı, kızları önce zikrederek reddetmiştir.

Hz. Peygamber de kadın ve erkek arasında eşitlik olduğunu vurgulamıştır. O, “Şüphe yok ki, kadın ve erkek birbirini tamamlayan bir bütünü iki eşit parçasıdır”²⁴¹ buyurarak kadınların erkeklere göre konumlarını açıklar.²⁴² “Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?” ayeti kadın ve erkek ayırımı yapmadan üstünlüğün ölçüsünü z'/z'zzz olarak belirlemiştir. Öğretimin İslam'ın ilk emri olması ve bilge insanların peygamberlere varis kabul edilmesi ilkesi elbette kadınlar için de geçerlidir. “İçinizden, gerek erkek, gerek kadın, kim hayırlı bir iş yaparsa onun amelini ben elbette boşa çıkarmayacağım... Siz hep birbirinizdensiniz...”,²⁴⁴ ²⁴⁵ “Erkek veya kadın, kim hayırlı bir iş yaparsa, biz ona muhakkak güzel bir hayat yaşatırız ve işlemekte oldukları amellerin daha güzeli ile mükafatlarını mutlaka vereceğiz”²⁴³ ve “Erkek veya kadın kim -mümin olarak- güzel işlerden bir şey yaparsa işte onlar cennete gider”²⁴⁶ ayetleri kadınların da İlahî emirlere muhatap olma konusundaki eşitliğine işaret etmektedir. Açıkça ifade edilmezse de Kur'an'da ve hadislerde ilmin öğrenilmesi ve öğretilmesiyle ilgili ifadeler, çoğu genel olduğu için hem erkeği hem de kadını ilzam eder.²⁴⁷ ²⁴⁸

Birçok hadis ve tabakat kitabında, kadınların ilim tahsili konusundaki gayretleri anlatılır. Yedi yüzden fazla kadının gerek Hz. Peygamber ve gerekse

94R

sahabelerden hadis rivayetinde bulunduğunu zikredilir. Vüce Allah: “Ey Peygamber

²⁴¹ İbn Hanbel, age., VI/256.

²⁴² Bekir Topaloğlu, *İslam'da Kadın*, İstanbul 1966, s. 16.

²⁴³ Zümer, 9.

²⁴⁴ Al-i İmran, 195.

²⁴⁵ Nahl, 97.

²⁴⁶ Nisa, 124.

²⁴⁷ Rıza Savaş, *Hz. Muhammed (sav) Devrinde Kadın*, İstanbul 1991, s. 121.

²⁴⁸ Muhammed Münir Mursî, *et-Terbiyetu'l-İslamiyye*, Kahire 1993, s. 161.

hanımları!.. Siz evinizde okunan Allah'ın ayetlerini (ve hikmeti) hatırlayın (hatırlatın)''²⁴⁹ buyurmaktadır. Elmalılı'ya göre bu ayet-i kerime: "Toplanıp müzakere edin. Yani Kur'an'ın ve Peygamber'in emirlerini öğrenin, ilim tahsil edin. Bu yüzden mazhar olduğunuz şeref ve şanı hatırdan çıkarmayın" şeklinde yorumlanmalıdır.²⁵⁰ Binaenaleyh müminlerin anneleri sıfatına haiz olan Hz. Peygamber'in hanımları, evlerinde birer öğretmen gibi çalışmışlardır. Özellikle genç kızları İslam dini hakkında eğittikleri ve bu kızların da öğrendiklerini çevrelerine anlattıkları rivayet edilmektedir.²⁵¹ * Bir sonraki ayette beyan olunan on sıfata sahip -iman eden erkek ve ^52 kadın- bütün mükellefler için Allah tarafından büyük mükafat vaat edilmiştir."

Kur'an-ı Kerim'in: "Ey iman edenler, kendinizi ve ailelerinizi ateşten, (cehemienden) koruyun..."²⁵³ mealindeki ayetini Hz. Ali: "Çoluk çocuğunuzu terbiye edin, onlara ilim öğretiniz" tarzında tefsir etmiştir. Aynı ayeti Dahhak da: "Müslüman'ın aile efradına Allah'ın emirleri ve yasaklarını öğretmesi" şeklinde açıklamaktadır.²⁵⁴ * Gazzalî ise; ayeti kerimeyle emredilen korumanın; öğretim, güzel ahlak, kötü arkadaşlardan korumak, zevk için yemeye alıştırmamak vs. gibi eğitim faaliyetlerinden ibaret olduğunu ifade eder.

Hz. Peygamber, zaman zaman camide kadın ve erkeklere birlikte hitap etmişlerdir. Mesela: "Bir bayram günü Bilal-i Habeşi (ra) ile birlikte kadınlar kısmına geçerek onlara daha yakından hitap ettiği, onları sadaka vermeye teşvik ettiği, bunun üzerine kadınların da yüzük, küpe, bilezik gibi süs eşyalarını çıkarıp sadaka olarak verdikleri" rivayet edilmektedir.²⁵⁶

Hz. Muhammed'in sünnetini korumada ve yaymada -başta Medineliler olmak üzere- kadın sahabilerin büyük hizmeti olmuştur. Onların öğrenme konusundaki hırs ve

²⁴⁹ Ahzab, 33-34.

²⁵⁰ Yazır, age., VI/3887.

²⁵¹ İbn Sa'd, age., VIII/467-482.

²⁵² Konyalı Mehmet Vehbi, *Hiilasâtül-Beyan*, İstanbul ty., XI-XII/4430.

²⁵³ Tahrim, 6.

²⁵⁴ İbn Kesir, age., 111/522-523; Münavî, age, V/257.

²⁵⁵ Gazzalî, *İhya*, 111/72.

²⁵⁶ Buharı, *Hayd*, 6; *İlim*, 32; Nesai, *Salatu'l-İydeyn*, 19.

öğrenmelerine hayaları engel teşkil etmedi.”²⁵⁷ Çünkü onlar özel hallerini ilgilendiren soruları bile tereddütsüzce sormaktan çekinmezlerdi.

Kızların eğitiminden velileri sorumlu tutulmuştur. Hatta bu görev veliye zorunlu kılınmıştır. Bir hadis-i şerifte Resulullah buyuruyor: “Çocuğun babası üzerindeki hakları; ona güzel bir isim koyması, yazmayı öğretmesi ve buluğ çağına erdiğinde evlendirmesidir.”²⁵⁸ *²⁶⁰ ²⁶¹ ²⁶² ²⁶³ Burada çocuktan maksat, kız ve erkek çocuklardır.²⁵⁹ Bir kadın, hayız ve istihaze hükümlerinden birini ihmal ederse ve kendisine kocası da gerekeni öğretmezse böyle bir durumda günahkar olduğu gibi, kocası da kendisine günaha ortak olur. O halde kadın-erkek herkes, farz olan ilimleri öğrenmelidir. Evlerinde öğrenme imkanı bulamayan bayanların, bir başka yoldan öğrenmeleri hakları olarak kabul edilmiştir. Sonuç olarak denilebilir ki *koca, farz olan bilgileri alimlerden öğrenmek isteyen eşine bu şartlarda mani olamaz.*

Asr-ı saadette kızların eğitilmesinde annelerinin etkili olduğu bilinmektedir. Cabir b. Abdillah'm dul bir kadınla evlenmesinin sebeplerini açıklarken sarf ettiği: “Babam öldü ve küçük kızlar himayesiz kaldı. Onlara ilim öğretmesi ve terbiye etmesi

969

için dul bir kadınla evlendim...” sözleri bu gerçeğe işaret etmektedir.

Hadislerde hiçbir surette “şu meslek şu cinse mahsustur, öbürü bunu öğrenmemelidir” diye bir tahsis yoktur. Daha ziyade erkek mesleği olarak kabul edilebilecek askerlik mesleğinde bile sınırlama yapılmamıştır. Bunun için şart olan, yüzme, ata binme, ok atma gibi maharetlerin erkeklere öğretilmesi emredilirken “kızlara öğretmeyin” biçiminde bir kayıt konmamıştır. Üstelik Hz. Peygamber'in huzurunda, kadınların bütün harplere katıldıklarına dair gelen rivayetlerin yanı sıra, Ummü Süleym'in Huneyn'de hançer taşıdığını gördüğünde hiçbir müdahalede bulunmadığına dair rivayetler

²⁵⁷ İbn Mace, *Taharet*, 124.

²³⁸ Münavi, age.,11/538.

²³⁹ Abdulhalim Mahmut, *Müslüman Kadının Şahsiyeti, Kültür ve Daveti* (Çev. Veysel Bulut - Mustafa Nuhoğlu), İstanbul 1996, s. 415

²⁶⁰ Gazzali, *İhya*, III/200.

²⁶¹ Faruk Beşer, *Kadının Çalışması, Sosyal Güvenliği ve İslam*, İstanbul 1991, s.80.

²⁶² Buharî, *İstikraz*, 18.

²⁶³ Müslim, *Cihat*, 135.

²⁶⁴ Müslim, *Cihat*, 134.

işlerden elbise dikmek ve yamamak, koyun sağmak, ayakkabı tamir etmek²⁶⁵ gibi bazılarının tasrih edildiği de görülür.

Kadınların ‘münhasıran erkek işi’ kabul edilen askerlik dışında da çeşitli işlerde çalıştığını görmekteyiz. Mesela Yahya b. Süleym’den gelen rivayette; “Hz. Peygamber döneminde yaşamış olan Semra binti Nuheyb’in (ciddiyet telkin eden) sert ve kalın elbiseler giymiş olarak, elinde kamçı, iyiliği emir, kötülüğü nehyederek (kadın erkek ayırmaksızın) halkı eğittiği bildirilir.”²⁶⁶ Bunu teyid eden bir başka rivayete göre Hz. Ömer, *Şifa binti Abdullah adında okuma-yazma bilen bilgili bir kadını, Medine çarşılarından birinde muhtesibe tayin etmiş, çeşitli konularda görüşlerine başvurmuştur*²⁶⁷ Bir rivayette Ka’b b. Malik’in cariyesinin çobanlık yaptığını, ölmek üzere olan koyunu taşla kestiğini, Ka’b’ın durumu Hz. Peygamber’e sorunca eti yemesine izin verdiğini öğreniyoruz. Burada kadın, çobanlıktan ve hayvan kesmekten men edilmemiştir. Yine, Müslim ve diğer hadis kitaplarında, başta Hz. Peygamber’in zevceleri ve diğer ensar hanımlarının Uhud ve diğer gazvelerde yaralıları tedavi ettiği ve mücahitlere su taşıdıkları²⁶⁸ rivayet edilmektedir.²⁶⁹ Buharî, bu hadiseyi “kadın erkeği, erkek kadını tedavi edebilir mi?” başlığı altında zikreder. İbn Hacer, bunun cevazına hükmedildiğini açıklar.²⁷⁰ İbn Mace, Hz. Peygamber’in ticaretle uğraştığını bildiği halde Kayletu’l-Emmariye’nin bu faaliyetine müdahale etmediğini rivayet eder.²⁷¹

Hz. Peygamber devrinde, kadınların daha çok kendilerini ilgilendiren mesleklerle iştigal ettiklerine rastlamaktayız. Gelinleri süsleyip gerdeğe hazırlayan kadın berberi (maşıta),²⁷² bayram ve düğünlerde def çalıp şarkı söyleyen kadın şarkıcılar vs.²⁷³ zikredilebilir. Bu yüzden yeteneklerine göre, kızlara mahsus okulların açılması eşitliğin ihlali anlamını taşımaz. Bilakis fitratın gereği olarak kadınların yaptığı hizmetlerin (çocuk bakımı vb.) daha sağlıklı yürütülmesi, fiziki ve biyolojik farklılığa uygun bir eğitim yapılması, eşitliğin gereğidir.

²⁶⁵ Kâsânî, age., IV/24.

²⁶⁶ Heysemî, age., IX/2, 64.

²⁶⁷ Muhammed İbn Hacer el-Askalanî, *Tehzibu’l-Tehzib*, Beyrut 1991, VI/600-601; Kettani, age., 1/286.

²⁶⁸ Müslim, *Cihat*, 12,188; Ebu Davud, *Cihat*, 253.

²⁶⁹ Abdullah et-Telidi, *el-Mer’etü’l-Milteberrice*, Beyrut 1997, s.126-127.

²⁷⁰ Muhammed İbn Hacer el-Askalanî, *Fethu’l-Bâri biŞerhi’l-Buhari*, Mısır 1959, VI/80.

²⁷¹ İbn Mace, *Ticarât*, 29.

²⁷² Muhammed İbn Hacer el-Askalanî, *el-İsabe fi Temyizi’s-Sahabe*, Kahire 1324, IV/449-450.

²⁷³ İbn Hacer, *Fethu’l-Bâri*, III/92-95; VII/364; Heysemi, age., VIII/130.

Özellikle asr-ı saadet döneminde kadınların toplum hayatını ilgilendiren konularda aktif olduklarını görmekteyiz. Hz. Ömer, halifeliği devrinde bir gün Resulullah'ın minberine çıkmış ve Müslümanlara, evlenirken kadınlara ödenecek mehirin 400 dirhemi aşmamasını tavsiye etmişti. Cemaatten bir kadın söz alarak: “Ey Mü'minlerin emiri, sen halka kadınlara mehir olarak 400 dirhemden fazla vermemelerini mi söylüyorsun? Kur'an'da Yüce Allah'ın “Eğer bir hanımı bırakıp da yerine bir başka hanım almak isterseniz, evvelkine yüklerle (mehir) vermiş olsanız bile içinden bir şey almayınız”^{274 275} emrini duymadın mı?” demiştir. Bunun üzerine Ömer, minbere çıkarak: “Ey insanlar! Kadınların mehrini 400 dirhem üstüne çıkarmanızı yasaklamıştım. Ama şimdi isteyen dilediği kadar verebilir” demek zorunda kalmıştı.²⁷³

İslam eğitim tarihi boyunca kız çocuklarının, küttab, sıbyan mektebi, taş mektep gibi isimlerle adlandırılan temel eğitim okullarının dışındaki yükseköğretim kuramlarına devam etmedikleri ifade edilmektedir. Tabii ki bu durum, kız çocukların/kadınların eğitimlerinin ihmal edildiği anlamına gelmez. Onların eğitimlerinin, özel olarak yürütüldüğü bilinen bir gerçektir.²⁷⁶ Nitekim Hz. Ömer tarafından iki Kâri (imam) tutulduğu, bunlardan birinin kadınlara, diğerinin erkeklere namaz kıldırıp eğittiği rivayet edilir.^{277 278 279 280} Böylece her yaşta bayanların eğitildiği görülmektedir. Buna karşılık medrese sistemi içinde bayan öğrencilerin yer almadığı görüşü genel kabul görmektedir. Ancak İbn Cema, kadınların medrese dahilinde uyması gereken kuralları izah ederek karma eğitimin varlığına ima yoluyla işaret etmiş olsa da, bu açıklamalar bayanların medreselere devam etmiş olabileceğine yeterli bir delil sayılamaz.

Kadınlara yazı öğretilmemesine yönelik olarak, “Kadınları köşklere oturtmayınız, onlara yazı yazmayı öğretmeyiniz, ancak yün eğirmeyi ve Nur suresini öğretiniz” mealindeki haberin uydurma ve asılsız olduğu savunulmuştur. Kurtubî ise “Kadınlarınızı köşklere (odalarda) oturtmayınız ve onlara yazıyı öğretmeyiniz”

²⁷⁴ Nisâ, 21.

²⁷⁵ İbn Kesir, age., s.369.

²⁷⁶ Bedruddin Sadullah İbn Cema, *İslam Geleneğinde Öğretmen-Öğrenci Âdâbı* (Çev. Muhammed Şevki Aydın), İstanbul 1998, s.29-30; Geniş bilgi için bkz: Ahmet Çelebi, age., s.334 vd.; Öymen-Dağ, age., s. 162.

²⁷⁷ Ebu Abdillâh Muhammed İbn Sa'd, *et-Tabakâti'l-Kübra*, Beyrut 1985, III/281.

²⁷⁸ İbn Cema, age., s.30.

²⁷⁹ Ebu Muhammed el-Hakim en-Nisaburî, *el-Miistedrek âlâ's-Sahihayn*, Beyrut ty., 11/396.

²⁸⁰ Haşan el-Benna, *el-Mer'etü'l-MüsHme*, ty., s. 13.

şeklindeki bu rivayete işaret ederek, tavsiyenin o günün şartlarında fitneyi bertaraf etmeye yönelik olduğunu ifade eder. Zira yazıyı bilmeleri halinde bunu erkeklerle diyalog için kullanabileceklerinden endişe edilmektedir.²⁸¹

Öte yandan Nur ve Yusuf surelerinde kadınların iffetlerini korumalarına ilişkin ayetler öylesine hassasiyetle işlenmektedir ki,²⁸² * bazı alimler bu ayetlerin muhtevasını dikkate alarak, iffetlerine zarar gelebileceği endişesiyle kadınların yazı öğrenmelerini hoş karşılamamışlardır. Kütüb'ü Sitte'de mevcut olmayan bu hadisin senedinde yer alan Abdulvehhab'ın kizb (yalan söylemek) ile meşhur olduğu ve dolayısıyla haberin uydurma olduğu bazı hadis alimlerce ifade edilmektedir.²⁸⁴ Ayrıca okuma-yazma; görmek, konuşmak ve işitmek gibi bir nimettir. İnsanların bir kısmını birtakım yersiz evhamlarla bu nimetten mahrum etmenin Hz. Peygamber'e isnad edilmesi kabul edilemez.^{285 286 287}

Bayanların eğitimini engellemeye yönelik bu tür dayanaksız rivayetler Müslümanları çok uğraştırmıştır. İddianın arkasında İsrailiyat nevinden haberlerin de bulunabileceği dikkate alınmalıdır. Zira Eski Ahid'de anlatıldığına göre kadın, insanoğlunun isyankarlık ederek cennetten kovulmasına sebep olur. Dolayısıyla bütün dünya kadınları bu hatadan dolayı erkeklerin yararlandığı birçok haktan mahrum bırakılmıştır. Birçok konuda olduğu gibi eğitim ve öğretim konusunda da kadınların özellikle asr-ı saadet sonrası dönemde dışlanmış olmasında ehl-i kitabın etkisi göz ardı edilemez. Misyonerler, kızların okumasına uzun süre karşı çıkmışlardı. Gerekçeleri ise, okuyup yazan kızların erkeklerle mektuplaşma ihtimalidir. Bu durum cemiyet için olduğu kadar kızların aileleri için de bir leke sayılırdı. Aynı düşüncenin İslam aleminde de ortaya çıkması, haber kaynağının İsrailiyat olduğuna dair kanaatleri güçlendirmektedir.

²⁸¹ Kurtubî, age., XX/161.

²⁸² Aysel Zeynep, *İslam 'da Kadının Hakları*, Konya 1999, s. 144.

²⁸³ Mursî, age., s. 163; Muhamed b. Ali b. Muhammed eş-Şevkanî, *Neylu 'l-Evtar Şerhli Miintekai-Ahbar*, Kahire 1071 111/210

²⁸⁴ Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehabî, *Telhisü 'l-Müstedrek*, Deken 1335,11/396.

²⁸⁵ Muhammed Nasıruddin el-Elbani, *Silsiletu 'l-Ahadisi's-Sahihah*, Beyrut 1975,1/296-297.

²⁸⁶ Kitab-ı Mukaddes, Eski Ahid, Tekvin Kitabı, Bab 3, İstanbul 1885.

²⁸⁷ Necmettin Tozlu, *Kültür ve Eğitim Tarihimizde Yabancı Okullar*, Ankara 1991, s.76-77.

Kur'an-ı Kerim'de 'yazmak' manasını ifade eden köklerden türemiş toplam 336 kelime yer alır.²⁸⁸ 'Kağıt' anlamına gelen kırtas, rakk, sahife ve levh kelimeleri de sık sık kullanılmaktadır. Nihayet Cenab-ı Hak, yazı öğretmeyi kendi zatına nispet²⁸⁹ ederek büyük önem vermiştir.^{290 291 292} Yazı yazmaya böylesine önem veren İslam dininin kadınları bu imkandan mahrum etmesinin aklî hiçbir gerekçesi olamaz. Hadisçiler de bu konudaki rivayetlerin uydurma olduğunu ortaya koymuşlardır. Kaldı ki, tarihçi Vakidî, Resulullah (sav)'ın iki zevcesi Hz. Aişe ve Hz. Ümmü Seleme'nin okuma ve yazmayı öğrendiklerini yazar. Keza Resulullah, mescitte ibadet etmek isteyen kadınlara gece de olsa izin verilmesini tavsiye buyurmuştur. Yine bir hadis-i şerifte Hz. Aişe'nin ulaştığı konuma dikkat çekilerek: "Dininizin bir kısmını bu Hamira (Humeyra)'dan alınız"²⁹³ buyurduğu rivayet olunmaktadır.²⁹⁴ O'nun bayanları eğitmekteki gayreti zevceleri ve cemaate devam eden kadınlarla sınırlı kalmamış, uygun gördüğü kadınlar için özel öğretmen görevlendirdiği de görülmüştür. Nitekim Hz. Ömer'in kız kardeşi Fatima (Ümmü Cemil) bint el-Hattab'a Kur'an-ı Kerim'i okutup öğretmesi için Habbab b. Eret'i görevlendirmiştir.²⁹⁵ Hz. Ömer'in hidayetine vesile olan olayda, üzerine Kur'an-ı Kerim yazılı olan birkaç sahifeden söz edilmiş olması, öğretimleri esnasında yazının da kullanıldığını göstermektedir. El-Belazurî'nin aktardığına göre, ilk Müslümanlardan Sa'd b. Ebi Vakkas da kızına yazı yazmayı öğrettiği^{296 297} halde herhangi bir tepkiyle karşılaşmamıştır.

Kadınların eğitimi için harcanan bunca çabaya rağmen, kadınlara yazı öğretilmesinin yasaklandığına ilişkin görüşler de maalesef yayılmıştır. Bazı İslam toplumları arasında zamanla yayılan ve kaynağı kesin olarak bilinmeyen bu iddiaların, Hz. Peygamber'e dayandırılması aklen de mümkün değildir. Çünkü kadınları okuma-

²⁸⁸ Canan, *Peygamberimizin Okuma Yazma Seferberliği*, s.36.

²⁸⁹ Alak, 1-4.

²⁹⁰ Canan, *Peygamberimizin Okuma Yazma Seferberliği*, s.3 6-41.

²⁹¹ Mehmet Sait Hatipoğlu, "İslam'da Kadın Eğitiminin Doğuşu" *Türkiye İ.Din Eğitimi Semineri*, Ankara 1981, s. 64

²⁹² Müslim, *Salat*, 138; Muhammed b. Ömer b. Vakıd el-Vakıdî, *el-Meğazi*, Oxford 1966, 11/679; Müstedrek, 1/200

²⁹³ Mursî age. s, 161.

²⁹⁴ Mursî, age., s.161.

²⁹⁵ Ebu Muhammed Abdulmelik İbn Hişam, *es-Siretu'n-Nebeviyye*, Beyrut 1992,1/367-368; İbn Hanbel, 1/279-280

²⁹⁶ Ahmed b. Yahya b. Cabir el-Belazurî, *Futuhu'l-Buldan*, Beyrut 1987, s.664.

²⁹⁷ Musa Kazım Yılmaz, *Kur'an Ailesi*, İstanbul 1994, s. 180.

yazma öğrenmeye teşvik ettiği, Sahabilerden Şifa Hatun'a, Hz. Hafsa'ya yazı yazmayı öğrettiği gibi daha fazla şeyler de öğretmesini emrettiği bilinmektedir.²⁹⁸ İbn Tarhan *el-Ahkamu'n-Nebeviyye*, Erdebili eZ-Ez/tar'da ve İbn Kayyim *el-Hedy* adlı eserinde kadınlara yazı öğretmekte bir kerahet bulunmadığını ifade etmektedirler. Hafız Burhaneddin el-Halebi *Nuru'n-NibrasAa.* kendi zamanında meydana gelen bir olayla ilgili olarak şöyle der: “Bir fıkıh alimine, kadınların yazı öğrenmelerinin caiz olup olmadığı sorulduğunda, onlara yazı öğretmenin caiz olmadığı şeklinde cevap vermiştir.” Bunun üzerine Halebi, fetvayı veren alimin Ebu Davud'un Sönenindeki ‘Kitabu't-Tıb’ bölümünde geçen hadisten habersiz olabileceğini, Ebu Davud'un, sözü edilen Şifa hadisi hakkında olumsuz bir görüş belirtmediğini ve dolayısıyla hadisin ‘sahih’ sayıldığını zikreder.²⁹⁹ Hadisin sıhhat derecesini inceleyen asrımızın hadisçilerinden Elbanî, hadisin Buhari ve Müslim'in sıhhat şartlarına uygun, hem senet ve hem de metin yönünden güvenilir olduğunu ifade etmiştir. Bu hadis ile kadınların okuma-yazmayı öğrenmesi teşvik edilmektedir.^{300 301 302}

Bayanlara yazı öğretilmesinden duyulan bu endişe, günümüzün eğitim anlayışına uygun olmadığı gibi olumsuz sonuçlar doğurmaktadır. Çünkü kötü yollara

7fl 1

düşürülenler, büyük ölçüde eğitim ve öğretim görmeyen kadınlardır. Kaldı ki, sözü edilen tehlike, bayanların okuma bilmesi, erkeklerin de hem okuma bilmesi ve hem de yazabilmesi halinde ortadan kalkmamaktadır. Onun içindir ki, eğitim ve öğretim, kadınların iffet ve emniyetleri için bir kalkan hükmündedir. Şemseddin Sami, kadınların eğitilmesinin önemini “Kadınlara okuma yazma yanında mutlaka fen ve sanat da öğretmek lazımdır. Zira, erkeklere terbiye vermek gölge veren ağaç dikmek ise, kadınlara terbiye (eğitim) vermek hem gölge, hem de yemiş veren ağaç dikmektir” sözleriyle dile getirmektedir.

Bütün bunlar gösteriyor ki kadınlara sadece ev işlerine, çocuk bakımına münhasır

²⁹⁸ Ebu Davud, *Tıp*, 18; el-Belazurî, age., s.661; Muhammed İbn Hacer el-Askalanî, *Fetavayı Hadisiye*, Kahire 1934 s. 67

²⁹⁹ Kettani, age., 1/131-132.

³⁰⁰ Elbanî, age., 1/289-295.

³⁰¹ M. Faruk Bayraktar, “İslam'a Göre Kadının Eğitim-Öğretimi”, *İslam'da Aile ve Çocuk Terbiyesi* Cennet yayını, İstanbul 1996 s. 92

³⁰² Şemseddin Sami, *Kadınlara*, İstanbul 1311, ss.21-46.

temel bilgilerin verilmesinden başka, cemiyetin ihtiyacı nispetinde, yeteneklerine uygun olarak çeşitli mesleklerde de yetiştirilmelidirler.

b. Zorunlu Temel Eğitimin İçeriği

Eğitim; karşılıklı etkileşim yoluyla toplumun birlik ve dirliğini sağlamaya çalışır. Eğer cemiyetle insan, insanla insan, tabiatla insan arasında etkileşim olmasaydı eğitimden söz edilemezdi. Dinler, bu etkileşimin olumsuz yönlerinden insanları kurtarmak çabasıdadır. İnsanlık tarihi boyunca ortaya çıkan sistemler içerisinde ilahi dinlerden daha geniş, daha insancıl ve insanın görünmeyen ruh aleminin ihtiyaçlarına daha iyi cevap veren ve birbirine bağlayan kuvvetli bir bağ yoktur.³⁰³ * * Din, insanı, olumsuz yöndeki telkinlerden etkilenmeyecek (veya çok az etkilenir) bir düzeye gelinceye kadar eğitmeyi amaçlar. Çünkü eğitilmiş insan, cemiyetin, diğer insanların, ya da şeytanın elinde iradesiz bir oyuncak gibi değildir/⁰⁴ Resulullah (sav)' da bu gerçeğe “Andolsun bir fakih şeytana karşı bin abitten daha güçlüdür”³⁰³ sözüyle işaret etmiştir.

Bir Müslümanm, dinî vecibelerini yerine getirecek kadar ilim öğrenmesi farz-ı ayndır. Yani her Müslüman bu miktarı öğrenmek zorundadır.^{306 307 308} Zernucî, zengin-fakir ayırımı olmaksızın baliğ olan her mükellefin namaz ve temizlik bilgilerini, eğer farz

707

olmuşsa zekat ve hac bilgilerini öğrenmesinin farz olduğunu ifade eder.

Farz-ı ayn olan ilimlerin tamamı herkese öğretilir. İslam öğretim sisteminin görevi, hem ilim, hem de tatbikat olarak farz-ı ayn olan ilimleri mükemmel bir şekilde bilen insanlar yetiştirmektir. Aynı anlayış günümüzün gelişmiş ülkelerinde *zorunlu öğretim* adıyla yer almıştır. Gazzalî, farz-ı ayn olan ilimlerin neler olduğunu ve miktarı üzerinde ihtilaf bulunduğunu ifade etmektedir. Muhtelif görüşleri sıralarken kelamcılar, fakihlerin, muhaddis ile müfessirlerin ve mutasavvıfların görüşlerini aktarır. Nihayet çoğunluğun görüşüne göre, âkil ve baliğ insanların öğrenip yapmakla mükellef olduğu

³⁰³ Hüseyin Atay, “İslam’da Öğretim”, *AÜİF Dergisi*, Ankara 1978, XXIII/4.

³⁰⁴ Bayraktar Bayraklı, *İslam’da Eğitim*, İstanbul 1983, s. 19-20.

³⁰⁵ Tirmizi, *İlim*, 19.

³⁰⁶ Abdülkerim Zeydan, *el-Ferdu ve'd-Devlefi's-Şeriatil-İslamiyye*, ty. s.81.

³⁰⁷ Zernucî, age., s.8.

³⁰⁸ Said Havva, *İslam* (Çev. Mesut Tat), Konya 1992,11/532.

³⁰⁹ Gazzalî, age., 1/88.

- İman
- Salih amel
- Terk (yasak edilenleri -kötülükleri- yapmamak)

Her Müslümanın öğrenmek zorunda olduğu farz-ı ayn ilimlerin kapsamı geniştir.

Bunları iki ana bölümde toplamak mümkündür:

- Allah'a karşı sorumlu olduğu görevleri bilmek.
- Yaratıklara karşı sorumlu olduğu görevleri bilmek.³¹⁰

Müslümanlar, kıyamete kadar, insanları İslam'a çağırmanın ve Kur'an öğretmenin farz olduğunda ittifak etmişlerdir. Hz. Peygamber veda hutbesinde: "Size iki şey bıraktım. Onlara uydukça (doğruluktan) sapmazsınız. Allah'ın kitabı ve benim sünnetim" buyurmuştur. O halde Kur'an'ı öğrenmek farz-ı ayn hükmündedir.^{311 32 *}

Müslüman ve mükellef insanların özel ve genel durumlarına göre bilmeleri gerekenler değişebilir. Mesela, fakir bir kimsenin zekat ile ilgili hükümlerin detaylarını bilmesi icap etmez. Zekat mükellefinin ise elindeki malın hükmünü (zekat nispetini) bilmesi kâfi gelir. Aynı şekilde malî gücü yetersiz olan kimsenin haccın şartlarını bilmesi farz değildir. Keza bir doktorun mesleğini ilgilendiren dinî hükümleri, helal ve haramı bilmesi gerekir. Özetle, herkes iştiğal alanının gerektirdiği bilgileri öğrenmek zorundadır. Her insan sorumluluklarını yerine getirirken yeni problemlerle karşı karşıya

ı n

kalabilir. Bu durumda da, "Bilmiyorsanız bilenlere sorunuz" İlahî emri gereğince 313 herkese, kendisine lazım olanı öğrenmesi farzdır.

İbn Talib el-Mekkî (397/1006) demiştir ki: "Bu ilim (farz-ı ayn), İslam'ın temelini açıklayan hadis-i şerifteki şeylerin bilinmesidir."^{314 *} Sözü edilen hadis-i şerifte Resulullah (sav), İslam'ın şartlarını: "İslam beş şey üzerine kurulmuştur; Allah'tan başka ilah olmadığına ve Muhammed'in Allah'ın kulu ve Resülü olduğuna şهادet, namaz kılmak, zekat vermek, oruç tutmak ve hacc'a gitmek" olarak açıklamıştır. Bunları yerine getirmek gereklidir ve bu beş şartın nasıl eda edileceğini bilmek vaciptir. *Müslüman için*

³¹⁰ Havva, age., 11/532-533.

³¹¹ Kâbisî, age., s.78.

³¹² Nahl, 43.

³¹³ Kardavî, age., s. 132-134.

³¹⁴ Kardavî, age., s. 130.

³¹⁵ Mansur Ali Nâsif, *et-Tacvîl-Cami'il-Usûl*, İstanbul 1961,1/24.

yeter,³¹⁶ Yüce Allah: “Bil ki, şüphesiz Allah’tan başka ilah yoktur”³¹⁷ buyurur. Zernucî, bu buyruğa dayalı olarak, Allah’ın birliğini, sıfatlarını, Hz. Peygamber’in hak peygamber olduğunu öğrenmenin de farz-ı ayn olduğuna hükmeder. Çünkü o, bu bilgilerde taklidin caiz olmadığı inancındadır.³¹⁸

Kardavi’ye göre din ve dünya ile ilgili olarak bilinmesi gereken farz-ı ayn (zorunlu) bilgiler şunlardır:

- Şirk ve hurafelerden uzak bir şekilde akait bilgisi.
- İbadetlerini zahiren ta’dil-i erkâna uygun, batmen ise takvaya uygun olarak ifa etmeyi sağlayacak bilgi.
- Dünya ve ahiret kurtuluşuna vesile olacak güzel ahlaka dair bilgi.
- Nefsine, ailesine, müslim veya gayr-ı müslim çevresine karşı, idareci veya halktan bir Müslüman olarak nasıl davranacağına ait bilgi.

İşte bu taktirde her mükellef helali, haramı, vacibi, mübahı, mübah olmayanı bilmiş olacaktır.^{319*}

Farz-ı ayn ilimlerin çerçevesini çok geniş tutan hukukçularımızdan biri de İbn Abidin’dir. O’na göre: *“Kişinin amellerini ihlasla yapması ve beşeri münasebetlerin ölçüsünü öğrenmesi farzdır. İtikat ile ilgili bilgileri öğrendikten sonra abdest, gusûl, namaz, oruç ile ilgili bilgileri öğrenmek de her mükellef için farziyet ifade eder. Ayrıca hacca gitme ve zekat vermekle yükümlü olanların erkan ve âdâbmı öğrenmesi zorunludur. Tacirlere alış-verişle ilgili bilgileri -tâ ki ticari işlemlerinde şüpheli şeylerden ve mekruhattan kaçınınsınlar-, esnaf ve sanatkarlara ve bir şeylerle meşgul olan herkese, o konudaki haramdan kaçınabilmesi için, onunla ilgili bilgileri ve hükümleri öğrenmesi farzdır. Çünkü amellerin sıhhati bu bilgileri bilmeye bağlıdır. Ayrıca helal ve harama dair bilgileri öğrenmenin yanında riya hakkında bilgilenmek de farzdır. Haset ve ucub ile ilgili bilgiler de böyledir. Zira kıskançlık, kendini beğenmişlik ve ikiyüzlülük ateşin odunu yakıp bitirdiği gibi, ameli yiyip tüketirler. Her mükellefin ayrıca haram olan ve küfrü gerektiren sözleri bilmesi farzdır...”* Görüldüğü gibi İbn

³¹⁶ Gazzalî, *İhya*, 1/88-89; Münâvi, age., IV/267-268.

³¹⁷ Muhammed, 19.

³¹⁸ Zernucî, age., s.8.

³¹⁹Kardavî, age., s. 130-131.

³²⁰ Muhammed Emin b. Ömer İbn Abidin, *er-Reddu'l-Muhtar ala Dürri'l-Muhtar*, Mısır 1972,1/29-30.

Abidin'in temel eğitim programında, itikat, ibadet, ahlak, muamelat, insanlarla ilişkilerde usûl ve meslekler hakkındaki temel ve özet bilgilerin öğretimi mevcuttur.

Allah yolunda savaşıacak mücahitlerin yetiştirilmesi nasıl İlahî emir gereği farz ise, Kur'an-ı Kerim'i ve İslamî ilimleri öğrenmek ve öğretmek de farzdır.³²¹ Bu görüşe "Sizin en hayırlınız, Kur'an'ı öğrenen ve öğrendir"^{322 323} hadis-i mesnet gösterilmiştir. İstisnasız bütün İslam alimlerine göre öğretimi zorunlu (farz-ı ayn) ilimlerin başında Kur'an-ı Kerim öğretimi gelmektedir. Çünkü Müslümanların önder ve rehberleri olan Hz. Peygamber'in ahlakı Kur'andı. Ayrıca Kur'an'ı okumaktan gaye, emirlerine uymak, yasaklarından sakınmak ve edebiyale edeplenmektir.^{324 325 326} Bu görüşlerin dışına çıkan eğitimci Nakib Attas, günümüzde bir anlayış değişikliğini gerekli görür. Çünkü bugüne kadar farz-ı ayn olan bilgi denildiğinde anlaşılan, çocukken öğretilen statik bir takım formüllerden oluşmuş dar bir kalıp içerisindeki basit bazı esaslardır. Halbuki bu kavramdan anlaşılması gereken esas anlam ve maksat, bilginin akıcı bir mahiyette olduğu ve iman olgunlaştıkça, sorumlulukları artıkça bu bilginin de hacim ve muhteva olarak arttığıdır. O halde eğitim sisteminde farz-ı ayn programı yalnızca ilköğretimde değil, tüm eğitim kurumlarında öğretilecek bir bilgidir. Bu bilgi ilköğretimden üniversiteye, aşağıdan yukarıya dengeli ve ahenkli bir açılım göstermelidir.³²¹ Görüldüğü gibi bugünkü şartlarda mecburi öğrenim süresinin çok daha yukarılara çekilmesi gerektiği anlaşılmaktadır.

2. Toplum İçin Zorunlu Olan Uzmanlık Eğitimi (Farz-ı Kifaye Bilgiler)

Sanat, doktorluk, marangozluk, terzilik, demircilik ve ziraat gibi bazı ilimlerin bilinmesi toplum için farz-ı kifaye hükmündedir. Bu ilimleri yeterli sayıda kimsenin öğrenmesi toplumun diğer fertlerini sorumluluktan kurtarır. Aksi halde bütün toplum ve özellikle idareciler günah işlemiş olur. İdarecilerinin bu mesleklerde sanatkâr yetişmesi için gereken yönlendirmeyi ve desteği sağlaması zorunludur. Zerka'ya göre; kişilerin tek tek değil de tüm toplumun dinî ve dünyevî ihtiyaçlarını gidermeye yönelik muhtelif

³²¹ İbn Hazm, *el-Ihkam fi Usuh'l-Ahkam*, Beyrut ty., II/1 16.

³²² Buharî, *Fedailu'l-Kur'an*, 21; Ebu Davud, *Fedailu'l-Kur'an*, 2 ; Tirmizi, *Sevabu'l-Kur'an*, 15; İbn Mace, *Mukaddime*, 16

³²³ Müslim, *Miisafirin*, 135; Ebu Davud, *Tatavvu*, 26.

³²⁴ Mehmet Çağlayan, *İslami Harekette Ulema*, İstanbul 1991, s. 124.

³²⁵ Attas, *İslami Düşünüşün Problemleri*, s.223.

³²⁶ Şener, age., s.21.

sanat ve meslekleri öğrenmesi farz-ı kifayedir. Yani bu ihtiyacı giderecek sayıda kişilerin öğrenmesi yeterlidir.²⁷ Sadece fertler için değil, toplumun düzelmesi ve yücelmesi, için gerekli olan bilgilerin öğretimi de farz-ı kifayedir.³²⁸

Sanat erbabının sanatı ile ilgili bilgileri öğrenmesi zorunludur. Tüccar için faiz bilgilerini öğrenmesi farzdır. Hatta batıl satışlardan korunabilmesi için, alışverişe ait detaylı hukuki bilgileri öğrenmesi farz hükmündedir. Hacamat yapanın, insanın neresini keseceğini, hangi dişi sökeceğini, yaraların tedavisi için hangi ilacı kullanacağını ve bunun gibi şeyleri bilmesi gereklidir. Ancak manifaturacının hekimliğe ait bilgileri öğrenmesi farz olmaz. Hekimin de manifaturacığa ait bilgileri öğrenmesi farz değildir. Yapılması icap eden şeylerin bilgisi de farzdır. Herkesin öğrenmesi gereken bilgiler, konumuna göre değişir.³²⁹ Yani sanatkârın kendi mesleğine ilişkin bilgileri öğrenmesi farz-ı ayn olmakla beraber başka mesleklere ilişkin bilgileri elde etmesi zaruri değildir.

Eğer bir belde hukuk ilmine derinlemesine vakıf olan bir kimse bulunmazsa, bu durumdan o belde halkının tamamı sorumludur. Gazzalî'ye göre: "Eğer bir memlekette bu ilimleri bilenler kalmazsa, o memleket halkının tamamı günahkar sayılır. Fakat bir belde bu ilimleri bilen, bir kişi de olsa, diğerlerinin üzerinden bu zorunluluk düşer ve öğrenme sorumluluğu kalkar."³³⁰ Nakledildiğine göre İmam Malik'e ilmi öğrenmenin hükmünü sormuşlar ve: "Farz mıdır?" demişlerdi. O cevabında: "Herkes içinse hayır!" diyerek farz-ı ayn olan miktardan fazlasını kast etmiştir. Ama imamete gelebilecek bir konumda ise, o taktirde ilim elde etmek için çalışmanın o kimseye vacip olacağına hükmetmiştir.³³¹ Ancak Gazzalî, bu ilimlerin ayrıntılarına inmeyi, esasta pek zaruri olmayan ince ve hassas noktalarıyla meşgul olunmasını farziyet değil, fazilet olarak nitelendirir.³³² Nitekim bu ilimlerde ihtisas sahibi olmak, Müslümanlara büyük faydalar sağlayacağı için, bu dallarda derinleşen alimlere büyük değer verilmiştir.

Kur'an-ı Kerim'de yer alan: "Binaenaleyh müminlerin tamamının savaşa çıkmaları uygun değildir. Her kabileden bir kısım savaşa çıkmalı, bir kısım da, dini iyice öğrenmeli ve kabileleri savaştan döndükleri zaman, onları uyarmak (ve

²⁷ Zeydan, age., s.81.

³²⁸ Ebu Zekeriya Yahya b. Şeref en-Nevevî, *et-Tıbyanfi Âdâbi Hamaleti'l-Kur'an*, Beyrut 1990, s.41.

³²⁹ Gazzalî, *İhya*, 1/84.

³³⁰ Gazzalî, age., 1/93.

³³¹ Ebu İshak İbrahim b. Musa eş-Şâtıbî, *Muvafakat* (Çev. Mehmet Erdoğan), İstanbul 1990, 1/171.

³³² Gazzalî, *İhya*, 1/93.

bilmediklerini öğretmek) için geride kalmalıdır...”³³³ mealindeki ayet-i kerimeyi tefsir eden İbn Hazm: “Şehirde, köyde, kasabada, kale gibi yerlere yerleşip bir cemiyet meydana getiren topluluklara aralarından, bütün detaylarıyla, dinî hükümleri öğrenecek, Kur’an-ı Kerim’i ezberleyecek, sahih hadisleri senet ve metinleriyle birlikte kaydedecek, ihtilaf ve ittifak konularını bilecek, fıkıh ve diğer ilimleri nasllara dayanarak öğrenip geliştirecek kimseleri yetiştirmeleri farzdır”³³⁴ şeklinde yorumda bulunmakta, Taşköprüzade ise, ayeti kerimede geçen ‘inzar’ kelimesini ‘öğretim’ olarak açıklamaktadır.^{335 336 337 *}

Gerek sahabe ve gerekse Emevi ve Abbasi dönemlerinin ilim adamları kendilerinden önce yaşamış olan putperest toplumun insanlığın yararına olan bilgilerini tereddütsüzce aldıkları halde, sonraki Müslümanlar -dinsiz ve kafir bilim diye suçlayarak- fen bilimlerinde çalışmayı terk ettiler. Halbuki Kur’an, Müslümanları insanlığın acılarını hafifletmeye çağırır; ancak kitleler arasında fakirlik, hastalık, sefalet ve kötü hayat şartlarının getirdiği kötülükleri azaltacak bilimsel ve teknolojik bilgi bulunmadığından, Müslümanlar bir ölçüde Kur’an’ın açık buyruğunu yerine getirmede

OTZ

başarısız oldular.

İmam Şafî: “İlim iki türlüdür: Biri fıkıh ilmidir ki bu dinî bir ilimdir. Diğeri tıp

337

ilmidir ki, o da bedene ait ilimdir. Bunlardan başkası meclislerin süsüdür” düşüncesine sahiptir. Kendisinden bir süre sonra yaşamış olan İmam Zernucî ise: “Tıp ilmini öğrenmek de caizdir. Zira tıp ilmi sıhhat sebeplerinden biridir. Bu sebeple ilaçları öğrenmede olduğu gibi, tıp ilmini öğrenmek de caizdir. Nitekim Hz. Peygamber tedavi olmuştur” görüşünü savunur. Öyle görünmektedir ki, imam Şafî’nin yaşadığı dönemde tıp ilmine verilen değer, İmam Zernucî’nin yaşadığı zamana oranla çok daha fazladır. İmam Şafî’nin döneminde tıp ilminin ilim terazisinin iki kefesinden birine oturtulmuş olması buna delil

³³³ Tevbe, 122.

³³⁴ Ebu Muhammed Ali b. Ahmed İbn Hazm, *el-İhkam fi Usuli'l-Ahkam*, Beyrut ty., II/1 16.

³³⁵ Taşköprüzade Ahmet Efendi, *Mevzuattı'l-Ulum* (Osmanlıcaya çev. Kemalettin Muhammed Efendi), h.1313, c. 37

³³⁶ Seyyid Muazzam Hüseyin, “Çağdaş Bir İslam Üniversitesinin Gerekliliği: İkiliğin Çözülmesi”, *İslami Eğitimi* (Çev. Ali Çakır) İstanbul 1991 s. 143

³³⁷ Zernucî, age., s.26.

³³⁸ Zernucî, age., s.26.

Gazzali'nin İhya-u Ulumi'd-Din adlı eserinde yer alan farz-ı kifaye ile ilgili görüşleri şöyledir: “Farz olan ilimlerin tanınabilmesi için diğer ilim çeşitlerini açıklamak gerekmektedir. Sözü edilen ilimler, maksatlarına göre dinî ve dinî olmayan ilimler olarak ikiye ayrılır. Şer’î ve dinî ilimlerden maksat; Peygamberler aracılığıyla elde edilip, hesap gibi akla, tıp gibi tecrübeye, edebiyat gibi işitmeye dayanmayan ilimlerdir.” Gazzali şer’î olmayan ilimleri üçe ayırır:

* *Memduh* (Övülen) *ilimler*-. Dünyevi işlerin yürütülmesi için ihtiyaç duyulan Tıp ve matematik gibi ilimlerdir. Sağlık için tıp ilmine ihtiyaç vardır. Bu ilimlerin öğretiminde esas olan toplumun hiç olmazsa bir kısmının bunları hakkıyla bilmesi ve öğrenmesidir. Zira; “Bir kişinin bu farzı eda etmesi sonucu diğerlerinden sorumluluk kalkar.” Tıp ve matematik gibi ilimlere farz-ı kifaye denilmesi garipsenecek bir şey değildir. Bunlarla beraber ziraat, dokumacılık, siyaset, hatta hacamat ve terzilik gibi sanatlar da farz-ı kifayedir. Bir şehirde kan alma merkezi ve teknisyenleri bulunmuyorsa sağlık sorunları çözülemez, bu yüzden yöneticiler de günaha girerler.

* *Mezmum* (yerilen) *ilimler*. Sihir, tılsım, büyü, göz boyama ve el çabukluğu ile yapılan aldatmacalardır.

* *Mubah olan ilimler*. İçinde çirkin şeyler bulunmayan şiir, tarih, rivayet ve benzeri ilimlerdir.^{339 340}

İmam Gazzalî'nin bu düşüncelerini değerlendiren Kardavî asrımızın ihtiyaçlarını da dikkate alarak farklı yaklaşımlarda bulunmaktadır. O'na göre; ilimlere ait alanın genişlemesi, her birinin özel dallara, hatta her daim derin ihtisas alanlarına ayrılmış olması Gazzalî'nin görüşüne ters düşmektedir. Çünkü o, tıp ve matematikteki derinleşmeyi ihtiyaç olarak görmemiş, fazilet olarak değerlendirmiştir. Gerçek şu ki, günümüzde tıp ve matematik ilminde başarıya ulaşabilmek için ihtisas şarttır. Ancak tıp ilmi ve ona bağlı ilim dallarında çok büyük gelişme ve değişme kaydedilmiştir. Gazzalî'nin ‘ihtiyaç yoktur’ dediği tabiat ilimleri de aynıdır ve bugün durum eskisi gibi değildir. Bu görüşler, söz konusu edildiği devir için uygun görülebilir. Çünkü o dönemde bu ilimler felsefe ile karışık bir durumdaydı ve ayrı birer ilim dalı olarak görülüyordu.³⁴¹

³³⁹ Gazzalî, *İhya*, 1/92.

³⁴⁰ Gazzalî, *İhya*, 1/93.

³⁴¹ Kardavi, age., s. 137.

Kardavî, Gazzalî'nin mubah saydığı şiir, edebiyat, tarih ve benzeri ilimler hakkındaki görüşlerine de katılmamaktadır. Zira şiiri ve genel olarak Arap edebiyatını tanımak, özel olarak İslam ve genel olarak insanlık tarihini bilmek farz-ı kifaye hükmünde olmalıdır. Çünkü İslam toplumu içinde, bu ilimleri güzelce bilen ve onları batıl yolda kullanmak isteyenlere mani olacak kimselerin bulunması bir zorunluluktur. Bu görüşlerine ilave olarak psikoloji, sosyoloji, eğitim, ekonomi, politika gibi farklı ilim dallarında ihtisas yaptırmayı da farz-ı kifaye hükmünde gören Kardavî; bu ilimlerin öğretilmesini, İslam milletinin fikir ve sanat zevkini ortaya koyması ve kendi insanını kendi boyası ile yetiştirmesi bakımından zorunlu görmektedir.^{342 343} Kur'an-ı Kerim'in, insanı ve algılama melekesini, gökyüzü ve içindekileri, yeryüzü ve altındakileri, gece ile gündüz ve mevsimlerin birbiri ardınca gelmesini, bitkileri, hayvanlar alemini düşünmeye ve araştırmaya davet etmesi,⁴⁴ birçok ilim dalında tahsil yapmayı gerektirmektedir.³⁴⁴ Kardavî'nin yaklaşımı asrımızın gerçeklerine daha uygun görünmektedir.

İhtisas ve yönlendirme modern eğitimin vazgeçilmez bir hedefidir. Farklı açılardan bu husus, bir varoluş ölçüsü olarak görülmektedir. Bu yüzden herhangi bir toplum bu hayati meseleyi ihmal edemez. Nitekim birçok çağdaş ülke, eğitim hedeflerini ve bilim anlayışlarını bu açıdan ele almış, sistemleştirmişlerdir. Çeşitli alanlarda vasıflı eleman yetiştirmeyi amaçlayan yöneltme ile ilgili hükümler 1739 sayılı Milli Eğitim Temel Kanununda da yer almaktadır:

“Madde 6- Fertler, eğitimleri süresince, ilgi, istidat ve kabiliyetleri ölçüsünde ve doğrultusunda çeşitli programlara veya okullara yöneltilerek yetiştirilirler.

Milli Eğitim Sistemi, her bakımdan, bu yöneltmeyi gerçekleştirecek biçimde düzenlenir.

Yöneltmede ve başarının ölçülmesinde, rehberlik hizmetlerinden ve objektif ölçme ve değerlendirme metotlarından yararlanır. ”

C. Öğrenilmesi Kabul Görmeyen (Bâtıl) İlimler

İslam'ın yerleştirmek istediği ilmi anlayış ve ilkelerin en önemlisi, cahiliye dönemi inanç sistemlerinden, muharref (Yahudilik-Hıristiyanlık) ve uydurulmuş

³⁴² Kardavî, age., s. 137-140.

³⁴³ Ra'd, 2-3; Vakıa, 63-73.

³⁴⁴ Muhammed Hüseyin Tabatabai, *İslam 'da Kur'an* (Çev. Ahmet Erdinç), İstanbul 1988, s.1 10.

dinlerin ürünü olan hurafe ve sihirle mücadele ederek ortadan kaldırılmasıydı.³⁴³ Zira bireye ve topluma fayda yerine zarar veren bu ilimlerin öğrenilmesi bir hak olarak kabul görmemiştir. Şâtibi, yararlı ve zararlı ilimlere ilişkin bir kural koyarak; pratik bir netice doğurmayan şeylerin İslam nezdinde gayr-ı matlup (istenmeyen); lügat, nahiv, tefsir vb. ilimler gibi, üzerine şer'an matlup olan bir hususun bağlı bulunduğu şeylerin ise, şer'an ya da aklen matlup olacağına hükmeder.*³⁴⁶ Birçok ilmin öğrenilmesinde zorunlu olan sarf ve nahiv gibi ilimler, 'alet ilmi' olarak nitelendirerek gerekli görülmüştür.

Resul-i Ekrem'in "Faydasız ilimden Allah Teala 'ya sığınırım"³⁴⁷ mealindeki duası, muteber sünnet mecmualarında yer almıştır. Canan, hadis-i şerifi şerh ederken şu görüşlere yer veriyor: "Dinimiz açısından hiçbir ilim *faydasız* değildir. Ancak zemine, zamana ve fertlere göre bazı ilimler faydasız olabilir. Kişi ferasetiyle bunu tayin edecektir. Ayet-i Kerime'de: "Hakkında bilgi sahibi olmadığın şeyin ardına düşme. Çünkü kulak, göz, kalp, bunların her biri bundan mesuldür"³⁴⁸ buyurulmuştur.

Elde ettiğimiz bilgiler; salih ameller işlememize vesile olmuyor ve zihnimizi boş ve lüzumsuz işlerle meşgul ediyorsa, şeytanî bir tuzak haline gelebilir. İslam bilginleri: "Elde edilen ilimden faydalanılmaz ve başkalarına öğretilmez ise, o ilim, sahibi için vebaldir"^{349 350 351} görüşünde ittifak etmişlerdir. Muhakkak ki ilim, mükellefin salih amel işlemesi için bir vasıta. Zira Hz. Peygamber "Bir kimse bildikleriyle amel ederse, Allah Teala o kimseye bilmediklerini öğretir"³³⁰ müjdesini vermiştir. Cahiliye döneminde, dünyanın diğer milletleri gibi, Araplar da birtakım beşeri ilimlerle tanışmışlardı. İslamiyet, bu ilimlerin doğru, yanlış, faydalı ve zararlı olanlarını birbirinden ayırdı. Yanlış ve zararlı olanları reddedip doğru olanları kabul ederek üzerlerine yenilerini ekledi. Bunun bir örneği ilm-i nücum (yıldızlarla ilgili ilim) dur. O günkü anlayışta, yıldızların alemdeki hadiseleri yönlendirdiğine ve insanların kaderini tayin ettiğine inanılırdı. İslam bu yanlış inancı yıktı ve bu açıdan yıldızlarla uğraşan ilmi, haram saydı.³³¹ Ancak yıldızların maddi faydalarını araştırmak ve yıldızlar vasıtası

³⁴³ el-Kardavî, age., s.85.

³⁴⁶ Şâtibi, age., 1/47.

³⁴⁷ Müslim, Z'Ar, 73; Ebu Davud, Vitri, 32; Nesai, İstiaze, 13; Tirmizi, Deavat, 68; İbn Mace, Mukaddime, 23.

³⁴⁸ İsra, 36.

³⁴⁹ Ebu't-Tayyib Muhammed Şemsu'I-hak Azimâbâdi, *Avnu'l-Ma'bud Şerhu Süneni Ebu Davud*, Medine 1968, IV/107

³⁵⁰ el-Aclunî, age., 11/265.

³⁵¹ el-Lüveyhik, age., s.524.

ile zaman ve mekanları tayin etmek³³² türünden çalışmalar Kur'an'da da teşvik edilmiştir.

Hurafelerle dolu cahiliye geleneğine ait düşünce ve uygulamalar asr-ı saadet döneminde de zaman zaman görülmüştür. İmam Buhari'nin, Muğire b. Şube'den yaptığı rivayet bu yönüyle dikkat çekicidir:

“Resulullah (sav)’m küçük oğlu İbrahim’in vefat ettiği gün güneş tutuldu. İnsanlar; “İbrahim’in vefatından dolayı güneş tutuldu” dediler. Bunun üzerine Resulullah (sav):

-“Güneş ve Ay Allah’ın varlık ve kudretini gösteren iki alametidir. Hiçbir kimsenin ölümü ve hayatı için tutulmazlar”³³³ buyurdu.

Bir diğer hadis-i şerifte Resulullah (sav): “Kim bir düğüm atar da ona nefes verirse sihir yapmış olur. Kim sihir yaparsa, şüphesiz Allah’a şirk koşmuş olur. Kim de (cin ve insanlardan korunmak için) üzerine (nazarlık, muska vb.) bir şeyler takarsa; onunla baş başa bırakılır”³³⁴ buyurmuştur. İslam hukuku, necis maddeler veya küfür sözleri ihtiva eden muskalarla tedavi anlayışını şiddetle reddetmiştir.³³⁵

Ayrıca ıyafe,* zecr,** kehanet, remil hattı,*** çakıl atma ve uğursuzluk çağrıştıran bilgilerle uğraşmak yasaklanmıştır. Nitekim Hz. Peygamber bir hadislerinde: “İyafe, tıyare (uğursuzluk) ve tark (Kur'an'da inkar etmekle emrolduğunuz)

T CZ

putçuluktur” ' buyurur.

İslam dini, kehanet ve fal bakmayı batıl sayarak yasaklamış; gaybı öğrenmek şeklinde olmayan falı (fa'l-ı hayr: hayra yorma) kabulle karşılamıştır. Kehanet ve zecr'de gaybı bilme iddiası vardır. Bu tür şeylerin büyük çoğunluğu, bir delile dayanmaksızın gayb hakkında tahminde bulunmaktan ibarettir. Hz. Peygamber bunlara karşılık olmak üzere gayba kesin olarak işaret edecek vahiy ve ilham yollarını getirmiş; *****

³³² Enam, 97;Nahl, 16.

³³³ Buhari *Küçük* 15 · Müslim *Küçük* 10

³³⁴ Nesai, *Tahrir*, 19.

³³⁵ Sâhibi *asr* 11/77

* İyafe: Kuş sesleri ile fala bakma.

** Zecr: Kuş uçurulur, eğer sağ tarafa uçarsa uğur, sol tarafa uçarsa uğursuzluğa yorumlanır.

*** Remil Hattı: Kum, toprak, kağıt gibi şeylerde bulunan birtakım çizgi, nokta ve şekillere dayanılarak bakılan bir çeşit fal (D. Mehmet Doğan, Büyük Türkçe Sözlük, ‘Remil’ maddesi, İstanbul 1996, s.927).

ölümden soma nübüvvetten bir cüz olmak üzere de İslam toplumu için bazı numuneler bırakmıştır ki, bunlar da ilham ve ferasettir.^{357 358 * 360}

Kur'an, lanetlenmiş bir şey olan sihir için de z'/z/zz kelimesini kullanmıştır. Kur'an'a göre, Harut ve Marut halka sihir öğretirlerdi/³⁸ Zihinsel faaliyetler sonucu öğrenilen herhangi bir şey, ilimdir. Kötü olan, ilmin kendisi değil, onu yanlış kullanmak veya suistimal etmektir.³⁹ Hukukçuların çoğunluğuna göre, sihri öğrenmek ve öğretmek de haramdır. Zira Kur'an, sihri kötülemiş ve onun küfür olduğunu açıklamıştır. Sihri öğrenme ve öğretmenin haram oluşu, sebep olduğu kötülük ve çirkinliklerden dolayıdır. İnsanlar, sihri kötü işlerde kullandılar ve onunla eşleri birbirlerinden ayırdılar. Hukukçuların bir kısmı ise, insanları zararından korumak amacıyla sihir öğrenmenin caiz olduğu görüşündedirler.^{361 362 *}

II. Eğitim ve Öğretimin Hukukî Boyutları

Toplum halinde yaşayan insanların yerine getirmek zorunda oldukları ödevleri, sorumlulukları ve yetkilerini belirleyen kurallara ihtiyaç bulunmaktadır. Toplumun genel yararlarını, bireylerin ve toplumun ortak faydalarını teminat altına almak için devlet destekli yaptırımlarla donatılmış olan hukuk düzeni, eğitim ve öğretim hakkını sağlamak için de gerekli düzenlemelerde bulunur. Bu düzenlemeler kimi zaman gelenek hukukunda, kimi zaman yazılı hukukta ve ihtilaf halinde içtihat hukukunda yer alır.⁶²

Eşref-i mahlukat olarak yaratılan insanın bu yüce makamını koruyabilmesi eğitim ve öğretimle mümkündür. Ancak bu sayede Allah'ın yeryüzündeki gerçek halifesi olabilecektir. Zira İslam dinine göre, dünyadaki yaratıkların en üstünü ve değerlisi; ailenin, toplumun ve devletin çekirdeğini oluşturan insandır.⁶³ Onun içindir ki, hak ve hukuka saygılı bir aile, toplum ve devletin kurulabilmesi için insan unsurunun

³⁵⁷ Şâtibi, age., 11/71-72.

³⁵⁸ Bakara, 102.

³⁵⁹ Fazlur Rahman, agm., s. 136.

³⁶⁰ Kurtubi, age., 11/48.

³⁶¹ Muhammed Ali Sabunî, *Sajvetu't-Tefasir*, İstanbul ty., 1/83-84.

³⁶² Yüksel Özden, *Öğretmenlik Mesleğine Giriş*, Ankara 2002, s.238-239.

³⁶³ Şamil Dağcı, *İslam Ceza Hukukunda Şahıslara Karşı Müessir Fiiller*, Ankara 1996, s.265.

eğitilmesi şarttır. İslam dini eğitilecek insanlar için Hz. Peygamber’i model olarak tayin ederek eğitim ve öğretim sistemini O’na endekslemiştir.

A. Eğitimin Sürekliliği

Eğitimde süreklilik, insani bir zorunluluktan kaynaklandığı gibi, sürekli gelişen hayat şartlarına uyum sağlamak açısından da gereklidir. Bu açıdan ferdin kendisini sürekli olarak geliştirmesi en doğal hakkıdır. Öğrenmenin yaşının olmadığı Hz. Peygamber’in: “İlmi beşikten mezara kadar tahsil ediniz”³⁶⁴ * buyruğu ile vurgulanmıştır. Her Müslüman, ömrünün hangi döneminde olursa olsun, hatta çok ilerlediği ihtiyarlık döneminde de olsa, fırsat buldukça, ilim öğrenmenin bir vecibe olduğunu idrak eder.³⁶³

İslam dini, hayat boyu öğrenimi gerekli gördüğü gibi teşvik de etmiştir. Bu teşvik, farklı üsluplarla dikkatlere sunulmuştur: “De ki: Rabbim, benim ilmimi artır.”³⁶⁶ İlim elde etmek için sarfedilecek sınırsız gayret, hayat boyu eğitimi gerektirir. İlim sahibi olmanın afeti o ilmi unutmaktır.³⁶⁷ Bunun için ilmi devamlı müzakere etmek ve başkalarına öğretmek (tebliğ) gerekir. Oldukça ileri bir yaşta olmalarına rağmen sahabe neslinin usanmadan ilim öğrendiklerini görüyoruz. Nitekim Hz. Ömer’in şöyle dediği rivayet edilmektedir: “Yönetici olmadan önce fıkıh öğrenin (dinde ilim sahibi olun). Peygamber’in ashabı, yaşlarının büyüklüğüne rağmen ilim öğrenmişti.”³⁶⁸

İslam dini, okumayı, öğrenmeyi ve öğretmeyi her Müslüman için farz kıldığından, ilim tahsili için başta okul olmak üzere kışlalar, camiler ve evler gibi bir çok mekandan eğitim merkezi olarak yararlanılmıştır. Savaş ve cihat gibi önemli faaliyetlerin bile eğitim ve öğretimi aksatmaması gerektiği Kur’an-ı Kerim ile sabit olduğundan,³⁶⁹ Müslümanlar manevi bir mükafat karşılığında tarih boyunca eğitim yatırımlarına destek vermişlerdir. Özellikle Kur’an ilimlerinin tahsilinde kurumsallaşma giderek yaygınlaşmıştır.

³⁶⁴ Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, Leipzig 1825,1/13.

³⁶⁵ Çelebi, Ahmed, age., s.308.

³⁶⁶ Tâhâ, 114.

³⁶⁷ İbn Abdilberr, age., s. 174.

³⁶⁸ Buhari, *Kitabu'l-İlim*, 15.

³⁶⁹ Tevbe, 122.

Hız. Peygamber'in "Beni Yüce Allah'a yaklaştıracak yeni bir şey öğrenmediğim günün doğmasında, benim için hayır yoktur"³⁷⁰ mealindeki beyanları ömür boyu eğitim ilkesinin yerleşmesine vesile olmuştur. Halkımız da "öğrenmenin yaşı yoktur" ve benzeri atasözleriyle ilme teşviki benimsediğini göstermiştir. Bazı rivayetlere göre İslam'ın doğuşunda Medineliler'den okuma-yazma bilen yok denecek düzeyde iken, Mekkelilerden sadece on yedi civarında kişi okuyup yazıyordu.³⁷¹ Ancak Kur'an merkezli olarak başlatılan okuma-yazma seferberliği sayesinde, 23 yıl gibi kısa bir sürede Mekke ve Medine nüfusunun genç-yaşlı büyük bir kısmı okur-yazar hale gelmiştir. Sadece Bi'ri Maune denilen mevkide yetmiş kura (öğretmen)'in şehit edilmesi, bu okuma-yazma seferberliğinin ulaştığı boyutu göstermesi bakımından önemlidir. Günümüz istatistiklerine bakıldığında ise, özellikle genç kuşaklara okumanın sevdiremediği, günlük gazete satışından ve kitap baskılarının sayıca bütün Avrupa ülkelerinin altında kalmasından anlaşılmaktadır.^{372 373} Halbuki eğitimin hayat boyu devam etmesi Milli Eğitim Temel Kanununda da yer almıştır:

"Fertlerin genel ve mesleki eğitimlerinin hayat boyunca devam etmesi esastır. Gençlerin eğitimi yanında, hayata ve iş alanlarına olumlu bir şekilde uymalarına yardımcı olmak üzere, yetişkinlerin sürekli eğitimini sağlamak için gerekli tedbirleri almak da bir eğitim görevidir " hükmü, bu konunun önemini vurgulamaktadır.

B. Eğitimde Fırsat Eşitliği

İnsanlar farklı istidat ve yeteneklerde yaratılmışlardır. 'Eğitimde Fırsat Eşitliği', bu farklılığın dikkate alınarak herkese yeteneklerine göre eğitim imkanı verilmesi demektir. Böylece herkese istidat ve yetenekleri ölçüsünde yükselme imkanı sağlanmış olur. Kişisel farklılıklar psikolojisinin ortaya koyduğu gerçeklere de uygun olan bu hususun uygulama esaslarının, yetkili organlarca tespiti gerekmektedir.³⁷⁴

Kur'an'ın önerdiği eğitim; herhangi bir tabakanın yüceltilmesini hedef almamaktadır. Bilakis İslam'ın öngördüğü eğitim anlayışında bütün insanlar fırsatlardan

³⁷⁰ Nureddin Ali b. Ebi Bekr el-Heyseni, *Mecmeu'l-Bahreyn fi Zevaidi'l-Mu'cemeyn*, Beyrut ty.; *Kitabu'l-İlim*, 1/106

³⁷¹ Belazuri, *Futuh'ul-Buldan*, Mısır 1901 s.477.

³⁷² *Eğitim-Bir-Sen* Dergisi, Sayı 16, Yıl 2001, s. 15.

³⁷³ 1739 Sayılı Milli Eğitim Temel Kanunu (Madde:9).

³⁷⁴ Mehmet Alptekin, *Öğretmen Yetiştirme Reformu*, 1974, s.136-137.

faydalanma konusunda eşitlik ilkesine riayet esastır. İslam davetinin ilk yıllarında Hz. Muhammed'in etrafında toplananların çoğu (Ammar b. Yasir, Suheyb er-Rumi, Habbab b. Münzir vd.) fakir ve yoksul kimselerdi. Kureyş'in ileri gelenleri bu duruma çok kızıyorlar ve zaman zaman onları hafife alarak Resulullah'a "Sen bu kimseleri mi dost ediniyorsun?" diyorlardı. Bir ara Hz. Muhammed ve Hz. Ömer, onların İslam'a girmelerini arzu ederek, bu tekliflerine meyledecek gibi oldular ki,³⁷⁵ İlahî ikaz geliverdi: "Rablerinin rızasını dileyerek sabah ve akşam O'na dua eden (fakir) leri, fakirlerle bir arada bulunmak istemeyen müşriklerin arzusuna uyararak, huzurundan kovma... Onları kovarsan, zulmedenlerden olursun."³⁷⁶ Keza Abese suresinin ilk beş ayetinde yer alan ayeti kerimelerde, iki gözü âmâ olan Abdullah b. Ümmi Mektum'un ihmal edilerek Kureyşin ileri gelenleriyle ilgilenmesi üzerine Hz. Peygamber uyarılmıştır. Görüldüğü gibi İslam eğitim anlayışında zenginlere ve kabile liderlerine tanınan öncelik hakları iptal edilerek,³⁷⁷ eski zümresel (asalet, soy-sop üstünlüğü) ve ekonomik imtiyazlar ortadan kaldırılmıştır.

Eğitimin mescitlerde de yapılmış olması, eğitimde imtiyazlı sınıfların oluşmasını engellemiştir. Nitekim eğitimin mescitlerde icra edildiği dönemde çeşitli alanlarda öğretim yapılmıştır. Öğrenciler, fıkıh, edebiyat, tarih, eğitim, şiir ve hadis gibi branşlardan istediğine geçebildiği gibi, hocalarını seçme hürriyetine de sahip oluyorlardı. Hocasının yanında eğitimini tamamlayan öğrenci, daha üst öğrenim için ya bir başka hocaya veya bir başka eğitim kurumuna devam ederdi. İlk defa Mescid-i Nebevi'nin bitişiğindeki *Suffa*'da faaliyete başlayan ve günümüze kadar süregelen yatılılık anlayışı, eğitimde fırsat eşitliğine dair örnek bir uygulamadır.

Bugün birçok ülkede 'fırsat eşitliği'nin sağlanması, siyasal bir amaç haline gelmiştir. Bu amaca ancak herkese eğitimden yararlanma hakkı tanınarak ulaşılabilir, Hz. Peygamber, veda hutbesinde, fırsat eşitliğini ortadan kaldıran, ayrılığı ve ırkçılığı öngören düşünceleri cehalet eseri sayarak yasaklamıştır. İslam dini; eğitimde bireylerin, bireysel özellik, kabiliyet ve idrak seviyelerini dikkate alır. Kardavî, bu görüşü delillendirirken, Allah Resulünün, çölden gelen bedevilere -peygamber

³⁷⁵ Sâbuni, age., 1/392; Haşan Basri Çantay, *Kur'an'ı Hakim ve Meali Kerim*, İstanbul 1985,1/190.

³⁷⁶ En'am, 52.

³⁷⁷ Özbek, *Bir Eğitimci Olarak Hazreti Muhammed*, s.88-89.

³⁷⁸ Ahmed Emin, *Duha'l-İslam*, Beyrut 1933,11/67.

³⁷⁹ Buharı, *Fiteri*, 8; Hacc, 132. İbn Hişam, *es-Siretu'n-Nebeviye*, Beyrut 1992, IV/218;

kucağında terbiye görmüş- ashabına davrandığından farklı davrandığına dair örnekleri sıralayarak, ashabı için hoş görmediği bazı şeyleri onlar için hoş gördüğünü ifade etmektedir. Konularına binaen bedevilere uygulanan bu yaklaşım bir ayrıcalık değil, eğitimde fırsat eşitliğinin bir gereğidir.

İnsanlığa adalet ve eşitlik çağrısında bulunan Kur'an, zengin-fakir, amir-memur, siyah-beyaz, kadın-erkek, Arap-Acem farkı gözetilmeksizin herkese eşit davranmayı emreder. Zira Hz. Peygamber'in anlayışında, müminler bir tarağın dişleri gibi birbirine eşit^{j8t} ve bir binanın tuğlaları gibi birbirine destek verip birbirini

o on

tamamlarlar. Hiç kimsenin başkasına irsiyet ve çevre faktörüne dayalı üstünlüğü yoktur. Üstünlük sadece iman, takva^{* 383 384 385 * * 388} ve sorumlulukları yerine getirmeye bağlıdır/⁸⁴ Hz. Ömer'in azatlı kölesi Amr Rafi'ye yazının öğretilmesi, bu ilkenin en güzel tatbikatlarından birisidir. Dinî görevlerin ifasında dahi bir ruhban sınıfının kabul edilmeyişi ve isteyen herkes için ilim yolunun açık tutulması, İslam dininin eğitimde fırsat eşitliğine verdiği önemin bir göstergesidir. Tabiilerin önde gelen bilginlerinin Arap asıllı olmaması, fırsat eşitliği uygulamasının önemli ölçüde başarılı olduğunu gösterir.

İslam düşüncesi, Allah'ın kendilerine kız ve erkek verdiği ana ve babadan, çocuklarına karşı adil ve eşit davranmalarını istemiştir. Hatta Peygamber (sav) bunun,

T O Z

cennete girme yollarından birisi olduğunu ifade etmiştir. Bunun için de çocuklar arasında kız-erkek ayırımı yapılamaz. Sevgide, mal ve hediye takdiminde, bilgi ve kültür kazandırmada, ikili ilişkilerde ve hatta öpmeye eşitliğe riayet edilmelidir. Nitekim Kur'an-ı Kerim, eşit davranmak hususunda: "Sizlerden bazılarında bir kız olduğu müjdelendiği zaman, içi gamla dolarak yüzü simsiyah kesilir. Kendisine verilen kötü müjde yüzünden halktan gizlenir. Onu utana utana tutsun mu, yaşatmayı gömsün

^{j80} Kardavî, age., s.194; Örnekler için bkz. Buharî, *Rudu* ', 57; İman, 37; Edep, 27; Müslim, *İman*, 5. ^{j81} Muhammed b. Seleme b. Cafer Ebu Abdullah el-Kuzai, *Miisnedu's-Şihab*, Beyrut 1986, 1/145.

^{j82} Müslim, *Birr*, 65; Nevevi, *Riyazu's-Salihin*, 1/270.

³⁸³ Hucurat, 13.

³⁸⁴ tbn Hanbel, age., V/411; Kurtubî, III-IV/122.

³⁸⁵ el-Heysemi, age., VII/154.

^{j86} İbn Hanbel, age., 1/223.

^{j87} Süveyd, age., s.202.

³⁸⁸ Nahl, 58-59.

Çocuklar arasında (kız-erkek) eşitliğin gereğine inanan alimlerin bir kısmı, maddi alanda şart derken, diğer bir kısmı ‘öpücüğe varıncaya kadar’³⁸⁹ davranışlara akseden her şeyde şart demiştir. ³⁹⁰ Tavsiyenin her çeşit muameleyi kapsamaması gerektiğini şart koşanların görüşünü onaylayan Bezzar’ın Enes’ten naklettiği bir rivayete göre: “Bir adam Hz. Peygamber’in yanında otururken oğlunun biri gelir. Adam çocuğunu öper ve dizinin üstüne oturtur. Az soma kızı gelir. Adamcağız onu (öpmeksizin) önüne oturtur. Bunun üzerine Resulullah: “Aralarında eşit davranmıyorsun!”(diye uyarır).”³⁹¹ Aynı manayı pekiştiren bir diğer hadiste Resulullah: “Allah öpücüğe varıncaya kadar her hususta çocuklar arasında adaletli davranmanızı sever”³⁹² buyurmaktadır.

1. Özel Öğretim

Eğitim hakkı iki temel unsuru içerir. Birincisi öğrencinin öğrenme özgürlüğüdür ki, okul ve öğretmenleri tercih etmedeki hürriyeti ifade eder. İkincisi de, öğretme özgürlüğüdür ki, özel öğretim kurumları açma hürriyetine vesile olur. Eğitim alanında girişim özgürlüğünün bulunabilmesi için devlet tekelinin bulunmaması gereklidir. Öğretmenin özgürlüğü, müfredatı belirleme özgürlüğünü de kapsamalıdır.³⁹³ İslam eğitim anlayışının en önemli özelliklerinden biri de bu iki özelliği birlikte tanımasıdır. Öncelikle öğrenciye öğretmeni seçme hürriyeti tanınır. Öyle ki, farklı öğretmenlerden ders almak -ufuk genişliği- olarak değerlendirilerek teşvik edilmiştir. Vakıfların veya şahısların özel okul inşa etmesi ise, sevap maksatlı olduğundan müdahale görmemiştir. Özel öğretime tanınan bu özgürlük ortamı, rekabeti hızlandırarak kalitenin yükselmesine hizmet etmiştir. Çünkü çeşitliliğin ve fikir zenginliğinin bulunduğu ortamlarda, muhakeme gücü ve seçme yeteneğinin geliştirilmesi destek görür, Allah adına değil, Allah’ın rızası gözetilerek yapılan anlama, anlamlandırma ve yorumlama faaliyetleri önemli mesafeler alınmasına vesile olur.³⁹⁴

³⁸⁹ Tirmizi, *Ahkam*, 30.

³⁹⁰ Ali b. Sultan Muhammet! el-Kari, *Cemu'l-Vesailfi Şerhi'ş-Şemail*, İstanbul 1978,1/419.

³⁹¹ Heysemi, age., VIII, s. 156.

³⁹² Münâvi, age., 11/297.

³⁹³ Krş. İbrahim Ömer Kaboğlu, *Özgürlükler Hukuku*, İstanbul 1998, s.276.

³⁹⁴ Mualla Selçuk, “Din Öğretiminin Kuramsal Temelleri”, *Din Öğretiminde Yeni Yaklaşımlar*, İstanbul 2000, s.

Eğitim tarihimizde özel öğretim teşvik edilmekle kalınmamış, konu ile ilgili hukuki esaslar da belirlenmiştir. Farklı dönemlerdeki uygulamalara ait birçok somut örnek vermek mümkündür. İbn Sahnun'a göre: "Belli çocukları okutmak için tutulan öğretmen, ücret karşılığı okuttuğu çocukların öğretimine mani olmamak şartıyla, o çocuklarla beraber başka çocukları da okutabilir." Öğretmen ve veliler arasında yapılan anlaşmada öğretmene, belirtilen sayıdan fazla çocuk okutamayacağı şartı konulmamışsa, başka öğrencilere de ders verilebilir. Antlaşmayla belirlenen sayıdan fazla öğrenciyi okutamayacağı, yahut öğrencilerine başka çocukları karıştırmayacağı şartını koymuşlarsa bunu yapamaz⁹³ İki, üç ve dört öğretmenin ortak çalışmasına gelince; hepsi bir yerde olurlarsa bu caizdir. Hatta bazıları öğretim bakımından diğerlerinden daha üstün olsa da durum değişmez. Zira işbirliğinde birbirlerine arkadaşlık ve yardım ederler. Biri hasta olduğu zaman, iyileşinceye kadar, sağlam olan arkadaşı onun görevini de üstlenir. Keza İbn Sahnun'a göre: "Öğretmen, muayyen çocuklar için muayyen bir sene tutulursa, o zaman öğretim kirası çocukların velilerine düşer." Endülüs bilginlerinden Ebu'l-Hasan da, öğretim karşılığında yapılan bu

907

antlaşmanın caiz olduğuna işaret eder.

Özel öğretimin özel mekanlarda yapılması esastır. Mescitte öğretim yapılmasını ticaret yapmak şeklinde değerlendiren Ata b. Yesar, mescitte satış yapmak isteyen bir satıcıya: "Dünya çarşısına gitmelisin. Çünkü burası ahiret çarşısıdır" demiştir. Binaenaleyh öğretmenlerin, çocukları mescitte okutmasına müsaade

900

edilmemelidir. Maddi sıkıntısı bulunmayan bazı bilginlerin bağımsız okullar kurdukları ve kendilerine mahsus eğitim programları ve metotlarına sahip oldukları bilinmektedir. Kelam, tefsir, fıkıh, mantık ve felsefe alanlarında şöhret sahibi olan Fahrettin Razi de kendisine ait okulda kendisinin tayin ettiği programa göre ders vermekteydi.^{395 ** 398 399}

Özel öğretim kurumu açma hürriyetinin hukukî dayanağı, Hz. Peygamber'in "İnsanoğlu öldüğünde ameli (sevabı ve günahı) kesilir. Yalnız üç kimsenin sevabı devam eder, bunlar: Sadaka-i cariye olarak bilinen cami, su, okul, kütüphane ve diğer vakıf eserleri gibi, halkın devamlı faydalandığı eserler, öğrenci okutmak, yetiştirmek ve

³⁹⁵ Kâbisi.age., s.l 15.

⁹⁶ Kâbisi., age., s.l 16.

⁹⁷ Kâbisi, age., s.l 15.

³⁹⁸ Kâbisi. age., s.l 15-116.

³⁹⁹ Süleyman Uludağ, *Fahrettin Razi*, Ankara 1991, s.36-37.

ilmi eserler yazmak suretiyle faydalanılan ilim, üçüncüsti de arkalarından kendilerine dua edecek salih evlat bırakan kimselerdir”⁴⁰⁰ şeklindeki hadisidir. Bu münasebetle - farz bilgileri öğrettiği için- ilköğretim, İslam eğitim tarihinin çok büyük bir kısmında hayır sahipleri ve vakıfların maddî ve mânevî destekleriyle yürütülmüştür.⁴⁰¹ Özel öğretime verilen destekler sayesinde, özel okul açma ve özel ders alma konusunda geniş bir hürriyetin mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin asıl mesleği camcılık olan ve ismini de bu sanatından alan ‘Zeccac’, ilerlemiş bir yaşta iken, zamanın bilginlerinden aldığı ücretli derslerle yetişmiştir. Aldığı eğitim sonucunda yazdığı eserler, o’nun günümüzde dahi hatırı sayılır bir bilgin olarak tanınmasına vesile olmuştur. Bu hürriyet ortamında oluşan rekabet ve denetim sonucu İslâmî çizgiden ayrılanlar hem öğrencilerin hem de halkın maddî ve mânevî desteğini çekmesiyle cezalandırılırlardı.⁴⁰² Kaliteli öğretmen ve kurumlar ise, gösterilen ilgi ve destekle hizmetlerini sürdürürlerdi.

Günümüzde ‘*özel öğretim kurumları*’ ifadesinden özel sektöre ait okullar anlaşılmaktadır. Bunların yönetimi, bütçesi ve programı açısından özerkliğe sahip olmaları zorunludur. Sibyan mektepleri, kütüphaneler ve diğer ilköğretim okulu düzeyindeki okulların bu özellikleri taşıdığı vakfiyelerinden anlaşılmaktadır. Eğitimin teşviki maksadıyla sivil toplum kuruluşlarına büyük kolaylıklar sağlanması, 1856 tarihli Islahat fermanıyla yazılı bir emir olarak bir kez daha teyit edilmiştir:

“...Her cemaat, maarif, harp ve sanayie dair milletçe mektepler yapmağa iznlidir.”⁴⁰³

Bu anlayışın sonucu olarak ana-babaya ve toplumun dinî ve felsefî inançlarına saygı gösterilmekte, veliler de eğitim kurumlarını kendilerine yakın hissettiklerinden maddî ve manevî desteklerini esirgememektedirler. Bu anlamda vakıfların kuracağı okullara destek vermesi devletin de aslî görevleri arasındadır. Eğitimin tek tip düşünce veya mezhep çizgisinde yürütülmesi konusunda baskı yapıldığına dair uygulamalar, çok nadir olarak -toplumsal problemlere sebep olduğu dönemlerde- şîî düşünceye karşı sergilenmiştir. Ancak ehl-i sünnet mezhepleri arasında ayırım yapma anlayışı yaygın değildir. Zaman zaman yöneticilerin gayri resmi olarak bir mezhebi kayırması ise, devlet politikası olmadığından eğitimde çoğulculuğu önemli ölçüde zedelememiştir.

⁴⁰⁰ Müslim, *Vasiyye*, 14; Ebu Davud, *Vesaya*, 14; Nesai, *Vesaya*, 8; İbn Mace, *Mukaddime*, 20; İbn Hanbel, VIII/372

⁴⁰¹ Cahit Baltacı, *Osmanlı Ansiklopedisi*, “Osmanlı Eğitim Sistemi” maddesi, İstanbul 1996, 11/15.

⁴⁰² Emin, age., 11/67.

⁴⁰³ Koçer, age., s.62.

Türk Hukuk Sisteminde de özel okulların açılabilmesine dair Anayasa hükmü mevcuttur.⁴⁰⁴ * Özel öğretimin bağlı olduğu temel kurallar sözü edilen maddede yer aldığı gibi hedefleri de yine Anayasa ile belirlenmiştir.^{40b}

2. Korunmaya Muhtaç Çocukların Eğitimi

Eğitimin amaçlarından biri, toplumda yaşayan her bireyi toplumun değer yargılarına göre “en iyi üye” olarak yetiştirmektir. Bu amaçla yoksul ve kimsesiz insanların bir araya getirilerek barındırılması ve eğitilmesi, ilk sosyal hizmet faaliyeti olan *Suffa* adlı kurumda icra edilmiştir. Suffa öğrencilerinin ihtiyaçları büyük ölçüde İslam Peygamberi tarafından karşılanmaktaydı. Bu uygulama İslam tarihi boyunca kurulmuş bulunan yatılı okullar için bir model ve hukukî dayanak olmuştur.

Kimsesizlerin eğitimi Devletin sorumluluğundadır. Çocuğun şahsına ait malı olduğu takdirde, babası yahut (babası yoksa) vasisi çocuğu eğitimsiz bırakamaz, okula kaydeder. Ona vacip olan miktarda Kur’an öğretmek için çocuğun kendi malından öğretmen tutar. Yetimin vasisi yoksa, hakim ona nezaret eder ve onu eğitip yetiştirmek hususunda babasının veya vasisinin görevini ifa eder. Hükümdarı olmayan bir ülkede eğitim işini kent ileri gelenleri üstlenirler. Malı olmayan yetime, en yakın velisinin Kur’an öğretmesi zorunludur.⁴⁰⁶

Hicretten hemen sonra inşa edilen Mescid-i Nebevi’nin bitişiğinde 70-80 kişinin barınabileceği bir kurum olan ‘*Suffa*’, eğitim amacıyla bina edilmişti. Hz. Peygamber, *Ashab-ı Suffa* adıyla anılan ve *suffa*’da barınan öğrencilerin geçimi için; “İki kişilik yiyeceği olan üçüncüsünü, üç kişilik yemeği olan dördüncüsünü, dört kişilik yiyeceği olan beşincisini ve akıncısını (bu *suffa* ehlinde) alıp (evine) götürsün”⁴⁰⁷ buyruğuyla ensarı seferber etmişti. Bu öğrenciler öğretmenleri olan Hz. Peygamber’in yanından ayrılmaz, ona nazil olan ayetleri ve bu ayetlerle gelen hükümlerin yorum ve

⁴⁰⁴ Anayasa Madde 42/3: “Eğitim ve öğretim, Atatürk ilkeleri ve inkılâpları doğrultusunda, çağdaş bilim ve eğitim esaslarına göre, Devletin gözetimi ve denetimi altında yapılır. Bu esaslara aykırı eğitim ve öğretim yerleri

⁴⁰⁵ Anayasa Madde 42/4: “Özel ilk ve orta dereceli okulların bağlı olduğu esaslar, Devlet okulları ile erişilmek istenen seviyeye uygun olarak kanunla düzenlenir.”

⁴⁰⁶ Ebu’l-Hasan Ali b. Muhammed el-Kâbisi, *İslam 'da Öğretmen ve Öğrenci Münasebetlerine Dair Geniş Risale* (Çev. Süleyman Atas) İstanbul, s. 18

⁴⁰⁷ Nevevi, *Riyazu's-Salihin*, 1/587-588.

tatbikatını öğrenirlerdi.⁴⁰⁸ Cahiliye döneminde yazı sanatını bilen ve bu nedenle 'kâtip' unvanıyla tanınan Abdullah İbn Sa'd İbnu'l-As, Hz. Peygamber tarafından suffa için görevlendirilen ilk öğretmen sahabelerdendir.⁴⁰⁹

İslam hukuku, ebeveyn himayesi ve terbiyesinden mahrum olan yetim çocukların eğitim ve diğer haklarını korumayı ihmal etmemiştir. Kur'an-ı Kerim, yetimlerin eğitimleri ve mallarının korunması konusunda akrabalarını ve toplumu uyarmıştır: "Sana yetimlerden soruyorlar. De ki: Onlar hakkında ıslahta bulunmak (mallarını korumak sizin için) daha hayırlıdır."⁴¹⁰

Çocukların eğitim ve öğretime tabi tutulması, İslam dininin velilere yüklediği bir sorumluluktur.⁴¹¹ Çocukların yetim, yoksul ve kimsesiz olması durumunda sorumluluk topluma ve dolayısıyla yöneticilere geçer. Nitekim Hz. Peygamber, Es'ad b. Zürene'nin vefatı üzerine kızları Kebşe, Habibe ve el-Faria'nın bakımını üstlenmiştir. Öyle ki, Hz. Peygamber hangi hanımının evinde ise onlar da onunla beraber olurlardı. Resulullah'ın onlara takılar hediye ettiği ve evlenecek yaşa gelen el-Faria'yı, Nebit b. Cabir'le evlendirdiği rivayet edilmektedir.⁴¹² İslamiyet bu mükellefiyeti sadece hali- vakti yerinde olan insanlara yüklememiş, zengin olsun, fakir olsun, bütün Müslümanlara teşmil etmiştir. Bu bağlamda Resulullah (sav): "Ben ve yetimi koruyan muttaki kimse cennette -iki parmağıyla işaret ederek- birlikte olacağız"⁴¹³ buyurmuş, bir başka hadiste de "Evlerinizin en hayırlısı içinde yetimlere ikramda bulunulandır"⁴¹⁴ buyurarak yetimlerin korunması konusunda teşvik edici olmuştur. Bu örneklerle dayalı olarak zamanla fakir çocuklar için *Küttab-ı Sebil* veya *Mekteb-i Sebil* adıyla parasız okul tipleri doğmuş, vakıf okulları teşkil edilmiştir. Kültürsever hükümdarlar, emirler ve ileri gelen erkân, bunların zevceleri ve kâhyaları, hatta köleleri tarafından da bu hizmet belli başlı

⁴⁰⁸ Talat Koçyiğit, *İman-İbadet-Ahlak*, Ankara 1974, s.260.

⁴⁰⁹ Muhammed Hamidullah, 'Hemmam İbn Münebbih'in Sahifesi' (Çev.Talat Koçyiğit), *AÜİF Dergisi*, Ankara 1967, s.21

⁴¹⁰ Bakara, 220

⁴¹¹ İbn Mace, *Edeb*, 3; Münavi, age., c.II, s.538.

⁴¹² İzzeddin Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed İbnu'l-Esir, *Usdu'l-Gabe fi Marifeti's-Sahabe*, Kahire 1970, 1/86-87

⁴¹³ Muvatta', *eş-Şa'r*, 5.

⁴¹⁴ Münavi, age., 1/114.

bir hayır kurumu halinde geliştirilerek, son yüzyıllarda sosyal hizmet kurumlarına dönüştürülmüşlerdir.⁴¹⁵

İslam Hukuku, ailesi tarafından terkedilmiş çocuk (lakit) ların eğitimini de ihmal etmemiş ve bu konuda görevliler tayin etmiştir. Lakitle ilgili hükümler fıkıh kitaplarında ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Lakit'i bulan kimsenin, onu önce eğitim ve öğrenimini yapacağı yere teslim etmesi öngörülmüştür. Eğer lakit yeterli kabiliyete sahip değilse, kazanç elde edebileceği bir sanata verilmesi gerekir.⁴¹⁶ Böylece küçük yaştaki kimsesiz çocukların toplum için bir problem oluşturmasının önüne geçilmekteydi.

Gelir düzeyi düşük ailelerin çocuklarına eğitim imkanı tanıma fikri, İslâmî gerekçelerle İslam tarihi boyunca devam etmiştir.^{417 418} Zihnî ve bedenî gelişmeye elverişli olan fakir aile çocukları, Osmanlılar zamanında Enderun Okullarına alınıp devlet eliyle okutulurdu. Ayrıca ihtiyaçları vakıflar tarafından karşılanan birçok sıbyan okulunda, parasız eğitim ile birlikte bedava iâşe temin edilmekteydi. Hatta senede bir defa geziye götürülürlerdi. Benzer uygulamalar Osmanlı'nın son dönemlerine kadar devam etmiştir. İdadi-i Tıbbî, Tıbbiye-i Askeriye, DaruT-Muallimin-i Âliye ve Müze Mektebi gibi birçok okulun öğrenci ihtiyacını karşılamak amacıyla teşvik edici burslar tahsis edilmiştir.⁴¹⁹

Korunmaya muhtaç çocukların himayesi ile ilgili kurumsal düzeyde açılan ilk kurumlara İlhanlılarda rastlamaktayız. İlhanlı hanedanından Gazan Mahmut Han (1296-1304), çocuklara mahsus eğitim ve ıslah evleri, öksüz yurtları açmıştır.⁴²⁰ Bilahare yoksulların eğitimi, Mithat Paşa'nın Tuna Valisi iken bu bölgeye açtığı '*Islahhane*'lerde sürdürülmüştür. Daha sonra 'Yetimler yurdu, yetimhane' anlamına gelen '*Daru'l-Eytam'iar*', Maarif Nazırı Ahmet Şükrü Bey'in teklifiyle 25 Kasım 1914 tarihinde kurulmuştur.⁴²¹ Meşrutiyet devrinde oluşturulan bu kurumlar sayesinde şehit, göçmen ve mültecilerin çocukları korunmuş, eğitilmiş ve topluma kazandırılmıştır. Tarih

⁴¹⁵ Öymen, *İslamiyette Öğretim ve Eğitim Hareketleri*, s.64.

⁴¹⁶ Bilmen, age., VII/228-241; Ahmet Akgündüz, *İslam ve Osmanlı Hukuku Külliyyatı*, Diyarbakır 1986, s.229.

⁴¹⁷ Tunç, age., s.69.

⁴¹⁸ Koçer, age., s.8.

⁴¹⁹ Ergin, age., 11/342, 485, 593; 111/989.

⁴²⁰ Beyza Bilgin-Mualla Selçuk, *Din Öğretimi*, Ankara 1997, s.64.

boyunca -kimliğine bakılmaksızın- yoksul ve kimsesiz çocukların Küttab-ı Sebillerden Nizamiye Medreselerine kadar birçok okulda, resmi ve sivil desteklerle eğitildikleri bilinmektedir. Bu uygulama imkan ve fırsat eşitliğinin sağlanması için sarf edilen çabanın bir ürünüdür.

Türk Eğitim Sisteminde de yoksulların eğitimi, 1739 sayılı Milli Eğitim Temel Kanununun 8. maddesi,⁴²¹ 422 2 8 2 8 sayılı ‘Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kanunu’ ve son olarak 12.10 1983 tarihinde kabul edilen 2916 sayılı ‘Özel Eğitime Muhtaç Çocuklar Kanunu’ ile gerçekleştirilmektedir.

3. Özel Eğitim

Eğitilenlerin bir kesiminin görme, işitme, konuşma, ortopedik, müzmin hastalıklı veya zeka özüllü olması mümkündür. Onların üstün, orta ve geri zekalı olanları da vardır. Herhangi bir özrü ya da özelliği yönünden diğer çocuklardan oldukça farklı özelliklere sahip çocuklara verilen eğitime *özel eğitim* denir.^{42j} Özel eğitime muhtaç olan bu öğrencilerin standart öğretim programlarıyla eğitilmeleri yararlı ve sağlıklı neticeler doğurmaz.⁴²⁴ 425 Böyle bir eğitim, Hz. Peygamber’in eğitimde bireysel farklılıkların dikkate alınması⁴²³ konusundaki emirlerine de aykırı düşmektedir. Medeni dünyada özüllülerin eğitimi önemli bir alan olarak gelişmiştir. Çünkü özüllülerin eğitimi, evrensel hukukta yer alan *sosyal adalet* ve *fırsat eşitliği* ilkelerinin bir gereğidir.

⁴²¹ Hidayet Y. Nuhoğlu, *DİA*, “Daru’l-Eytam” maddesi, VIII/521.

⁴²² 1 73 9 sayılı Milli Eğitim Temel Kanununun imkan eşitliğini düzenleyen 8.maddesi: “...*Maddi imkanlardan yoksun başarılı öğrencilerin en yüksek eğitim kademelerine kadar öğrenim görmelerini sağlamak amacıyla*

^{42j} Başaran, age., s.34.

⁴²⁴ Ruşen Alaylıoğlu-A. Ferhan Oğuzkan, *Ansiklopedik Eğitim Sözlüğü*, ‘Özel Eğitim’ maddesi, İstanbul 1976, s. 216

⁴²⁵ Buharî, *İlim*, 49; Ebu Davud, *Edeb*, 23; Dâimi, Ebu Muhammed Abdullah b. Abdurrahim, es-Sünen, *Mukaddime*. 34. İstanbul 1981: *Kesfîi-Hafa*. 1/196.

a. Engellilerin Eğitimi

Özel eğitime ihtiyacı olanları topluma kazandırmak hem bir eğitim meselesi, hem de sosyal güvenlik tedbiridir. İslam tarihine göz attığımızda bu amaçlarla gerçekleştirilmiş uygulamalarla karşılaşırız. İkili ilişkilerinde bile Hz. Peygamber, insanların bireysel (bedensel, ruhsal ve zihinsel) farklılıklarını dikkate alıyordu.⁴²⁶ Aynı şekilde onların kişiliklerine, yeteneklerine ve kapasitelerine uygun davranıyordu. Onların tabiatlarından gelen dürtülerini doyumak ve yüceltmek istiyordu.^{427 428}

Özürülerin eğitimi için, tıbbın öngördüğü tedavileri uygulamak ve gerekli kurumlan açmak devletin görevidir. Halen, Kuveyt ve Suudi Arabistan'da maddî ve ruhî gelişmelerinde bozukluk olan kimseler için 'Daru'l-Muavvikîn' (Özürüler Okulu) adıyla özel eğitim kurumlan faaliyet göstermektedir. Batıdaki örneklerine göre kurulan bu kurumlar, hiç şüphesiz, insan aklının bulduğu isabetli bir yoldur. İslam dini, "Hikmet müminin yitiğidir, nerede bulursa alır" hadis-i şerifi uyarınca, ister batı, ister başka ülkelerden olsun, cemiyete faydalı olan bu kurumların açılması, teşvik edilmektedir.⁴²⁹ Bilakis öğrenme haklı bulunan özürülü çocukları eğitmek, Müslümanlar ve dolayısıyla devlet üzerinde bir vecibedir.

b. Üstün Zekalıların Eğitimi

Başarının sınıf geçme esasına dayandırıldığı eğitim sistemlerinde, üstün yetenekli öğrencilerin, üstünlüklerine paralel olarak yükselebilmelerine imkân tanınmamaktadır. Bu tür öğrenciler daha başlangıçta ikili bir engelle karşı karşıyadırlar: Öncelikle yeteneklerine uygun bir eğitim programıyla eğitilme şansına sahip değillerdir. İkincisi de üstün yetenekleri doğrultusunda programları daha erken bitirme imkanı tanınmamaktadır. Halbuki sınıf geçme sistemi değil de ders geçme sistemi uygulanmış olsa, bu özelliği bulunan öğrencilerin -derslerini daha evvel kavramaları halinde- bir üst halkaya geçmeleri mümkündür. Üstün zekalı öğrencileri seviyelerinin altındaki bir program ile eğitmeye kalkışmak, bu öğrencilerin gelişmesine engel olacağı gibi, ihtiyaç

⁴²⁶ Buharî, *İlim*, 49; Ebu Davud, *Edeb*, 23; Dârimi, es-Sünen, *Mukaddime*, 34; el-Aclunî, age., 1/196.

⁴²⁷ Nahlavî, age., s.52-53.

⁴²⁸ Tirmizi, //««, 19; İbn Mace, *Zühd*, 15.

duydukları eğitimden mahrum bırakmak anlamına gelir. Bu öğrenciler ile ilgili olarak eğitim tarihi boyunca gerçekleştirilen uygulamalar şu şekilde özetlenebilir:

Medrese geleneğinde esas olan her müderrisin yetiştirmek üzere 5-15 kişilik öğrenci gruplarından oluşan ders halkaları oluşturmalarıdır. Halkadaki bütün öğrenciler aynı müfredatı (kitabı) takip ederler. Bu arada kavrayışlarıyla öne çıkan öğrenciler, müderrisler tarafından bir üst halkaya yükseltirlerdi. Bu seçkin öğrenciler arkadaşlarından önce icazet (diploma) alır, hocaları tarafından müderris (asistan) olarak medreseye alınırlardı.

Üstün kabiliyetli öğrencilerin yükselmelerine imkan veren ders geçme uygulamasının yanında, bu öğrencilerin, özel olarak yetiştirilmesi maksadıyla Enderun mekteplerinin açıldığını görmekteyiz. II. Murat zamanında kurulan ve Fatih Sultan Mehmet'le birlikte saygın bir konuma ulaşan Enderun, yalnızca bir devşirme mektebi olma özelliğinden çıkarılarak, devletin korunması ve sağlıklı yönetilmesi için gerekli mülkî ve İdarî kadronun eğitimine de yönelmiştir.^{429 430}

Enderun'da eğitim-öğretim görenler arasından en hassas şairler ve edipler, en cesur askerler ve komutanlar, en maharetli sanatkârlar, mimarlar, ressam ve nakkaşlar ve nice musikişinaslar yetişmiştir. XIII. asır ortalarına kadar Enderun Mektebinden 19 sadrazam, 3 şeyhülislam, 36 kaptan-ı deryanın yetişmiş olduğu bilinmektedir.^{431 432} Osmanlı İmparatorluğunun 600 yılı aşkın bir süreyle üç kıta üzerinde hakimiyet kurmasına vesile olan medeniyetinin oluşmasında Enderun Mektebinin katkısı göz ardı edilemez. Bu uygulama aynı zamanda üstün kabiliyetli öğrencilerin yükselmelerine imkan hazırladığından fırsat eşitliği sağlamıştır. Bireylerin kabiliyetleri ölçüsünde eğitim alması, eğitimde fırsat eşitliğinin gereğidir.

C. Eğitim-Öğretimin Genelliği ve Eşitliği

İslam dini, müminleri bir tarağın dişleri gibi eşit görerek,^{4j2} dil, ırk ve cinsiyet gibi unsurları üstünlük sebebi sayan anlayışı, cehalet olarak nitelemiştir. Dolayısıyla eğitim hakkının kullanımında da hiçbir kişi, aile, zümre ve sınıfa imtiyaz tanınmayacağı gibi, hiç kimse de bu haktan mahrum edilemez. Hz. Muhammed, ilim

⁴²⁹ Servet Armağan, *İslam Hukukunda Temel Hak ve Hürriyetler*, Ankara 1992, s. 188-189.

^{4j0} Ülker Akkutay, *Enderun Mektebi*, Ankara 1984, s.26.

^{4.1} Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, İstanbul 1977, 1/11.

⁴³² Acluni, age., 1/68, Hadis no:284.

öğrenmeye o derece teşvik etmiştir ki, “İlim talep etmek her Müslüman için bir farzdır”⁴¹³ buyurmuştur.

Kur’an-ı Kerim ve Sünnet gibi İslam Hukukunun iki temel kaynağına uygun olarak gerek halife ve padişah fermanlarında ve gerekse mahalli uygulamalarda herkesin eğitimden faydalanması için çeşitli tedbirler alınmıştır. Hz. Peygamber şöyle buyurur: “Bu ümmetten üç çocuğun eğitimini üstlenen öğretmen, fakirleri zenginlerle, zenginleri fakirlerle eşit seviyede öğretmezse kıyamet gününde hainlerle birlikte haşır olunur.”^{434 435} Yüce Allah, eğitimden yararlanma ve öğrenme açısından âmâ bir yoksulun, şan ve şöhret sahibi kimselerden önemsiz olmadığını Peygamberine ihtar etmektedir.⁴³² Bu buyruk ve uygulamalar eğitimin herkesi kapsamı ve eşitlik ilkesine uygun olması gerektiğine işaret eder. İslam dini ırk, dil, renk, yerli, yabancı farkı gözetmeksizin eğitimi herkes için gerekli görmüştür. Sınırların genişlemesiyle beraber artan nüfusun eğitiminde dillerinin, geleneklerinin ve ırklarının farklı olması, insanların eğitim konusunda dışlanmalarına sebebiyet vermemiştir. Kaldı ki, İslam eğitim sisteminin temel kaynakları olan Kur’an ve hadislerde yer alan mesajlar İslam toplumunu ve insanlığı muhatap almaktadır.

Salname-i Maarifte yer alan 1856 tarihli Islahat Fermanı Osmanlı yönetiminin de aynı düşüncede olduğunu gösterir:

"Osmanlı tebasına dahil olan herkes mekteplerin yönetmeliği dışına çıkmamak suretiyle gerek yaşça ve gerek yapılan kabul imtihanı sonucunda gereken şartları haiz oldukları takdirde cümlesi birbirinden ayrılmaksızın Osmanlı Devletinde açık bulunan ve tedrisat yapan askeri, sivil bütün mekteplere alınmaları irade-i padişah'ın iktizasıdır. "

⁴³⁶

D. Karma Eğitim

Hz. Peygamber döneminde yaygın eğitim kapsamına giren faaliyetlere kadın ve erkeklerin topluca, aynı mekanda ancak farklı bölümlerde iştirak ettiği kuvvetli delillerle sabittir. Yaygın eğitim kapsamına giren irşad faaliyetleri, Hz Muhammed'in

⁴¹³ Buhari, *İlim*, 10; İbn Hacer, *Fethu'l-Bari*, 1/170.

⁴³⁴ İbnu'l-Hacc el-Adberi, *el-Medhal*, Kahire 1981,11/314.

⁴³⁵ Abese, 1-5.

⁴³⁶ Koçer, age., s.62.

evinden sonra Safa tepesinde bulunan Daru'l-Erkam'da sürdürülmüştür.⁴³⁷ * Bu eğitim faaliyetleri bilahare mescitlere kaydırılmıştır. Medine döneminde ise Mescid-i Nebi'de kadınlara ait bir mekanın mevcut olduğu, erkek saflarının arkasında yer alan bu bölümde kadınların da namazı ve diğer eğitim faaliyetlerini takip ettikleri rivayet edilmektedir. Benzeri uygulamalar delil gösterilerek, aynı çatı altında, ancak ayrı mekanlarda olmak üzere yaygın eğitim kurullarında karma eğitimin yapılabileceği kabul görmektedir. Örgün öğretimin hangi ölçüde karma olabileceği ise tartışma konusu olmaya devam etmektedir.

Hicri ikinci asırda kızların erkeklerle beraber okullara devam ettiği iddialarını reddeden Dr. Ahmet Çelebi, kızların erkeklerle ders halkasına oturmayıp, evlerde özel olarak yakınlarından biri vasıtasıyla veya sırf kendisi için çağrılan bir öğretmen vasıtasıyla eğitim gördüğünü, eğitimden maksadın, İslam kültürüyle birlikte İslam ahlakını vermek olduğunu söylemektedir.⁴³⁹ Çelebi, bu görüşünü destekleyen delillere de yer verir. Aynı konuya temas eden Dr. Ahmet Fuat el-Ehvani ise, bu konuya ilişkin çelişkili bilgiler verir. İncelemesinin başında “kızlar kütaplarda taallüm ederlerdi”⁴⁴⁰ derken, daha ileri sayfalarda kızların evlerde (özel olarak) öğretime tabi tutulduğunu veya evlere öğretmen getirtildiğini belirtir.⁴⁴¹ Bu açıklamadan anlaşılıyor ki, ilköğretimde karma eğitim gerçekleştirilmiş, yükseköğretimde ise yaygınlaşmamıştır.

Eski kaynaklardan biri olan Kâbisî, kız ve erkek çocukların (özellikle buluş çağında olanların) ayrı mekanlarda eğitilmesini tavsiye eder.⁴⁴² Kâbisî; “Erkeklerle kızları karıştırmamak çocukların salahından ve onlara güzel nezaretten sayılır” der. İbn Sahnun da; “Öğretmenin kızları oğlanlarla karıştırarak okutmasını iyi görmem. Çünkü bu, onların öğrenim hayatının zedelenmesine sebep olur”⁴⁴³ düşüncesindedir. 1869 yılında yürürlüğe giren Maarif-i Umumiye Nizamnamesinin 15. maddesinde, birden fazla mektebin bulunduğu yerlerde, erkek ve kızların ayrı ayrı mekteplerde

⁴³⁷ İbn Hişam, age., 1/368.

⁴³⁸ İbn Hişam, age., 11/312.

⁴³⁹ Çelebi, Ahmet, age., s.339-340.

⁴⁴⁰ Ehvani, age., s.55, 95.

⁴⁴¹ Ehvani, age., s.95.

⁴⁴² Bayraktar, M. Faruk, *İslam Eğitiminde Öğretmen-Öğrenci Münasebetleri*, s.65.

⁴⁴³ Kâbisî, age., s.55; Ulvan, age., 1/301.

okuyacakları, şayet bu mümkün olmazsa, aynı okulda fakat ayrı ayrı sınıflarda oturtulabilecekleri hükmüne yer verilmiştir.⁴⁴⁴

Hız. Peygamber döneminde cami ve mescit gibi yaygın eğitim mekanlarında karma eğitim yapıldığına ilişkin bilgilere rastlamaktayız. Telidi, Hız. Peygamber'in, haftanın bir gününde yanında başka sahabelerin de bulunduğu bir ortamda kadınlara ders verdiği⁴⁴⁵ yönündeki bilgiyi delil göstererek, bu uygulamayı karma eğitime izin verilmesi şeklinde yorumlamıştır.⁴⁴⁶ Ayrıca bu görüşünü; "Allah'ın cariyelerini (kullarını) Allah'ın mescitlerinden alıkoymayınız"⁴⁴⁷ mealindeki hadis-i şerif ile desteklemiştir.⁴⁴⁸ Ne var ki, Telidi'nin verdiği örneklerle, örgün eğitimin tüm kademelerinde karma eğitimin varlığını iddia etmek mümkün değildir.

Karma eğitim sorunu, mescitlerden bağımsız eğitim kurullarının ortaya çıkmasıyla gündeme gelmiştir. Başlangıçta mescitlerin kadın ve erkekler için ayrılan bölümlerinde öğretim yapılmaktaydı ve kızlarla erkeklerin aynı ortamda öğretim görmeleri de düşünülmemiştir. Ancak, Hız. Peygamber'den sonra, mescitlerden bağımsız eğitim kurumlarının açılmasıyla birlikte, kız ve erkeklerin farklı mekanlarda eğitim görmeleri gerektiği yönündeki anlayış ve uygulama, bir sünnetten çok, şahsi izah ve re'ye yani rivayetten çok dirayete dayanmaktadır. Bu konuda Hız. Peygamber'den kesin bir rivayetin olmaması, o devirde henüz kütupların mescitlerden ayrı olarak kurumsallaşmamış olmasıyla izah edilebilir.

Abdullah Ulvan, kızların ayrı mekanlarda eğitime tabi tutulduğunu ifade etmektedir. Delil olarak IX. asırda Afrika'da hüküm süren Ağlebiler'in emiri Muhammed b. Ağleb (841-856 m.)'in sarayındaki eğitimi gösterir.⁴⁴⁹ Burada geceleri kız çocukların, gündüzleri ise erkeklerin eğitime tabi tutulduğunu söylemektedir. Böylece İslamiyetin doğuşundan itibaren yaklaşık iki asır geçmesine rağmen karma eğitimin yapılmadığı anlaşılmaktadır.

Kızların öğretiminin ayrı yapılmasına sevk eden önemli bir gerekçe de program konusudur. Yani, kızlarla erkeklere sosyal hayattaki konumları gereği aynı bilgilerin

⁴⁴⁴ Cevat, age., s.471-473.

⁴⁴⁵ Buharî, *Hayd*, 6; *İlim*, 32; Ebu Davud, *Salat*, 246; Nesai, *Salatu'l-İydeyn*, 19.

⁴⁴⁶ Telidi, age., s.126-127.

⁴⁴⁷ Buharî, *Cuma*, 12-13; İbn Hanbel, 11/438; Müslim, *Salat*, 136.

⁴⁴⁸ Telidi, age., s.126-127.

⁴⁴⁹ Abdülkerim Özeydin, *DİA*, "Ağlebiler" maddesi, 1/477.

verilmemesi gerektiğine dair olan görüş ve inançtır.⁴⁵⁰ Öte yandan velilerin, çocuklarının cinsiyetine ve sosyal hayattaki konumlarına uygun olarak ayrı eğitim talep etmesi, eğitim hakkının da bir parçasıdır.

Ancak karma eğitimin ilköğretim düzeyinde (Sıbyan Mekteplerinde) uygulandığı tarihsel bir gerçektir. Selçuklular ve Osmanlılar döneminde kız ve erkekler ilköğretim düzeyindeki Sıbyan Mekteplerinde aynı ortamda eğitim görmekteydiler. Orta ve yüksek öğretim düzeyinde karma eğitimin yapılması ancak XIX. yüzyılda mümkün olabilmıştır.

Eğitim tarihimiz incelendiğinde kızlar için orta ve yüksek öğrenim düzeyinde, kurumsal anlamda, örgün eğitim verilmesi XIX. yüzyılın ikinci yarısında mümkün olabilmıştır. 1859 yılında ilk Kız Rüşdiyesi, 1869 yılında da bu okullara öğretmen yetiştiren ilk Kadın Öğretmen Okulu (Darulmuallimat) açılmıştır. Yükseköğretim düzeyinde ise, ilk defa 1915’de İstanbul Üniversitesi (Daru’l-Fünun) Fen ve Edebiyat Fakültesinde, 1921-1922 de Hukuk, 1922-23 yılında da Tıp Fakültesine kız öğrenci alınmıştır.⁴⁵¹

Karma eğitim, bugünkü Türk Eğitim Sisteminin temel ilkeleri arasında yer almaktadır. *“Okullarda kız ve erkek karma eğitim yapılması esastır. Ancak eğitimin türüne, imkan ve zorunluluklara göre bazı okullar yalnızca kız veya yalnızca erkek öğrencilere ayrılabilir.”*⁴⁵²

Kanunun bu açık hükmü, resmi ve özel okullarda yalnız kız veya yalnız erkeklere yönelik bir eğitimin yapılabileceğini gösterir. Bu hüküm, aynı zamanda öğrenci ve velilere tanınan bir eğitim hakkı olarak değerlendirilir.

E. Öğretimde Tevhit (Birlik) İlkesi

Öğretimde birlik ilkesi, geniş anlamıyla İslam düşüncesinin insana ve onun eğitimine bakışının bir yansıması olarak ele alınabilir. Burada birlik kavramı, insanın maddi ve manevi yönleriyle bütünsel olarak dikkate alınmasını ifade etmektedir. Bununla beraber fen ve sosyal bilimler arasındaki birlik ve uyuma da işaret eder.

⁴⁵⁰ Canan, *Peygamberimizin Sünnetinde Terbiye*, s.347.

⁴⁵¹ Feyzioğlu, age., s. 161.

⁴⁵² 1 73 9 Sayılı Milli Eğitim Kanunu.

Tevhit prensibi, tek tip insan yetiştirme veya tek tip eğitim anlayışını içermemektedir. İslam tarihi boyunca da eğitimde müfredat, program ve yönetim açısından çok farklı uygulamalara rastlamak mümkündür. Çağdaş Fransız filozofu Garaudy'ye göre İslam inancının kilit kavramı olan 'tevhit', ilim ile dini birbirinden ayırmayı reddeder. Tabiatı yer alan her şey Allah'ın varlığının bir işaretidir. Tabiatı tanımaya çalışmak bir ibadet şekli olup, Allah'a yaklaşmanın bir yoludur.⁴³³ Bu anlayışla birlikte deneyci İlmî düşünce gelişti. Gibb ve diğer müsteşriklerin dediği gibi İlmî araştırmalara 'deneyci sistem'i bu (tevhidi) Müslümanlar yerleştirdiler.^{434*}

İslam dini İnsana, insanlığa ve tabiata ayrıştırıcı değil, bütüncül bir anlayışla yaklaşır. Bilimsel düşüncenin temelinde ve teknolojik uygulamalarda bu bütüncül bakış ihmal edilmemelidir. Aksi halde en masum amaçlarla yapılmaya çalışılan iş ve faaliyetlerin sonucundan emin olunamaz.⁴³³ Çünkü din, fertleri şahsiyetlerinin parçalanması tehlikesine karşı korur; onları mukaddes değerler ile donatarak şahsiyetlerinin birliğini sağlar.⁴³⁶ Kur'an-ı Kerim birçok ayette bu bütüncül yaklaşıma işaret etmektedir. Yüce Allah (cc): "Allah'ın sana verdiği bunca hâzinelerle ahiret yurdunu arayıp elde etmeye çalış. Dünyadaki nasibini de unutma."⁴³⁷ buyruğuyla dünya-ahiret dengesine dikkat çekmektedir.

Kur'an'ın öngördüğü eğitim anlayışı, insanı bir bütün olarak değerlendirir. Fabrikalardaki atık maddeler nasıl çevreyi kirletiyorsa, insanın bazı yönlerinin işlenmemesiyle ortaya çıkan fazlalıklar da eğitim ve düşünce tarihini kirletmiştir. Yani eğitim ve düşünce tarihindeki anlaşmazlıkların sebebini burada aramak gerekir.⁴³⁸

İlk Müslümanlar eğitimde ruh, beden ve aklî melekelerin birlikte gelişmesini esas aldılar. Dolayısıyla maddî faaliyetleri, Allah'a ibadet etmeye mani olmadı. Aksine "Cuma namazını kıldıktan sonra yeryüzüne dağılın da Allah'ın bol nimetinden, geniş lutfundan (nasibinizi) arayın"⁴³⁹ İlahî emri gereğince dünyevi ve uhrevi vasıflara birlikte sahip olmaya gayret göstermişlerdir. İslamiyet'i kabul etmeden önce yiğitlikleriyle

⁴⁵¹ Garaudy, age., s. 100.

⁴³⁴ Kutup, age., s.25-27.

⁴⁵³ Tozlu, *Bilim ve Hayat*, Ankara 1998, s.44.

⁴³⁶ Hans Freyer, *Din Sosyolojisi* (Çev. Turgut Kalpsüz), Ankara 1964, s. 78.

⁴⁵⁷ Kasas, 77.

⁴³⁸ Abdullah Özbek, "Kur'an'ın Eğitim Felsefesi", *İslam 'da Aile ve Çocuk Terbiyesi Sempozyumu*, 1994, s.77.

meşhur Türk ‘alp’leri, Müslüman olduktan sonra hayatlarında bir inkılap yaparak ‘alperen’ olmaya başladılar. Böylece mesajları evrenselleşti ⁴⁵⁹ ⁴⁶⁰ İbadet ve dindarlıkları da, İlahî emir doğrultusunda ülkeler fethetmeye, memleketleri imar etmeye engel oluşturmadı.

İslam eğitiminin tevhit ilkesine dayanması gerektiğini savunan Muhammed Kutup, bilim ve dinin insanın iç aleminde yan yana bulunduğunu, aralarında hiçbir şekilde çelişki ya da düşmanlık olmaması gerektiğini vurgular. ⁴⁶¹ Seyyid Hüseyin Nasr’a göre, “İslam’ın birleştirici bakış açısı çeşitli bilgi biçimlerinin birbirinden bağımsız olarak elde edilmesine izin vermemiştir. Tam tersine, maddi varlıkların bilgisinden en yüce manevi bilgiye kadar her çeşit bilginin, gerçekliğin yapısını yansıtarak canlı bir biçimde birbirleriyle ilişkide oldukları bir bilgi hiyerarşisi daima var olmuştur.”⁴⁶² Dini bilgiler olmadan, sadece dünyevi bilgilerin öğretimi caiz görülmediğinden,⁴⁶³ ilköğretimin ilk yılından üniversitenin son yılına kadar maddi ve manevi eğitim birlikte yürütülmüştür.

Dinden soyutlanmış bir ilim, belki akli tatmin eder, fakat gönlü karartır. Nitekim ilimsiz din de ruhu ve gönlü ışıtır, fakat akli karanlıkta bırakır. Binaenaleyh insanlığın hayrı ve faydası: ne bugün olduğu gibi, yalnız akli ilimlere bağlanmaktadır; ne de ‘orta çağ’ Avrupa’sında olduğu gibi yalnız dine sarılmaktadır, fakat her ikisine birden sahip olmaktır ⁴⁶⁴ Yani, “hiç ölmeyecekmiş gibi dünya, yarın ölecekmiş gibi ahiret için çalışma” ilkesi, madde ve manayı kapsayan tevhide eğitimin gereğidir.

Muhammed Şevki Aydın, ilk asırlarda Müslümanların ‘şer’î ilimler’, ‘dinî ilimler’, ‘İslâmî ilimler’... gibi ifadeleri kullanmadıklarını ileri sürmektedir. Bu terimler daha sonraki asırlara ait ifadelerdir. İlk dönemlerde Kur’an’ın öngördüğü biçimde tevhide yaklaşım benimsenmiştir. Onların anlayışında ‘ilim’ kavramı, şemsiye kavramdır. Bütün ilimler bu kavramın altında kendi adlarıyla yerlerini almışlardır. Hadis, fıkıh, tıp, hendese, astronomi gibi ilimlerin gerçeği arama faaliyetleri arasında bir fark gözetilmemiştir. Her ilim ve o ilimle uğraşan kişi/âlim, onların nazarında aynı

⁴⁵⁹ Cuma, 10.

⁴⁶⁰ Mehmet Şişman, *Öğretmenliğe Giriş*, Ankara 1999, s.41.

⁴⁶¹ Kutup, agm.,s.84.

⁴⁶² Hadi Şerifi, “Modern Eğitim Felsefesi Karşısında İslam Eğitim Felsefesi”, *İslami Eğitim* (Çev. Ali Çaksu), İstanbul 1001 s. 121

⁴⁶³ Kâbisi, age., s.45.

şekilde değerliydi. Bunun bir gereği olarak İslam dünyasında yetişen alimlerin, bugün birbirinden çok farklı görülen uzmanlık alanlarına birlikte sahip oldukları görülmektedir.”^{464 465}

III. İslam’a Göre Eğitim ve Öğretimin Genel Amaçları

İslam hukukunun en önemli amaçlarının başında insanlığın ıslahı ve fesadın kaldırılması gelir. Kur’an-ı Kerim’in birçok ayetinde salah, özendirme ve övgü, fesat da sakındırma ve yergi uslubunda ifade edilmiştir.⁴⁶⁶ İlahi mesajlar insan ruhunu, komplekslerden, karanlıklardan, rahatsızlıklardan, sapıklıklardan arındırmayı ve ‘çirkinleştiren değişimlere uğramak’tan korumayı hedeflemiştir.⁴⁶⁷ Hz. Peygamber’e vahiy, bütün insanlığı mükemmele ulaştırmak için gönderildi. Bu ruhla donanan Müslüman âlimler de, her iki dünyanın sorumluluklarını kaldırabilecek insanlar yetiştirmek için, verimli ve sağlıklı bir eğitim sistemi geliştirmeye çalıştılar.⁴⁶⁸

Kur’an ve hadislerde yer alan açıklamalar ışığında eğitimin amaçlarını şu şekilde sıralamak mümkündür:

* İnsanın yaratıcısını tanıması, yaratıcının Rab, yaratılmışın onun kulu olduğu bilgisini kavratmak. Nitekim Kur’an’da: “Ben insanları ve cinleri ancak bana kulluk etsinler diye yarattım”^{469 470} buyurulmuştur.

* Bireyin kişiliğini Kur’an ve sünnet doğrultusunda geliştirmek. Kur’an-ı Kerim bu hedefe de işaret etmektedir: “Gerçekten nefsini temizleyen kimse kurtuluşa ermiştir.”⁴⁷⁰

* Kişiye, maddî hayatının ihtiyaçlarını karşılayacak çalışma yöntemlerini öğretmek. Yüce Allah bunun yolunu da göstermiştir: “Yeryüzünde size boyun eğdiren

⁴⁶⁴ Ali Fuat Başgil, *Din ve Laiklik*, İstanbul 1998, s.43.

⁴⁶⁵ İbn Cema, age., s.63-64.

⁴⁶⁶ Muhammed Tahir b. Aşur, *İslam Hukuk Felsefesi* (Çev. Vecdi Akyüz-Mehmet Erdoğan), İstanbul 1996, s. 120.

⁴⁶⁷ Murtaza Mutahhari, *İnsan-ı Kâmil* (Çev. İsmail Bendiderya), İstanbul 1999, s.37.

⁴⁶⁸ Seyyid Muazzam Hüseyin, “Çağdaş Bir İslam Üniversitesinin Gerekliliği: İkiliğin Çözülmesi”, *İslâmî Eğitim* (Çev. Ali Cakır) İstanbul 1991 s.143

⁴⁶⁹ Zâriyat, 56.

⁴⁷⁰ A’lâ, 14.

O'dur. Şu halde yeryüzünde dolaşın (ve Allah'ın rızkından yiyin. Fakat şunu da daima hatırlayın ki) son gidiş ancak O'nadır."⁴⁷¹

* İnsanların eşit olduğu, tüm insanların bir; aynı kökten olduğu, üstünlüğün ancak Allah'a saygıda (takva) ile olabileceği fikrini yerleştirmek. Allah Teala: "Ey Peygamberler!... Şüphesiz bu (insanlar) bir tek ümmet olarak sizin ümmetinizdir. Ben de sizin Rabbinizim. Öyle ise benden sakının (takva üzere yaşayın)"⁴⁷² buyurmaktadır.

* İslam eğitiminin önemli hedeflerinden biri de insanın fiil ve davranışlarını faydalı -amel-i salih- hale getirmektir.⁴⁷³ Ayrıca ameli salih, insanı sonu ilkelliğe varabilen azgın şehvî bunalımlardan korur.⁴⁷⁴ *

* İslam'ın yasaklarından kaçınmak suretiyle Allah'ın gazabından sakındığı gibi başkalarını da sakındıran bireyler yetiştirmek⁴⁷³ Bu da üç şekilde gerçekleşir: Evvela bireyi ruh, beden, akıl, duygu ve çevreye uyumu açısından kendi kendine yeterli olarak eğitmek. İkinci olarak, Müslüman aile ve Müslüman bir toplum için yararlı vatandaş olacak şekilde eğitmek ve üçüncü olarak tüm insanlığa yararlı olabilecek şekilde eğitmek. Böylece bireyler, çalışkan, inançlı, kendini bilen ve fedakar bir karaktere sahip olurlar.^{476 477 478}

* Kur'an-ı Kerim de: "Kimisi de: Rabbimiz, bize dünyada da iyilik ver, ahirette de iyilik (ver) ve bizi ateşin azabından korusun!" der" buyurulmaktadır. Ayet-i kerime ile, insanların dünya ve ahiret hayatlarının mutluluk içerisinde geçmesini temin etmek hedeflenir. Öyle ise, İslâmî eğitimin amacı, insanı 'iyi insan' (insan-ı kâmil) olarak yetiştirmektir⁴⁷⁹ denilebilir. Hz. Peygamber'in ifadesiyle; O, kimseyi incitmez,⁴⁸⁰ eliyle,

⁴⁷¹ Mülk, 15.

⁴⁷² Mü'minun, 52.

⁴⁷³ Havle Abdulkadir Derviş- Hamid Muhammed Nasr, *Çocuk Terbiyesi* (Çev. Mustafa Özcan), Konya 1997, s. 78-79

⁴⁷⁴ Abdulhamit, age., s.1 14.

⁴⁷³ Ali Akpınar, "İslâmî Eğitim ve Öğretimin Temel Hedefi", *İlk Adım Dergisi*, Nevşehir 1997, Sayı 111- 112, s. 10-11

⁴⁷⁶ Abdulhamit, age., s.1 14-115.

⁴⁷⁷ Bakara, 201.

⁴⁷⁸ Muhammed Kutub, *İslam Terbiye ve Ahlak Sistemi* (Çev. Ali Özek), İstanbul 1977, s. 19.

⁴⁷⁹ Saffet Bilhan, "Din Eğitiminin Amacı", *Türkiye I. Din Eğitimi Semineri*, Ankara 1981, s.96.

⁴⁸⁰ Tirmizi, *Birr*, 28.

diliyle, işi ve malıyla zarar vermez, aksine faydalı olmayı ilke edinir,⁴⁸¹ kimseye zarar vermez ve zarar görmeye de razı olmaz⁴⁸²

Bazı çağdaş eğitimciler (Örneğin Prof. Dr. Mikdad Yalçın), İslam eğitiminin hedeflerini: a) Kişiliği olgunlaşmış, hayırlı bir Müslüman yetiştirmek, b) İnsanlığın yararı için hayırlı bir toplum oluşturmak, c) İnsanî ve İslâmî esaslara uygun hayırlı bir medeniyeti tesis etmek,⁴⁸³ olmak üzere üç ana başlık altında toplamışlardır. Böylece şahsiyeti olgunlaşmış fertlerden oluşan temiz bir toplum eliyle üstün bir medeniyetin kurulması amaçlanır.

İnsanlık için model insan olarak seçilen Hz. Peygamber'in en önemli özelliği: “Şüphesiz sen güzel bir ahlak üzeresin”⁴⁸⁴ ayetiyle ifade edildiği gibi *güzel ahlaktı*. O, evrensel özelliklere haiz örnek bir insandı. Çünkü müşrikler, Hıristiyanlar ve diğer bütün farklı inanç sahipleri müştereken O'na *el-emin* unvanını layık görmüş ve adaletine saygı göstermişlerdi.

Günümüz eğitim sistemleri *iyi vatandaş* veya *zyz yurttaş* yetiştirmeyi hedef edinerek işe başlamışlardır⁴⁸⁵ Şüphesiz her eğitim sisteminin kalitesi, yetiştirmek istedikleri insanı, yetiştirebilme amacına ulaşp ulaşamama açısından dikkate alınarak ölçülür. İslam eğitimcilerinin bir kısmı, *zyz vatandaş* ve *zyz yurttaş* yetiştirme teorilerini XII. miladi yüzyılda Avrupa'da ortaya çıkan ve ırkçılığı esas alan devlet anlayışı çerçevesinde geliştirdiği için eleştirmektedir. Şüphesiz ırkçılık teorisinin ilkeleri hak ve batıl temellerine değil; güç, baskı, üstünlük ve -gerekçesi ne olursa olsun- ırkçılığın yararına olan fayda temellerine dayanır.^{486 487} Bu anlayış sonucunda, her ülkenin vatandaşı kendi sınırları içinde iyidir, lâkin evrensel özelliklere sahip değildir.

⁴⁸¹ Müslim, *İman*, 64; Tirmizi, *İman*, 12; Ahmed b.Şuayb en-Nesai, es-Sünen, İstanbul 1981, *İman*, 8.

⁴⁸² İbn Mace, *Ahkam*, 12.

⁴⁸³ Mikdad Yalçın, *et-Terbiyetü'l-İslamiyye*, Riyad 1987, s.41.

⁴⁸⁴ Kalem, 4.

⁴⁸⁵ Aytaç, age., s.245.

⁴⁸⁶ Derviş-Nasr, age., s.27.

⁴⁸⁷ Bayraktar, age., s.7.

IV. Eğitimde Toplumun Rolü

İslam, fertleri, hayır ve fazilette birbiriyle yardımlaşan, şer ve günah işlemekte ise birbirlerini uyaran bir toplum oluşturmayı amaçlar. Allah (c.c): “Hayır ve takvada yardımlaşın; günah işlemek ve düşmanlık etmek için yardımlaşmayın”⁴⁸⁸ buyurmuştur. Erdemli bir cemiyetin fertleri birbirlerine nasihat eder ve hayırlı olanı gösterirler. Sorumluluğun ferdiliği Kur’an-ı Kerim’de kesin ifadelerle yer alır.⁴⁸⁹ Ancak ‘her koyun kendi bacağından asılır’ diyerek bir müminin yanlışa düşmesine seyirci kalınması hoş görülmez: “İçinizden insanları hayra çağıran, iyiliği emir ve kötülükten alıkoyan bir topluluk bulunsun. İşte onlar kurtuluşa erenlerdir”⁴⁹⁰ ayet-i kerimesi hayrın tesisi görevinin farz-ı kifaye olduğuna işaret eder.⁴⁹¹

A. Sosyal Çevre ve Eğitim

İnsan iyi veya kötü olmaya müsait, beşeri bir yaratılışa sahiptir. Onun terbiyesinde, fitratının yanında en büyük rolü çevre oynamaktadır. Bir hadis-i şerifte Resulullah: “Her çocuk fitrat üzere doğar; sonra ana ve babası onu Yahudi, veya Mecusi yahut da Hıristiyan yapar”⁴⁹² buyurur. Bu hadis-i şerif çevrenin en yakın unsuru olan ailenin önemine işaret eder.⁴⁹³

İslam eğitimi başta Hz. Peygamber’i, halifeleri ve İslam büyüklerini rol model olarak ele alır ve fertlere, toplumlara ışık tutacak şekilde sunar. Bu toplum önderlerinin öncülüğünde, “İyiliği emir ve kötülükten alıkoyma”⁴⁹⁴ gibi oldukça önemli bir toplumsal görevi de ihdas etmiştir. Bu temel ilkeyle hem bireyi kötülüklerden arındırır, olgunlaştırır, hem de toplumu iyiliklerin yaygınlaştığı bir düzeye ulaştırır. Bu yüzden iyiliği emir ve kötülükten alıkoymaya dayalı bir toplumsal sorumluluğun ihmal

⁴⁸⁸ Maide, 2.

⁴⁸⁹ Enam, 164; A’raf, 8-9; İsrâ, 15; Necm, 38; Zilzal, 7-8;

⁴⁹⁰ Al-i İmran, 104.

⁴⁹¹ Kurtubî, age., IV/165.

⁴⁹² Buharî, *Kader*, 3; *Cenaiz*, 80; Müslim, *Kader*, 6; Muvatta’, *Cenaiz*, 16.

⁴⁹³ Hayrettin Karaman, *İslam ’ın Işığında Günümüzün Meseleleri*, İstanbul 1996, 11/307.

⁴⁹⁴ Tevbe, 122.

edilmesini, helak sebebi sayar. Hz. Peygamber bu görevi ihmal edenleri, “İnsanlar kötülüğü görüp onu değiştirmezlerse, Allah onları topluca cezalandırır”⁴⁹³ sözüyle uyarmıştır.

Amr b. Ümmti Mektum anlatıyor: “Ya Resulallah, dedim, ben körüm, evim de mescide uzak, elimden tutup beni mescide getiren bir yardımcım varsa da bana yumuşak davranmıyor. Namazlarımı evimde kılmam için bana izin verir misin ?

-Çağrını (ezanı) duyuyor musun?

-Evet

-Öyleyse sana ruhsat veremem! buyurdu.”^{495 496} Böylece özürlü Müslümanların bile sosyal hayattan çekilmelerine bizzat Resulullah (sav) izin vermemektedir.

Eğitim, toplumsal hayatın canlılığı açısından büyük önem taşır. Mesela selamın yaygınlaştırılması,⁴⁹⁷ hasta ziyaretinin özendirilmesi,⁴⁹⁸ komşuluk ilişkilerinin önemsenmesi,⁴⁹⁹ ana ve babaya karşı sorumlulukların bizatihi Kur’an’-ı Kerim’de zikredilmesi,^{500 501 502} etkileşimi ve sosyalleşmeyi, dolayısıyla kişiyi geliştirmeyi amaç edinmiştir. Bu ilgi ve etkileşim; gayrı müslimlerden bile esirgenmemiştir. Enes (ra)’ in anlattığına göre, Hz. Peygamber’e hizmet eden bir Yahudi çocuğu hastalanmıştı. Resulullah ona geçmiş olsun ziyaretine gitti, başucuna oturup moral verdi ve telkinlerde bulundu.³⁰¹

Amr b. Ümmü Mektum anlatıyor: “Bir defasında Peygamberimiz mescide geldi. Cemaati az görünce (kızdı ve): “İçimden öyle geçiriyorum ki, birisini halka imam yapayım, sonra dışarı çıkayım, namaza gelmeyenlerden evlerinde ele geçirebildiklerimin evlerini kendileri içinde iken yakıvereyim!” buyurdu.”

Sosyalleştirme çabası diğer ibadetlerde de görülür. İbadetler, hangi şartlarda ve her nerede olursa olsun kişiyi Müslüman toplumla daima ilişkili olarak eğitir. Çünkü ibadetler, tek bir hedefi ve müşterek düşünceleri olan, birbirini seven ve organize olmuş bir topluluk içinde gerçekleşir. Örneğin farklı ırk, dil, renk ve coğrafyalardan

⁴⁹⁵ Ahmed b. Muhammed İbn Hanbel, *el-Miisned*, İstanbul 1981,1/1.

⁴⁹⁶ Ebu Davud, *Salat*, 46; İbni Mace, *Mesacid ve 'l-Cemaa*, 17.

⁴⁹⁷ Müslim, *İman*, 22; *Selam*, 3.

⁴⁹⁸ Buharı, *İsti'zan*, 8.

⁴⁹⁹ Buharî, *Edep*, 28.

⁵⁰⁰ İsrâ, 23.

⁵⁰¹ Ebu Davud, *Cenaiz*, 6.

⁵⁰² Ebu Davud, *Salat*, 46.

Müslümanlar Cuma, bayram ve beş vakit namaz için cemaat oluşturur, Hacc farizasının edası için aynı coğrafyada ve aynı elbiseler içerisinde bir araya gelirler. Tevazu içinde, ve gösterişe kapılmadan ya da zenginlik sebebiyle ayrıcalık kazanmaksızın, sıkıntıları eşit olarak yüklenip, dümdüz, çıplak kumlarda tek bir seda ile haykırırlar. Bu arada birbirlerine güzellik ve karşılıklı dayanışma içerisinde muamele ederler. Tüm bölge ve kıtalardan gelen yüz binlerce Müslüman arasında sevgi alışverişi ve karşılıklı tanışma gerçekleşir.⁵⁰³

Arkadaşlığın değerine Kur'an-ı Kerim'in; "Müminler, müminlerden ayrılıp kafirleri dost edinmesinler; bunu her kim yaparsa Allah ile ilişkisi kesilmiş olur"⁵⁰⁴ ayetiyle, Hz. Peygamber de; "Kişi, dostunun dini üzeredir; öyle ise herkes dost edindiği kimselere dikkat etsin"⁵⁰³ * emri ile dikkat çekilir.

Hz. Peygamber, arkadaşlığın önemine bir benzetmeyle işaret eder: "İyi arkadaşla kötü arkadaş, misk satıcısı ile demirci körüğüne benzer. Misk satıcısından misk satın almasan bile mutlaka kokusu sana bulaşır. Demirci körüğü ya evini, ya elbiseni yakar (...) hiçbiri olmasa bile onun pis kokusu sana mutlaka ulaşır." Ebu Davud'un rivayetinde "Sana karası bulaşmasa bile kokusu bulaşır"⁵⁰⁶ denir.

Gazzali, çocukların kötü arkadaşlardan korunmasını, eğitim faaliyetlerinin en önemli unsurlarından birisi olarak kabul etmektedir.⁵⁰⁷ * Baltacıoğlu ise, "Çocuğa terbiye öğretilemez. Ya? Sadece yaşanarak kazanılır" düşüncesindedir. Bu anlayışa göre bireyler, toplumda yaşayan meslek grupları içinde yaşatılmalı böylece onlar, fonksiyon ve şahsiyet sahibi olmalıdır.⁵⁰⁹

Ne sünnette ne de sonraki dönemlerin eğitimcilerinde çocuğun akran gruplarından soyutlanması yönünde bir tavsiyeye rastlanmaz. Çocuk her fırsatta arkadaşlarıyla bir araya gelecek, onlarla oynayacak, çocukluğunu yaşayacaktır. Sünnette

⁵⁰³ Nahlavî, age., s.81.

⁵⁰⁴ Al-i İmran, 28.

⁵⁰⁵ Tirmizi, *Zihd*, 45; Ebu Davud, *Edep*, 16, 18; en-Nisaburi, age., IV/171.

⁵⁰⁶ Müslim, *Birr*, 164; Ebu Davud, *Edep*, 18; İbn Hanbel, IV/405; Nisaburi, age., IV/280; İbn Hacer, *Fethu'l-Bari* V/227

⁵⁰⁷ Gazzali, *İhya*, IV/158.

⁵⁰⁸ İsmayil Hakkı Baltacıoğlu, *Toplu Tedris*, İstanbul 1938, s. 45.

⁵⁰⁹ Necmettin Tozlu, *İsmayil Hakkı Baltacıoğlu'nun Eğitim Sistemi Üzerine Bir Araştırma*, İstanbul 1989. s.71.

bunun misalleri çoktur.^{510 511 512 * 514 515} Çocuğun yalnız ve hatta sadece kardeşleriyle düşüp kalkması, onun bir kısım sosyal his ve melekelerinin eksik kalmasına sebep olacaktır. Günümüz eğitimcileri, çocuğun ruh sağlığının korunması ve hatta ruhî bozukluklara maruz kalanların tedavisi için, çocuğu anlayabileceği akranlar grubu ile kaynaştırmaya büyük önem vermektedirler?¹¹ Toplumun sürekliliği açısından ve bireyin ihtiyaçlarını toplumun beklentilerine uygun bir biçimde gidermesi bakımından toplumsallaşma önemli bir süreçtir. Bu süreç, aile, akran grupları, kitle iletişim araçları gibi pek çok kişi ve kurumdan etkilenir. Eğitim kuramlarının toplumu değiştirme ve yenileştirmedeki rolünü dikkate alan Müslümanlar, camiden kışlaya kadar hemen her mekanı eğitim kurumu haline getirmeye özen göstermişlerdir.

B. Toplumun Eğitimi Destekleme Sorumluluğu

Eğitim faaliyeti, en yakınlardan başlamak üzere halka halka genişler. Yüce Allah'ın: “Ey iman edenler! Kendinizi ve ehlinizi cehennem ateşinden koruyunuz”³¹² buyruğu ile, “Önce yakınından başla”^{3,3} hadis-i şerifi birlikte düşünüldüğünde böyle bir sıralamaya uyulması gerektiği anlaşılır. Eş'ari kabilesi önderlerinin, aile mensuplarını eğitmede gevşeklik göstermesine sinirlenen Hz. Peygamber, görevlerini ifa etmeleri konusunda şiddetli uyarılarda bulunmuştur. Çünkü O, cahillerin cehalet üzere kalmasını, bilenlerin de onları eğitmemesini Allah'ın emirlerine bir isyan olarak değerlendirmiştir?¹⁴ Eğitimin bu ölçüde teşvik görmesi, amaca ulaşmak için her türlü örgün ve yaygın eğitim faaliyetini, ihmal etmeden geliştirmeyi zorunlu kılar. Daha çok Medine'ye dışarıdan gelen kimsesiz ve muhtaç durumdaki kimselerin barınıp eğitim gördüğü *Suffa*, toplumun desteğini arkasına alarak yetişkinleri eğitmenin yanında öğretmen yetiştirmeyi de amaçlamaktaydı?¹³

Kur'an ve Sünnet'in teşvik ettiği sadaka-i cariyeye hükmündeki vakıflar vasıtasıyla ülkenin hemen her kesimine -özellikle Kur'an öğretimi yapılan- kütüphaneler ve bilahare sıbyan mektepleri açılmıştır. Vakıflar öylesine yaygınlaşmıştır ki, bir Osmanlı

^{3,0} Ebu Davud, *Edeb*, 136; İbn Mace, *Mukaddime*, 11,144.

⁵¹¹ Doğan Çağlar, *Uyumsuz Çocuklar ve Eğitimi*, Ankara 1974, s.215.

⁵¹² Tahrir, 6.

⁵¹³ Tirmizi, *Tefsir*, 66.

⁵¹⁴ Kardavî, age., s. 165.

⁵¹⁵ İbn Hacer, age., VII/407.

tebası; “ *Vakıf bir evde doğar, vakıf bir beşikte uyur, vakıf mallardan yer-içer, vakıf kitaplardan okur, vakıf bir okulda hocalık eder, vakıf idaresinden ücretini alır, öldüğü zaman vakıf bir tabuta konur ve vakıf bir mezarlığa gömülürdü*”⁵¹⁶ Vakıf kitabelerinden de bu faaliyetin yoğunluğunu anlamak mümkündür. Hemen hemen tüm Müslüman Türk devletlerinde vakıf kuruluşlarına oldukça önem verilerek, birçok vakıf tesis edilmiştir?¹⁷ * Benzeri tesislerin İslam coğrafyasının her tarafında inşa edilerek hizmete sunulduğu bilinmektedir. Böylece maddi imkansızlıklar nedeniyle eğitim görmekten mahrum olmak büyük ölçüde giderilmiş olmaktadır.

C. Toplumun Kendi Kendini Eğitmesi

İslam dini ilim, ahlak ve amel hususunda herkesin birbirini eğitmesini teşvik etmektedir. Asr-ı saadetin ilk yıllarında, bir halkada bir kitap okuyan, daha sonra okuduğunu, bir diğer halkada başkalarına öğretmekteydi. Herkes her zaman ve her yerde bildiklerini öğreten bir öğretmen, bilmediklerini öğrenmeye çalışan bir öğrenci konumundaydı. Mescid-i Nebevi ve diğer eğitim halkalarından gerekli bilgileri öğrenen aile reisleri ile cemaate katılacak yaşta olan erkek çocuklar; öğrendiklerini, ailenin diğer fertlerine (eş, anne ve kız çocuklar) öğretiyorlardı.⁵¹⁹ *⁵²¹ Resulullah (sav), sonraki nesiller faydalansın diye sahabelerini hadis rivayetine teşvik etmiştir. Veda hutbesiyle birlikte son ve en büyük mesajını verdikten sonra: “Burada bulunanlar bulunmayanlara tebliğ etsinler” buyurmuştur.²⁰ Şüphesiz mesajın ulaştırılacağı insanlar arasında konuyu daha iyi anlayıp yorumlayabilecek feraset sahiplerinin bulunabileceğine işaret edilmektedir. Bir diğer hadis-i şerifte de Resulullah’ın; “Bir ayet de olsa benden aldığınızı tebliğ ediniz”²¹ buyurduğu rivayet olunmuştur.

İbn Mesud (ra)’dan Allah Resulunun şöyle buyurduğu rivayet olunur:

³¹⁶ Ahmet Akgündüz, *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, Ankara 1988, s.2.

³¹⁷ Akyüz, Yahya, age., s.14-16.

³¹⁸ Maverdi, *el-Ahkamı's-Sultaniyye*, s.83.

³¹⁹ Hüseyin Algül, *İslam Tarihi*, İstanbul 1986,11/332.

³²⁰ Buhari, *İlim*, 10; Müslim, *Hacc*, 446.

⁵²¹ Buhari, *Enbiya*, 50; Tirmizi, *///*, 13.

“Benden bir şey işitip de onu aynı şekilde tebliğ eden kimsenin Allah yüzünü ağartsın. Kendisine tebliğ yapılan nice insanlar vardır ki; ilk işitip anlatandan daha iyi anlama kapasitesine sahiptir.”⁵²²

İnanan insanların Allah’a karşı vazifelerinden biri de, mensup oldukları dinin akide ve erkanını başkalarına öğretmek, okutmak, yaymak ve telkin etmek ve bu sayede onları cehaletin pençesinden kurtarıp kazanmaktır.⁵²³ “Mümin erkekler ve mümin kadınlar birbirlerinin dostlarıdır. İyiliği emreder, kötülükten alıkoyarlar...”^{524 * 526 527 528} ayet-i kerimesi ışığında; mümin erkeklerle beraber mümin kadınlara da toplum değerlerinin korunması ve kontrolü görevlerinin verildiği anlaşılmaktadır. İrşat ve tebliğ sorumluluğu, kadim-erkek herkesin eğitilmesini gerektirir. İrşad ile yükümlü olan kadınların da öğrenim görmesi vaciptir. Bir vacibin yapılabilmesi için gerekli olan şey de vaciptir. Hz. Peygamber tebliğin maddi değerini: “Allah’ın, senin vesilenle bir kimseyi hidayete ulaştırması, senin için kırmızı develere sahip olmandan daha hayırlıdır”⁵²⁶ hadis-i şerifiyle ortaya koymuştur.

Tebliğ sorumluluğu fert, aile, toplum ve devlet olarak herkesi kapsar. Fakat ilim adamları, düşünürler, yazarlar, toplum önderleri ve irşat edenlerin sorumluluğu daha ağırdır. Zira hadislerde belirtildiği üzere: “Allah katında, kıyamet günü insanların en şerlisi ilminden faydalanılmayan âlimdir.” Toplumsal kesimlerin her biri tıpkı vücudun azalan gibidirler. Vücudu meydana getiren azalardan birisi görevini yerine getirmedeği zaman, vücudun tamamının bundan zarar göreceği âşikardır. Tebliğin metodunu anlatan hadis-i şerifte: “Herhangi biriniz, bir münkeri görürse onu eliyle gidersen, gücü yetmezse diliyle, buna da gücü yetmezse kalbiyle kin beslesin, bu da imanın en zayıf derecesidir”⁵²⁹ sırasına uygun bir yol gösterilmektedir. Bu yol izlenirken kullanılacak dil ve davranış tarzını Yüce Allah belirlemiştir: “Rabbinin

⁵²² Buharî, *Ezan*, 145; Müslim, *Fiten*, 26; İbn Mace, *Mukaddime*, 12; Tirmizi, *İlim*, 7; Ebu Davud, *İlim*, 10.

⁵²³ Başgil, age., s.1 18.

⁵²⁴ Tevbe, 71.

⁵²⁵ M. Faruk Bayraktar, “İslam’a Göre Kadının Eğitim-Öğretimi”, *İslam’da Aile ve Çocuk Terbiyesi Sempozyumu*, İstanbul 1996 s. 77-78

⁵²⁶ Buharî, *Cihad*, 102.

⁵²⁷ Dârimi, *Mukaddime*, 27.

⁵²⁸ Müslim, *Birr*, 17.

⁵²⁹ Müslim, *İman*, 78; Tirmizi, *Fiten*, 11; Nesai, *İman*, 17; İbn Hanbel, 111/20,49.

yoluna hikmetle (doğru ve faydalı sözle), güzel oğtle davet et. Onlarla en güzel Şekilde mücadele eyle...”⁵³⁰

İslam hukukuna göre, “alimlerin edindikleri bilgileri başkasına oğretme mecburiyetleri var mıdır?”, “ilmi gizlemek kınanan bir suç mudur?” sorularına cevap aranmıştır. Resulullah (sav) buyuruyor: “Bir Müslüman Allah Teala’nın kendisine farz kıldığı Şeylerden bir kelime, veya iki kelime, veya dört beş kelime oğrenir de onu insanlara oğretirse Allah kendisini cennete koyar.”⁵³¹ Ebu Hureyre’den rivayet edilen bir başka hadis-i Şerifte, Resulullah (sav) buyurdu ki: “Sadakaların en faziletlisi, bir kimsenin ilim oğrenip sonra onu Müslüman kardeşine oğretmesidir.”⁵³² Bir başka hadisinde ise, oğretimi teşvik etmesinin gerekçesini ifade etmiştir: “Kim ki bir hayra çağırır; ona tabi olanların sevabının bir misli o kimseye yazılır. Yapanların sevabından da hiçbir Şey eksiltilmez. Kim de kötü bir yola çağırırsa kendisine uyanların günahlarının bir misli ona yazılır. Kötülüğü yapanların günahlarından hiçbir Şey eksiltilmez.”⁵³³

İslam, oğrenmeye teşvik eden ve fakat oğrendikten sonra başkasına oğretmeyen, ilmmini kendisine saklayan kimseleri de kınamıştır. Çünkü bu kimseler Allah’ın kendilerine vermiş olduğu bilgiyi saklamakta, başkalarının istifadesine sunmamakta,⁵³⁴ böylece hakkın ve adaletin tesisine engel olmaktadır. Kişinin bildiğini söylemesi, adaletin tesisi için zorunlu olan Şahitlik görevini de kapsamaktadır.^{535 536 537} Yüce Allah: “Yaptıkları kötülükten birbirlerini vazgeirmiyorlardı. Ne kötü bir Şey yapıyorlardı” mealindeki ayette İsrailoğullarının iyiliği terk edip kötülüğü yasaklama ruhundan mahrum olmalarını kınamaktadır.⁵⁵⁷

Enes (ra) anlatıyor: “Bir defasında Peygamber efendimize:

-Ya Resulallah iyiliği emredip kötülükten sakındırma vazifesi ne zaman bırakılmak zorunda kalınabilir? Diye soruldu.

-Geçmiş kavimlerin başına gelen, sözlerin de başına geldiğinde.

⁵³⁰ Nahl, 125

⁵³¹ Ebu Nuaym Ahmed b. Abdullah el-İsfahani, *Hilyetu'l-Evliya*, Beyrut 1405,11/159.

⁵³² İbn Mace, *Mukaddime*, 20.

⁵³³ Buhari, *İlim*, 15; Ebu Davud, *Sünnet*, 6.

⁵³⁴ Armağan, age., s. 144.

⁵³⁵ Bakara, 283.

⁵³⁶ Maide, 79.

⁵³⁷ Mahmut Hicazi, *Furkan Tefsiri* (ev. Mehmet Keskin), İstanbul ty., IV/151.

-Ya Resulallah, bizden önceki kavimlerin başına ne gelmişti?

-Seçkinleri fışk ve fucura dalmış, dini bilgiler kötülerinin elinde kalmış, devlet ve saltanat küçüklerine intikal etmişti. Buyurdular.”⁵³⁸

Birisi alime gelip helal ve haram konusunda; “Bana bu konunun hükmünü söyleyin, beni hakikate yöneltin” dediğinde kendisine hükmünü söylemek, doğruyu göstermek sorulan kimseye vaciptir.⁵³⁹ Kur’an-ı Kerim ilmini gizleyenleri; “Yanıdaki Allah’a ait hak şahadetini gizleyenden daha zalim kim olabilir?”⁵⁴⁰ ayetiyle uyarmaktadır. Keza; “Gerçekten, Allah’ın indirdiği kitaptan bir şeyi gizleyip de, onu az bir şeye değişenler var ya, onların karınlarına tıkindıkları ancak ateştir”^{541 542 * 544 545} ayet-i kerimesi de ilmini gizleyenleri ikaz etmektedir. Fetva isteyen kimseyi geri çeviren alim, hadis-i şeriflerde zikredilen cezayı hak eder. Ancak öğretilmesi vacip olmayan ilimlerde durum daha esnekler?⁴²

Gazzali, “Her ne şekilde olursa olsun bu zamanımızda evinde oturan kimse, halkı irşat ve eğitmekten feragat ettiği için münkerden uzak değildir. Halkı iyilik yapmaya teşvik etmediği terk ettiğinden münker işlemektedir”³⁴³ sözleriyle tebliğin önemini vurgulamıştır. Kardavi daha da ileri giderek, bir kimsenin gerektiği zaman ilim ehline kitaplarını emanet olarak vermesinin vacip olduğuna hükmeder. Böyle bir durumda mevcut eserleri ihtiyaç ehline vermemek, Kur’an-ı Kerim’de zikredilen, “ihtiyaç maddelerini saklayanların (karaborsacıların)” hükmüne müstahak olmayı gerektirir. Kardavi, gerektiği zaman şahsi kitaplarını ilim adamlarının istifadesine sunmayanları da, malı biriktirip Allah yolunda harcamayanlara benzetmektedir.³⁴⁴

İbn Abbas’ın rivayetine göre Resulullah (sav) şöyle buyurmuştur:

“İlimde samimi olup birbirinize sadakat tavsiye ediniz. Gerçekten birinizin ilimde hıyanet etmesi, malındaki hainlikten daha kötüdür. Elbette Allah kıyamet gününde yaptıklarınızdan hesap soracaktır.”³⁴³ O halde malda yapılan ihanet ne kadar

³³⁸ İbn Mace, *Fiten*, 21.

³³⁹ Kardavi, age., s. 119; Abdulkadir Ahmed Ata, *Hâzâ Helal ve Hâzâ Haram*, Beyrut 1985, s. 14.

⁵⁴⁰ Bakara, 140.

⁵⁴¹ Bakara, 174.

⁵⁴² Kardavi, age., s. 119.

⁵⁴³ Gazzali, age., IV/46.

⁵⁴⁴ Kardavî, age., s. 123.

⁵⁴⁵ Heysemi, age., 1/141.

büyük olursa olsun zararı sınırlıdır. İlim konusundaki ihanet ise, toplumun bütününi perişan eder.⁵⁴⁶

Ebu Hureyre bir başka rivayetinde tebliğ görevini terk edenlerle ilgili olarak Hz. Peygamber'in şöyle buyurduğunu nakletmektedir: “Bir ilmi öğrenip de onun hakkında (kimseye) bir söz sarf etmeyen kimsenin durumu Allah'ın bir nimet ile rızıklandığı halde, bundan bir kısmını (başkalarına) tasadduk etmeyen kimsenin durumu gibidir.”^{547 548}

Resulullah aynı mealde bir hadis-i şeriflerinde: “Kime ilimden bir mesele sorulur da (bildiği halde) cevabı gizlerse, kıyamet gününde ağzına ateşten bir gem vurulur” buyurmuştur. Burada kastedilen ilim; öğretilmesi farz olan ilimdir. Mesela; Müslüman olmak isteyen ve “İslam nedir? Din nedir? Bana öğretin” diye soran gayr-ı müslim'e bunları öğretmek farzdır.⁵⁴⁹ * Bu farzın yerine getirilmesiyle birlikte, iyiliğin tesisi ve kötülüğün önlenmesi konusunda toplumsal bir mutabakat ve oto-kontrol sağlanmaktadır.

V. Devletin Eğitim ve Öğretimdeki Rolü

Günümüzde eğitim, kamusal bir hizmet olarak kabul edilmektedir. Kamusal bir hizmet olan eğitimin yerine getirilmesi devletin aslî görevidir. Devlet bu hizmeti yerine getirirken hukuk düzeninden yararlanır. Böylece eğitimden beklenen amaçları gerçekleştirmek için çalışmalarını yasal bir zemine dayandırır. Eğitim hukukunu oluşturan yasa, tüzük, yönetmelik, kararname ve genelgeler yardımıyla eğitim hizmetinin bütün vatandaşlara ulaştırılmasına çalışır. Kamunun pek çok meselesinin çözümü buna bağlıdır. Zira sorumluluklarını bilen, nitelikli bir insan gücüne sahip olan devletin, toplum için gerekli olan görevleri yerine getirmesi mümkün olabilir.^{12,0}

İslam, eğitim hakkını diğer insan haklarıyla birlikte değerlendirerek, devletin görevleri arasında saymıştır. Devletin eğitimden sorumlu olduğu dini metinlerde açıkça yer almıştır. Resulullah (sav)'ın, “...Devlet Başkanı bir çobandır ve yönetimi

⁵⁴⁶ Kardavî, age., s.97.

⁵⁴⁷ Zuheyr İbn Harb, *Kitabu'l-İlm* (Çev. Salih Tuğ), İstanbul 1984, s.185.

⁵⁴⁸ Ebu Davud, *İlim*, 9 ; Tirmizi, 7/znz, 3; İbn Harb, age., s. 146.

⁵⁴⁹ Kardavî, age., s.1 18.

⁵⁵⁰ Necati Öner, *İnsan Hürriyeti*, Ankara 1982, s. 102.

altındakilerden sorumludur...’’⁵⁵¹ * 553 554 555 * hadis-i şerifi devletin eğitimi yayma ve cehaleti ortadan kaldırma sorumluluğuna işaret etmektedir.

Devletin eğitime ilişkin sorumluluğuna rağmen, özellikle asr-ı saadet dönemi olmak üzere ilk yıllarda devlet, eğitim faaliyetlerini yürütecek bir divan (devlet dairesi-eğitim bakanlığı) kuramamıştır?³² Ayrıca temel eğitim hizmetlerinin yürütülmesi konusunda özel ve kamu sektörünün görev ve yetkilerini belirleyen bir düzenleme de mevcut değildir. Ancak ilk dört halifenin bizzat iştirak ve destekleriyle Kur’an ve Hadis ilimleriyle sınırlı kalan ve yükseköğretim olarak nitelendirilebilecek çalışmaların devlet eliyle desteklendiğini görmekteyiz.³³³ Bu dönemde başta Medine, Mekke, Küfe ve Şam gibi şehirlerde birtakım fikhî ekoller gelişmiştir. Hz. Ömer’in talimatıyla *küttaplar* açılarak,³³⁴ devletin ilköğretim düzeyinde doğabilecek aksaklıkları önlemeğe çalıştığı görülür.

Farz-ı kifaye hükmündeki tıp ve matematik gibi ilimlerin öğretiminden devlet sorumlu tutulmuştur. Devlet, yerine göre bu hizmeti maddi imkanlar sağlayarak geliştirir. Örneğin Endülüs Emevi Devleti halifelerinden el-Hakem, sadece başşehir Kurtuba’da çeşitli alanlarda ücretsiz eğitim yapan 27 yüksekokul kurmuştur.³³³

II. Mahmut döneminde (1824) bir fermanla zorunlu hale getirilen temel eğitim, 1876’da Kanun-i Esasiyle Anayasa hükmü olarak yer almıştır. Böylece devlet, Kur’an ve Sünnet ile herkes için farz kılınan ilköğretimin gerçekleştirilmesindeki sorumluluğunun gereğini yerine getirmeye çalışmıştır.³³⁶ Avrupa ülkelerinde de bu sıralarda ilköğretim mecburiyetinin yürürlüğe girdiğini görmekteyiz.

A. Eğitim Programlarının Hazırlanması

Eğitim programı; eğitimin amaçlarını, eğitim kuruluşlarının amaçlarını, bu amaçlara ulaşmak için belirlenmiş öğretim ve ders programlarını, ders içi ve ders dışı etkinlikleri, içeriğin etkinlikle kazandırılmasını sağlayacak süreç, metot ve teknikler,

³⁵¹ Buharî, *Nikah*, 81; *Ahkam*, 1; *Cuma*, 11; Müslim, *İmaret*, 20; Ebu Davud, *İmaret*, 1; Tirmizi, *Cihat*, 27; İbn Hanbel 11/5

³³² Muhammed Hamidullah, *İslam Müesseselerine Giriş* (Çev. İhsan Süreyya Sırma), İstanbul 1984, s.69.

⁵⁵³ Şehristani, *el-Milel ve’n-Nihal*, Kahire 1949,1/56.

⁵⁵⁴ Abdurrahman el-Halevi, *Usulu't-Terbiyeti'l-İslami ve Esalibiha*, Dimeşk 1979, s. 130-131

⁵⁵⁵ Hitti, age., 11/839.

³³⁶ Komisyon (İlmi müşavir ve redaktör: Hakkı Dursun Yıldız), *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, İstanbul 1973 XII/464

amaçlara ne derece ulaşıldığını kontrol etme işlevine ait değerlendirme etkinliklerini kapsar. Eğitim programları “ne”, “niçin”, “ne zaman”, “kim” ve “ne ile” soruları çerçevesinde şekillenir. Bu sorular eğitimin sosyal, felsefi, psikolojik, tarihi ve hukuki temelleri dikkate alınarak cevaplandırılır. İslam eğitim programı belirlenirken de, şüphesiz bu temeller esas alınmaktadır.

Din yalnız iman, ibadet, eğitim ve öğretimden ibaret değildir. Din, hayat için hareket ve faaliyet kuralları içeren ve dindara belirli bir hayat yolu gösteren İlahî bir kanundur. Bu kanun bireylere şunu yap, bunu yapma tarzında emirler vermektedir. Dindar için bu emirlere itaat etmek kutsal bir vazifedir. Bu vazifeyi serbestçe yerine getirmeğe ve bu hususta hiçbir engelle karşılaşmamaya bireyin hakkı vardır. Devlet, dindar bireye bu hakkı tanıyıp temin etmekle sorumludur. Çünkü devlet, anayasasıyla ve insan hakları evrensel beyannamesiyle, bireye inanma hakkı ve din hürriyeti tanımıştır. Dinin emirlerini yerine getirme hakkı, tıpkı ibadet, eğitim ve öğretim hakkı gibi, inanma hakkının ve din hürriyeti ilkesinin akli ve zaruri neticesidir. Madem ki ferdin, inanma hakkı ve din hürriyeti vardır, o halde inandığı ve mensup olduğu dinin emirlerini yerine getirmeğe de hakkı vardır. O halde bireyler bu haklarını istedikleri gibi yerine getirebilirler. Bu hem hukukî hem de mantıkî bir sonuçtur.

Buna göre devletin en önemli görevlerinden birisi gençleri, kanun ve yasalara uygun biçimde eğitmek ve onlara sosyal ya da ahlakî erdemleri kazandırmaktır. Bir devlet ya da toplum, varlığını ancak bu tarzda sürdürebilir.^{557 558 559} İslam eğitim tarihinde zorunlu bilgilerin öğretilmesi konusunda devlet denetimi yerine, toplumun bir iç kontrol mekanizması kurduğu anlaşılmaktadır. Zorunlu bilgilerin öğrenimi hususunda ayrıca onaylı bir resmi belge şartı getirilmemiştir. İslam eğitim tarihi boyunca temel eğitim hizmetlerini (abdest-namaz, Kur’an okuma, İslam ve imanın şartları ve yazı öğretimi) devletten ziyade halk sahiplenmiştir. Ülkenin dört bir yanına halkın maddi ve manevi desteğiyle serpiştirilen sıbyanı mektepleri bu sahiplenmenin bir ürünüdür. Aileler, özellikle temel eğitime büyük önem vermiştir. Bu gerçek birçok İslam bilgininin, ilköğretimlerini babalarından almış olmasından anlaşılmaktadır. Buna rağmen ailelerin ihmali halinde devletin ilköğretimi gerçekleştirmek konusunda devreye girerek

⁵⁵⁷ S. Savaş Büyükkaragöz, *Program Geliştirme*, Konya 1997, ss.2-7.

⁵⁵⁸ Başgil, age., s.134.

⁵⁵⁹ Aytaç, age., s.47-48.

yaptırımlar uygulaması İslam hukukuna aykırı değildir.⁵⁶⁰ Zira herkese ilköğretim düzeyinde öğretim yaptırmak Kur'an ve sünnetin emirlerine muvafık bir olgudur.

İslam tarihinde çocukların eğitimi için yazıya dökülmüş ilk ilköğretim programını Hz. Ömer hazırlatmış ve zamanın bütün valiliklerine, halka duyurulmak ve uygulanmak üzere göndermiştir. Kur'an-ı Kerim öğretimi ile birlikte yürütülecek olan programın metni şöyledir: “Çocuklarınıza yüzmeyi ve ata binmeyi öğretiniz. Onlara, yaygın halde olan darb-ı meselleri ve güzel şiirleri de rivayet ediniz.”^{561 562} Bu programda bir bakıma beden eğitimi, spor, edebiyat ve halk kültürünün mecburi olarak okutulacak dersler arasında yer alması gerektiği vurgulanmıştır.

İslam eğitim tarihi geleneğinde kurumlardan ziyade eğitimciler ön planda tutulmuştur. Böylece programlar tekdüze olmayıp öğretim elemanlarına ve zamana göre değişiklik göstermiştir. Kur'an-ı Kerim öğretimi bütün temel eğitim kumrularının mecburi ve ortak dersi hükmündedir. Zira Hz. Peygamber: “İçinde Kur'an bilgisi olmayan kişi, harap olmuş ev gibidir” buyurmuşlardır. Keza “Ehline (aile halkına) namazı emret! O hususta sabır da göster”⁵⁶³ mealindeki ilahi emir, ilköğretim programlarında, farz ibadetlere ilişkin bilgilerin bulunması gerektiğine delil teşkil eder.^{564 *} Zamanın şartlarına göre yeni derslerin konulması veya programlarda ayrıntıya ilişkin değişiklik yapılmasında bir engel bulunmamaktadır. Mesela çevre problemi XXI. asrın öncelikli meselelerinden olduğuna göre, yeni neslin çevre bilincine sahip fertler olarak yetiştirilmesine mani hiçbir hüküm bulunmamaktadır. Sultan ve valilerin bir kısmı, kendi çocuklarının eğitim ve öğretimlerini, saraylarında kendi tayin ettikleri öğretmenlerle, yine kendi onayladıkları özel programlara göre yaptırırlardı?⁶⁵

B. Öğretim Araç-Gereçlerini Karşılama

Öğretimde bilginin öğretilebilmesi ve uzun süre hatırd tutulabilmesi için görme, işitme, dokunma, koklama ve dokunma gibi duyu organlarından yararlanılmalıdır. Bu duyu organlarından daha çok faydalanmanın yolu ise, araç ve

⁵⁶⁰ Bkz. “Hidane” konusu.

⁵⁶¹ Ebu Osman b.Bahr el-Cahız, *el-Beyan ve't-Tebyin*, Beyrut 1968,11/92.

⁵⁶² Tirmizi, *Sevabu'l-Kur'an*, 18.

⁵⁶³ Tâhâ, 132.

⁵⁶⁴ Ebu Davud, *Sal at*, 26.

³⁶⁵ Çelebi, Ahmet, age., s.32 vd.

gereç kullanımından geçer. Bilindiği gibi Hz. Peygamber zamanında, öğretim amacıyla araç ve gereç kullanımı yaygın değildi. Resulullah (sav)’ın bizzat kendisi ümmi idi.⁵⁶⁶ Bununla birlikte maksadını daha iyi anlatabilmek için mümkün ve uygun her vasıtayı kullanıyor, muradını ifadede çok başarılı oluyordu. Burada önemli olan, önce öğretimde yardımcı olabilecek araçları kullanma düşüncesinin yerleşmesi, sonra da uygulamaya konmasıdır/⁶⁷ Nitekim insanları davet ettiği ‘dosdoğru yol’^{568 569 570 571 572 573 574} ve ‘hayat-ecel ilişkisi’ni anlatırken⁷⁶⁹ yere çizgiler çizerek izahatta bulunması öğretimde araç-gereç kullanımına verdiği önemi göstermektedir/⁷⁰ Hz. Peygamber, özellikle vahyin yazılması, hadis ve sünnetin kaydedilmesiyle bizzat ilgilenmiştir.

Öğretim materyallerinin en önemlisi olan ilim kitapları, öğretmen ve öğrenciler için aslî ihtiyaçlardan sayılarak zekata konu olmamıştır.”⁷¹ Bu kitaplar havaic-i asliyenin tespitinde de dikkate alınmamıştır. Kitap, temel ihtiyaç olup ev, giyecek ve kullanılacak eşya hükmündedir/⁷² Ancak bazılarına göre (Hanefiler), İlmî eserlerin sahibi ehli ilim değilse zekatını ödemesi gereklidir. Çünkü Hanefilerce cehalet ve bilgisizlik, yok olmak

573

hükmündedir/

Devletin, başta ders kitapları ve diğer ders araç-gerecini zekatı ödenecek olan mülkiyetin kapsamına almaması, eğitim-öğretim faaliyetlerinin gelişmesi için bir teşvik unsuru hükmündedir. Kardavî, bu teşvikin boyutunu şu fetva ile dile getirmiştir: *Ulema, ehli ilmin hac farizasını yerine getirmek için, yeterli mala sahip olmadığı zaman, noksanını tamamlamak için kitaplarını satmasının gerekmediğinde ittifak etmişlerdir. Ayrıca, ilimle uğraşan bir kimse iflas etse; alacaklıların parasını ödemek için kitaplarına el konamaz?*TM

Devlet, öğrenme ve öğretme konusunda öğretmen ile öğrenci arasında sözleşme yaptırmak ve -muhtaç olmaları halinde- beytu’l-mal’ (devlet hâzinesi) den her ikisinin de maddi ihtiyaçlarını karşılamak durumundadır. Bu hizmet kimi zaman

⁵⁶⁶ Nisa, 13; Şûra, 52.

⁵⁶⁷ Kardavî, age., s.204-205.

⁵⁶⁸ İbn Mace, *Mukaddime*, 1.

⁵⁶⁹ Buharî, *Rikak*, 4.

⁵⁷⁰ Özbek, *Sır Eğitimci Olarak Hazreti Muhammed.*, s.215-218.

⁵⁷¹ Ceziri, age., 1/541.

⁵⁷² Kardavî, age., s.224.

⁵⁷³ Vecdi Akyüz, *İbadetler İlmihali*, İstanbul 1995,11/202.

⁵⁷⁴ Kardavî, age., s.224.

cihattan da üstün görülmüştür. Zira çocuğun, kalbinden sökülüp atılması zor olan bozuk bir ahlak üzere yetişme ihtimali vardır.⁵⁷⁵ Okutulacak derslerin içeriği belirlenirken, belli bir itikadi ve siyasi mezhebin görüşünü empoze edecek şekilde bir devlet müdahalesi nadiren görülmüştür. Ders kitapları ve öğretim materyalini tespit etme hususunda ise öğretmenler tam bir hürriyete sahiptirler. Ne kitapların içeriği ne de basım ve satım işlerinde devlet tekeli söz konusu olmamıştır. Zaman zaman okul inşa eden hayırsever vakıflar, yaptırdıkları okulun işleyişi ile ilgili taleplerini içeren vakfiyeler yazdırmışlardır. Bu vakfiyelerde okutulacak derslerin de yer alması devlet politikası ile ilgili değildir. Bilakis vakıf bırakanların da bu tür tavsiyelerde bulunabilmesine uygun bir ortamın var olduğu anlaşılmaktadır.

Takip edilecek program konusunda eğitimcilerin bağımsız olmasına özen gösterilmiştir. Böyle bir uygulamada okullardan ziyade eğitimciler ön plana çıkmakta ve inisiyatifleri artmaktadır. Eğitimci ve velilerdeki bu hürriyet, eğitimde yeni projelerin uygulanmasına imkan tanımaktadır. Zannedildiği gibi bu anlayış kaosa sebep olmaz. Bilakis "*ümmetimin ihtilafı rahmettir*" şeklindeki kelamı kibar mucibince⁵⁷⁶ iyide ve güzelde bir yarışa vesile olur.

C. Öğretimde Yönlendirme

Birey ve toplumun, eğitimden farklı beklentileri bulunabilir. Devletin temel beklentileri ise; insan gücünü verimli bir şekilde değerlendirerek ülkenin ihtiyaç duyduğu alanlara yönlendirmektir. Bu anlamda ihtiyaç duyulan herhangi bir branşta eğitimi gerçekleştirmek İslam Hukukuna göre yöneticiler üzerine farzdır. Farz-ı kifaye hükmündeki ilim dallarında eğitimin ihmal edilmesinden zincirleme olarak yöneticiler sorumlu tutulur. İslam eğitim tarihinde devletin yükseköğretim ve mesleki öğretim ile daha çok ilgilenmesinin temelinde bu sorumluluk duygusu yer almaktadır. Devletin yönlendirmesi ise Hz. Peygamber'in yönlendirme ile ilgili emirleri, fertlerin istidat ve kabiliyetlerinin esas alınması esasına dayanır.⁵⁷⁷ Çünkü kabiliyeti doğrultusunda yönlendirilen insanların daha üretken olacağı şüphesizdir.

Devlet, toplumun çeşitli meslek ve sanatlardaki eleman ihtiyacını giderme konusunda katkıda bulunmalı, planlama yapmalıdır. Nitekim Bedir savaşında esir edilen

⁵⁷⁵ Muhammed Sefarini, *Gızzau'l-Elbab ti şerhi Manzumeti'l-Âdâb*, Mısır 1324, 1/203.

⁵⁷⁶ Muhammed Nasır el-Elbanî, *Silsiletu'l-Ahadisi'd-Daife ve'l-Mevdua*, Beyrut 1985,1/76-77.

müşriklerden, serbest bırakılma karşılığında fidye veremeyecek durumda olanlardan, on Müslümana okuma yazma öğretilmelerinin talep edilmesi, bu sorumluluğun ifasına yöneliktir.^{577 578}

İbnu'l-Kayyim, yönlendirme konusunda babaların öncelikli olarak sorumluluğuna değinirken, her şeyden önce zorunlu olan dinî bilgilerin öğretimini şart koşar. Bilahare çocukların fitrî melekeleri göz önünde bulundurularak ilim veya meslek öğretilmesine karar verilmesi gerektiğini savunur.⁵⁷⁹ Çocuklar için meslek ve eğitim tarzının seçiminde, ailelerin devletten daha etkin haklara sahip olduğu görülmektedir. Özellikle Osmanlı devletinin ilk dönemlerinde herhangi bir mesleğe yönlendirme, çocukluk çağında gerçekleştirilirdi. Öğrenci seçimi, bazı şartların yerine getirilmesi ile olurdu. Bu işe, loncanın küçük aday için soruşturma açmasıyla başlanırdı. Şayet çocuk temiz ve kefilî de sağlamsa bir ustanın yanına çırak olarak verilir. Her ne pahasına olursa olsun sahtekârlık ve taklitçiliği, mesleğin çevresinden uzak tutmak ve iş ahlakına leke sürdürmemek lazımdı. Çırak olarak loncaya mal edilen çocuk, ustasından yalnız mesleğinin inceliklerini ve sırlarını öğrenmekle kalmaz, aynı zamanda bir manevî otoritenin temsilcisi olan loncanın terbiyesine de dahil olarak edep, erkan ve muamele öğrenirdi.⁵⁸⁰ Bu uygulama toplumun ihtiyaç duyduğu dürüst ve nitelikli teknik elemanların yetiştirilmesini sağlamıştır.

D. Eğitim ve Öğretim Kurumları Açma

İslam devletlerinin tarih boyunca özel öğretimi destekledikleri ve yaygın olmamakla beraber resmi öğretim kurumları açtıkları bilinmektedir. Esasen devletin eğitim ve öğretim kurumlarının açılmasında öncü olması, ve müteşebbislere destek vermesi vakıf anlayışının tabii bir sonucudur. Zira vatandaşlarının ve sivil kuruluşların eğitime verecekleri maddî-manevî katkılara tahammül edemeyen devlet, eğitim harcamalarının altından kalkamaz. Eğitim hizmetlerinin aksaması halinde, yöneticilerin müdahalesi bir zorunluluktur. Çünkü farz-ı kifaye hükmünde olan eğitim hizmetlerinin ifa edilmesinde bile fertten devlete uzanan zincirleme bir sorumluluk bulunmaktadır.

⁵⁷⁷ Buhârî, *İlim*, 49; Dârimî, *Mukaddime*, 34.

⁵⁷⁸ Zeydan, age., s.82.

⁵⁷⁹ İbnu'l-Kayyim, *Tuhfe*, s.144-145.

⁵⁸⁰ Samiha Ayverdi, *Türk Tarihinde Osmanlı Asırları*, İstanbul 1975, 1/256.

Sosyal ve kültürel hayatın gelişmesi, ilimlerin çeşitli şubelere ayrılması vb. sebeplerle, devletin eğitim hizmetlerine el atarak, çeşitli seviyede okullar ve bilhassa üniversiteler açtığını görüyoruz. Abbasiler devrinde kurulan üniversiteler, dünya üniversitelerinin ilk çekirdeğini oluşturmuştur. Hitti'nin, Suyutî ve Kazvinî'den aktardığına göre, hâlâ ismi kullanılan ve 1065-1067 yıllarında kurulan *Nizamiye Medreseleri*, faaliyet gösterdikleri zaman zarfında büyük ilim merkezleri olan yüksek

CO 1

okullar halindeydi. *Beytu'l-Hikme* (Hikmet evi, Bilgelik evi)'ler gibi Nizamiye Medreseleri de devlet eliyle kurulmuş eğitim kurumlarıdır. Osmanlı sultanları da eğitim hizmetleri için devlet imkanlarını kullanmaktan geri durmamışlardır. Açtıkları medreseleri çeşitli kaynakların yanında hâzineden de desteklemiş, öğretim elemanı tayin ederek ücretlerinin ödenmesini üstlenmişlerdir.

Vatandaşların temel eğitim alması bir hak olunca, eğitim ve öğretim kurumları açmak veya açtırmak da devletin bir görevi olmaktadır. Esasen öğrenme hakkı vatandaşın devletten isteyeceği bir haktır. Devlet bu hakların ifasını göz ardı etmemiş ve Anayasa (Kanun-i Esasi)'larına hükümler koyarak idarecileri icbar etmiştir. (Bkz. 1876 A.md.15; 1924 A.md. 80; 1961 A.md. 21; 1982 A.md.27- 65)^{581 582 583 584 585}

E. Eğitim ve Öğretim Hizmetlerinin Denetimi

İyiliklerin emredilmesi ve kötülüklerden alıkoyma, bütün Müslümanların

c on

yerine getirmesi gereken müşterek bir vazifedir. Ancak, bu görevin bir grup Müslüman tarafından ifa edilmesi, diğerlerini de sorumluluktan kurtarır. İşte bu sebeple, İslam kurumları arasında, bu görevi yüklenip denetleyen '*ih̄tisab*' adıyla yeni bir kurum dahil edildi?⁸⁴ Hz. Peygamber zamanından itibaren varlığı bilinen bu kurumun bütün Müslüman devletlerde önemli hizmetler yaptığı bir gerçektir. Kurumun başında bulunan *muhtesip*,

⁵⁸¹ Hitti, age, 1/630.

⁵⁸² Armağan, age., s. 143.

⁵⁸³ Al-i İmran, 110-114; Tevbe, 71.

⁵⁸⁴ Geniş Bilgi İçin bkz., Karaman, *İslam 'ın Işığında Günümüzün Meseleleri*, 11/306-335.

⁵⁸⁵ Mehmet Fuat Köprülü, *İA*, "Fıkıh" maddesi, IV/614.

eden, itibar sahibi bir memurdu. Önemli bir görevi de eğitim ve öğretimle ilgilidir.⁵⁸⁶ Okulları teftiş eder, öğrencileri haddinden fazla döven öğretmenleri cezalandırırdı.^{587 588 *}
590 591 *

Gazzali'ye göre devlet, muhtesipler vasıtasıyla zaman zaman şefkat, ikna ve tavsiye yoluna başvurarak, bir nevi rehberlik yaparak eğitim ve öğretimin denetimini gerçekleştirmelidir. Bu arada suça giden yolları kapatmak ve suç unsurlarını ortadan kaldırmak da devletin aslî görevidir?⁸⁸

İslam'ın ilk yıllarında çok yönlü olarak sürdürülen eğitim ve öğretim faaliyetlerinin düzenli yürütülüp yürütülmediğini denetlemek, varsa problemleri çözmek ve engelleri aşmak için pratik çözümler göstermek, istek ve ihtiyaç halinde yeni yardımcı öğretmenler yollamak, öğretmenlik vazifesini yapanlar arasındaki uyumu sağlamak amacıyla çeşitli bölgelere müfettişler gönderiliyordu. Bu müfettişler bir çok görevlerinin yanında, eğitim ve öğretim faaliyetlerini denetlemek üzere eğitim kurumlarını da geziyorlardı. Muaz b. Cebel sözü edilen ilk müfettişlere bir örnektir?⁸⁹

Osmanlılarda devletin eğitim üzerinde doğrudan bir denetim politikası yoktu. Çünkü gerek Selçuklular döneminde, gerekse Osmanlı devletinde eğitimde yenileşme hareketlerinin başladığı XVIII. yüzyıla kadar eğitim bir devlet işi olarak değil, halkın ve vakıfların işi olarak görülmüştür. Padişahların eğitimle ilgilenmeleri Enderun dışında, kurdukları vakıflara bağlı olarak açılan medreseler yoluyla olmuştur. Saray hizmetleri için eleman yetiştiren Enderun, doğrudan padişahların denetiminde faaliyet • 590 göstermiştir.

Vakıf kuramlarından sayılan medreselerdeki eğitim ve öğretim faaliyetleri kadılar tarafından denetlenmekteydi?⁹¹ Vakıflara bağlı olan bu kurumlar, öğretim ve mali bakımdan gerek yönetim kurulu, gerekse nazır veya noktacı tarafından sıkı bir kontrole

³⁸⁶ İsmet Kayaoğlu, *İslam Kurumları Tarihi*, Ankara 1980, s.43-44.

⁵⁸⁷ İbn Haldun, age., 1/575; Beyza Bilgin, *İslam'da Muhtesiplik ve Eğitim Yönünden Değeri*, AÜİF Dergisi, Ankara 1973, Sayı XIX, s.118; Maverdi, *el-Ahkamı's-Sıdtaniyye*, s.275-290; Kayaoğlu, age., s.44.

⁵⁸⁸ Gazzali, *İhya*, IV/349.

³⁸⁹ Tirmizi, *Ahkam* 3; İbn Sa'd, *et-Tabakat*, 11/347-348.

⁵⁹⁰ İbrahim Ethem Başaran, *Türkiye Eğitim Sistemi*, Ankara 1996, s.41.

⁵⁹¹ Feda Şamil Arık, "Osmanlılarda Kadılık Müessesesi", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihini Araştırma ve İnceleme Merkezi Dergisi* Ankara 1977 Sayı 8 s 50

³⁹² Sabri Büyükdüvenci, "Eğitimimizde Vakıf Müesseselerinin Yeri", *Din Öğretimi Dergisi*, Ankara 1988, Sayı 14 s 102-115

kadınların merkeze arz yetkileri de bulunuyordu. İmarethanelerin ve ‘talebe-i ulum’ iâşesini denetlemek de kadınların görevleri arasında yer alıyordu?⁹³ Kimi zaman müderrislerin görevden alınmaları için ölçüler de tayin edilmiştir. Buna göre; Meşru mazereti olmaksızın görev yerini terk etmek, amirlere karşı çirkin davranarak edebe uymayan sözler söylemek ve muhtelik ve mülahızımlığı bir ticaret metaı haline getirmek^{593 594 595} müderrislerin görevden alınmalarına yol açıyordu. Klasik dönem Osmanlı Devlet Teşkilatını inceleyen Mehmet İpşirli, müderrislerin görevden alınma gerekçelerini, ilmi yetersizlik, derslere devamsızlık, talebe ile geçimsizlik vs. sebepler olarak ifade eder?⁹³

Görüldüğü gibi öğretmenlerin pedagojik denetiminin yanında özel hayatları ve karakter yapıları da teftiş konusu edilmektedir. Böylece eğitim ve öğretim gibi kutsal bir görevi ifa eden öğretmenlerin, mesleğin asaletine uygun bir karaktere sahip olmasına büyük özen gösterildiği anlaşılmaktadır.

Eğitim ve öğretimin denetimi; programların tespiti ve metotların belirlenmesi konusunda okul idarelerini ve öğretmenleri sınırlayacak ölçüde değildir. Eğitim hizmetinin aynı zamanda bir ibadet olarak telakki edilmesi, devlet denetimini büyük oranda esnek kılmıştır. Çünkü denetimin çok kapsamlı ve sürekli olması eğitimin merkezileşmesine yol açar. Halbuki böylesine bir tutumun sergilenmemiş olması, eğitimin program ve kurallar açısından bağımsız bir şekilde yapılanmasına katkıda bulunmuştur.

Eğitimin denetimi ile ilgili teftiş kurullarının oluşturulmasına Osmanlı devletinin son dönemlerinde rastlamaktayız. İmparatorluk dönemi eğitim sisteminde teftiş hizmetlerinin ne zaman başladığı ve bu göreve atananlar için hangi unvanın kullanıldığı kesin olarak belirlenememiştir. Tanzimat Devrinde batı örneğine göre bir eğitim düzeni kurulması için çalışmalara başladıktan sonra, eğitim hukuku alanında yayımlanan resmi belgelerde, teftiş hizmeti ile ilgili olarak muin, muhakkik ve müfettiş unvanlarına yer verilmektedir.⁵⁹⁶

⁵⁹³ İlber Ortaylı, “Osmanlı Kadı’sının Taşra Yönetimindeki Rolü Üzerine”, *Amme İdaresi Dergisi*, IX/1, Ankara 1976 s. 97-98

⁵⁹⁴ Ahmet Belada, “İslam’da Eğitim-Öğretim Tarihi”, *İlk Adım Dergisi*, Nevşehir 1997, Sayı 111, s.47.

⁵⁹⁵ Mehmet İpşirli, “Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilatı”, *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, İstanbul 1994 s. 262

⁵⁹⁶ A. Haydar Taymaz, *Teftiş*, Ankara 1993, s. 12; Kamil Su, *Türk Eğitim Sisteminde Teftişin Yeri ve Önemi*, İstanbul 1974 s. 1

Eğitimde doğrudan devlet denetiminin başlaması 1826 yılında kurulan Evkaf-ı Hümayun Nezareti ile gerçekleşmiştir. Vakıfların genel yönetim ve denetiminden sorumlu olarak kurulan bu bakanlık, vakıflara bağlı eğitim kurumlarının yönetim ve denetiminden de sorumlu olmuştur.^{597 598} Sıbyan mektepleri de 1826 tarihinde Vakıflar idaresine bağlanmış ve denetimleri Evkaf Bakanlığınca yapılmıştır. Rüştiye mekteplerinin açılmasına esas teşkil eden mahalle mektepleri hakkındaki layihada ise bu okullardaki eğitim ve öğretimin denetimini devlet üstlenmiştir. Böylece öğretmenlerin meslekî yeteneklerini belirlemek, öğretimi geliştirmek ve öğrencilerin daha iyi yetişmelerini sağlamak üzere görevlendirilecek memurlar tarafından teftiş edilmeleri öngörülmüştür.⁵⁹⁹

Tanzimatla birlikte devletin eğitim üzerindeki düzenlemeleri artmış, 1839 yılında Mekatib-i Rüşdiye Nezareti, 1846 yılında Mekatib-i Umumiye Nezareti, 1857 yılında ise Maarif-i Umumiye Nezareti kurularak ilk defa ülke düzeyinde eğitimden sorumlu bir bakanlık oluşturulmuştur.⁶⁰⁰

8 Nisan 1847 tarihinde yayımlanan “*Etfalin Talim ve Tedris ve Terbiyelerine Ne Veçhile İcra Eylemeleri Lazımgelceğine Dair Sıbyan Mekatibi Hacerleri Efendilere İta Olunacak Talimatı*” adındaki yönetmeliğin öğretmenlerle ilgili bölümünde:

“Mektepleri teftiş etmek ve hocalara yol göstermek üzere müfettişler vardır. Bunlara *mektep muini* denir” kaydı yer almaktadır. Böylece teftiş, ilk kez öğretmene yardım olarak düşünülmüş ve müfettişe yardım eden, rehber anlamına gelen muin unvanı kullanılmıştır.^{601 602} 1862 tarihine kadar muin terimi, aynı anlama gelmek üzere müfettiş terimiyle birlikte kullanılmıştır. Bu tarihten sonra ise teftiş hizmeti görenlere *müfettiş* ⁶⁰² denildiği, *muin* sözcüğünün terk edildiği anlaşılmaktadır.

1869 yılında Maarif-i Umumiye Nizamnamesi hazırlanmış ve buna göre Maarif-i Umumiye Nezaretine bağlı olarak Vilayet Maarif Meclislerinin kurulması öngörülmüştür. Maarif müdürü başkanlığındaki bu meclislerde Muhakkik ve Müfettişler

⁵⁹⁷ Başaran, *Eğitime Giriş*, s.41-42.

⁵⁹⁸ Su, age., s.2.

⁵⁹⁹ Taymaz, age., 12; Su, age., s.2.

⁶⁰⁰ Akyüz, Yahya, *Türk Eğitim Tarihi*, s.165.

⁶⁰¹ Nevzat Ayaş, *Türkiye Cumhuriyeti Milli Eğitimi*, 1948, s.485; Su, age., s.2; Taymaz, age., s. 12.

⁶⁰² Su, age., s.3.

görevlendirilmiştir. ilköğretim Müfettişliklerinin kurulması ile görev ve yetkilerini belirleyen ilk yönetmelik 1910 yılında hazırlanıp yürürlüğe konulmuş olan “Mekatib-i İptidaiye Müfettişlerinin Vezaifine Müteallik Talimat” adını taşımaktadır.*⁶⁰⁴ Bu talimata göre teftiş hizmetlerinin bu tarihten sonra oluşturulan ‘devlet politikası’ ile paralel yürütüldüğü görülmektedir.

F. Yabancı Dil Öğretimi ve Planlaması

Öğretimin ana dilde yapılması konusu tarih boyunca hem siyasi ve hem de eğitsel açıdan tartışma konusu olmuştur. En’am suresinin 156. ayeti,⁶⁰⁵ İlahî öğretimin peygamberin lisanına uygun olarak yapıldığını gösterir. Bu durum, özellikle temel eğitimin ana dilde yapılmasının daha yararlı olacağına işaret eder. Zira bir konunun gereği gibi öğrenilememesinin en önemli nedeni, o konunun izah edildiği dilin yeterince bilinmemesidir. Bu ayet-i kerimeyi dünya eğitim sistemlerine uyarladığımızda şu eğitsel gerçek ortaya çıkmaktadır. *Kültürlerin yaşaması ve yapılan öğretimin hedefine ulaşması için, ana lisanıyla eğitim çok önemli bir çare ve çıkış yoludur,*⁶⁰⁶

Kur’an-ı Kerim, ana dilde eğitimin önemini peygamberlerden örnekler vererek açıklamıştır: “Biz hiçbir peygamberi kendi kavminin dilinden başkasıyla göndermedik ki (emr olunduklarını) onlara apaçık anlatsın.”^{607 608} Ayette geçen *disanen* kavramı, sadece alfabe, harf ve kelimeleri ifade etmemektedir. Bu anlamın yanında, o milletin anlayış kabiliyetini de içermektedir. Kardavî de, zorunlu olan bilgilerin öğreniminde herkesin güzel konuştuğu ve anladığı lisanı kullanması gerektiğini ifade eder. Fakat bu kimsenin namazında okuyacağı ayetleri, tekbir, teşbih, ve selamı Arapça olarak öğrenmesi, ezanla ikamet ve benzeri şeylerin manasını anlayacak bir seviyeye gelmesini gerekli görür. Bunları kendi beldesinde ana diliyle öğrenemeyen kimsenin, öğrenmek için-Çin gibi uzak yerler dahi olsa- başka ülkelere gitmesi gerekebilir.⁶⁰⁹

⁶⁰³ Su, age., s.4; Taymaz, age., s. 12.

⁶⁰⁴ Su, age., s.57.

⁶⁰⁵ “(O kitabı size indirmemiz) Bizden evvel kitap yalnız iki taifeye (Yahudi ve Nasraniler) indirildi, biz onların abduklarından katıyken gafiller idik dememeniz için” En’am 156

⁶⁰⁶ Bayraktar Bayraklı, “Kur’an’ı Kerim’de Öğretim Kavramı ve Vahy”, *Diyanet Dergisi*, Ankara 1999, Sayı 4, s. 163

⁶⁰⁷ İbrahim, 4.

⁶⁰⁸ Bayraklı, agy.

⁶⁰⁹ Kardavî, age., s.132-133.

Müslümanların tabiat ve matematik gibi bilimlerle ilgili kitapları diğer kültürlerden Arapça'ya çevirmelerinin temel nedeni, Kur'an'ın onları kültürel olarak teşvik etmesidir. Bu teşvikle birlikte farklı bilimlere ait birçok kitap, Yunanca'dan, Süryanice'den ve Sanskritçe'den Arapça'ya tercüme edilmişti.⁶¹⁰ Zira bilimsel gerçeklere ulaşabilmek için, sözkonusu gerçeklerin yazıldığı dili bilmek zorunludur.

Zeyd b. Sabit, Resulullah (sav)'ın, kendisine Yahudilerin (bir diğer rivayette Süryanilerin) yazısını öğrenmesini emrettiğini; kendisinin de öğrendiğini; Resulullah (sav)'ın, Yahudilere mektup göndermek istediğinde bunları kendisinin yazdığını, onlardan gelen mektupları da kendisinin okuduğunu ifade etmektedir.^{611 612} Öyle anlaşılıyor ki, "Efendimiz (sav) yabancı dil eğitimini devlet politikası olarak ele alan ilk devlet başkanlarındandır." Yabancı devlet başkanları ile gerçekleştirdiği yazışmalar, yabancı dil öğrenimini teşvik etmesine zemin hazırlamıştır.

Emevi ve özellikle Abbasi devleti zamanında Arapça'nın yanı sıra çocuklara bir yabancı dili öğretmek gelenek haline getirilmiştir. İbnu'z Ztibeyr'in çok dil bilmesi ve hizmetçilerinden her birinin bir başka dil veya lehçeyi bilmesi meşhur bir rivayettir. Abbasiler döneminde kurulan "*Beytu 'l-Hikme*"lerde büyük ölçüde Latince ve Yunanca gibi yabancı dillerden çok sayıda eserin Arapça'ya tercüme edildiği bilinmektedir. Tercüme faaliyetleri sayesinde önemli İlmî gelişmeler sağlanmış ve bu çalışmalar reform ve rönesansın gerçekleşmesine zemin hazırlamıştır. Ne var ki, Osmanlı devletinin son dönemlerinde Müslüman tercüman bulunamadığı için yabancı tercümanlardan yararlanma zorunluluğu doğmuş ve bu mecburiyet devleti büyük ölçüde sıkıntıya düşürmüştür.⁶¹⁴

Kültür ve ilim yönünden dikkate alınması gereken husus ise, Arapça'nın İslam inancının temeli olan Kur'an-ı Kerim'in dili olmasıdır. Bu sebeple asırlar boyu bu dil; aynı zamanda İslam dünyasının müşterek iman, kültür ve ilim dili olarak kabul görmüştür.⁶¹³ Bu anlayışın sonucu olarak, medresede okutulan kitaplar genellikle Arapça idi. Böylece yükseköğretim dili esas olarak Arapça'dır denilebilir. Fakat Türkçe de resmi dil olarak kullanılmasının yanında zaman zaman ilim dili olarak da

⁶¹⁰ Tabatabai, age., s.1 14.

⁶¹¹ Buharî, *Ahkam*, 40; Ebu Davud, *İlim*, 2; Tirmizi, *İsti'zan*, 22; İbnu Hanbel, *Miisned*, V/186.

⁶¹² Muzaffer Can, *Kur'an Kültürü*, İstanbul 1993, s.67.

⁶¹³ Süveyd, age., s.245.

⁶¹⁴ Haşan ÂliYücel, *Tyz İnsan İyi Vatandaş*, İstanbul 1998, s.158 vd.

kullanılmaktaydı. Farsça ise medresenin benimsemediği bir dildi.^{615 616} Öyle anlaşılıyor ki, ırkî kaygılardan ziyade bilimsel gerçeklikler ön planda tutulmuştur.

Arapların Orta Asya'ya yayılmalarından itibaren, Arap dili ve edebiyatına karşı olan ilgi arttı. Halk, Arapça öğrenerek, edebi ve bilimsel eserlerini bu dilde vermeye başladı. Bazı bilim adamlarına, eserlerini Farsça yazmaları yolunda öneriler yapılmasına rağmen, bu öneri taraftar bulamamıştır. Mesela Ebu'r-Reyhan el-Bîrunî (Ö.443/1051) böyle bir teklifi, "Bence, Arapça hicvedilmek, Farsça methedilmekten iyidir"⁶¹⁷ sözleriyle reddetmiştir.

⁶¹⁵ Emin Bilgiç, *Maarif Davamız*, İstanbul 1986, s. 155.

⁶¹⁶ Ergin, age, 1/105-108.

⁶¹⁷ Hüseyin Ali Dâkuki, "Karahanlılar Döneminde Düşünce Akımları", *Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları*. İstanbul 1992.. I. Kitan. s.353.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KURUMSAL EĞİTİMİN HUKUKÎ TEMELLERİ

I. Kurumsal Eğitim ve Önemi

Her toplumun, üyelerinden geliştirilmesini istediği kişilik özellikleri vardır. Her üye de, kendinin ve toplumun istediği, beğendiği kişilik özelliklerini insan-ı kâmil örneği doğrultusunda geliştirirken, toplumun kendisine yardım etmesini ister. Bu karşılıklı istekler, toplumda eğitim kurumlarının oluşmasını ve eğitimin toplumsal birimlerinin (örgütlerinin) ortaya çıkmasını zorunlu kılmıştır.⁶¹⁸

İnsan, kendini eğitmekten sorumludur. Ancak sorumluluğun ihmal edilmesi ihtimaline karşılık aile, toplum ve öğretmenler de, insanın eğitiminden sorumlu tutulmuştur. Bu sorumluluk dizisinde devlet, en son ve en önemli halkada yerini almıştır. Devletin bu sorumluluğu, zamanla eğitimin bütün kumullarıyla birlikte tek elden yürütülmesine ve devletin gözetim ve denetimine girmesine yol açmıştır.

II. Kurumsal Eğitimin Doğuşu, Hukuki Dayanakları ve Kısımları

Kurumsal örgün eğitime ilk defa aynı çağlarda olmak üzere Mısır ve Çin (MÖ 1000-2000)' de rastlanmaktadır. Sümerler'e ait tapınakların hem ibadethane hem de okul olarak faaliyet gösterdiği zikredilir. Yunanistan'da ise eğitim kurumlarının çok sonra tarih sahnesinde görüldüğü anlaşılmaktadır.^{619 620 621 622} İslamın yayıldığı VII. yüzyıl Arabistan'ında okuma-yazma öğreten bir okulun var olduğu, cılız bir rivayetten ibarettir. O sıralarda ekonomik, sosyal ve kültürel bir merkez konumunda olan Mekke

•621

şehrinde bile sadece on yedi kişinin okuma-yazma bilmesi kurumsal bir eğitim faaliyetinin bulunma ihtimalinin zayıf olduğunu göstermektedir. Ancak Belazuri, Hire'de Küttab adıyla bir okulun faaliyet gösterdiğini ve bu okuldan mezun olan bir

⁶¹⁸ Başaran, age., s. 39.

⁶¹⁹ Cavit Binbaşoğlu, *Eğitim Düşüncesi Tarihi*, Ankara 1982, s.2-11.

⁶²⁰ Canan, *Peygamberimizin Okuma Yazma Seferberliği*, s. 107.

⁶²¹ Belazuri, age., s.477.

⁶²² Belazuri, age., s.476-477.

İslam'ın yayılmasıyla birlikte eğitim faaliyetleri de büyük bir hızla gelişmiştir. Mekke döneminde ağırlıklı olarak evlerde yürütülen eğitim faaliyetleri, Medine döneminde evlerle beraber yoğun olarak mescitlere ve suffa'ya kaydırılmıştır. Suffa'da gerçekleştirilen eğitim, diğer mekanlarda yapılan eğitime nazaran daha düzenli ve programlı olarak yürütülüyordu. Bizzat Hz. Peygamber'in öğretmenlik yaptığı bu eğitim kurumları, daha sonra kurulan eğitim kurumları için hukuki bir temel oluşturmuştur. Bu kurumları çağdaş eğitimcilerin tasnifine uygun olarak, örgün ve yaygın eğitim kurumları başlıkları altında topladık. Söz konusu kurumların kuruluşlarına dayanak teşkil eden hukuki hükümler ve eğitim hukukuna konu olabilecek değişiklikler aşağıya çıkarılmıştır.

A. Örgün Eğitim

Belli bir yaş grubuna bağlı olarak düzenli, planlı ve belli metotlara göre okullarda verilen eğitime *örgün eğitim* denir. İslam tarihi boyunca örgün eğitimin mescitlerde başladığı, bilahare mescitlerin bitişiğinde ve daha sonra da bağımsız binalarda yapıldığı görülür. İslam dini, sistemli bir eğitimle gerçekleşebilen 'iyiliği emretme ve kötülükten alıkoyma' görevini aile, toplum ve dolayısıyla bütün kamu kurum ve kuruluşları için bir vecibe olarak ifade eder. İyi yetişmiş olmak, olgunlaşmak herkesin hakkıdır. Bunun alt yapısı ilk planda İslam toplumunun ortak değerlerini algılamakla başlar. Ailede başlayan bu süreç, örgün öğretim kurumları vasıtasıyla günün şartlarına uygun olarak geliştirilip olgunlaştırılarak devam ettirilmiştir.*⁶²⁴

Örgün eğitim kurumlarının kademelendirilmesinde insanın zihinsel, duyuşsal, sosyal ve psikomotor gelişimi ölçü olarak kabul edilir. Fıkıhçılar nazarında hukuk düzeni de dikkate alınarak, insan hayatı farklı hukukî neticeleri açısından ceninlik, çocukluk, temyiz, buluğ ve rüşd⁶²⁵ olmak üzere beşli evre halinde ele alınmıştır. Eğitim kurumlarının kademelendirilmesinde referans olan dinî kaynaklar ise, genel olarak beşer hayatını çocukluk (tufuliyet), gençlik (ergenlik, şebabet), olgunluk (erişkinlik, kuhulet) ve ihtiyarlık⁶²⁶ olmak üzere dört safhaya ayırırlar. Bireysel farklılıklarla beraber, her

⁶²³ Alaylıoğlu-Oğuzkan, age., "Örgün Eğitim" maddesi, s.245.

⁶²⁴ Celal Erbay, *İslam Hukukunda Küçüklerin Himayesi*, İstanbul 1992, s.54.

⁶²⁵ Suyutî, *el-Eşbah ve'n-Nezair*, s.219; ez-Zerka, age., 11/538.

⁶²⁶ Ebu'l-Ula Muhammed Abdurrahman b. Abdurrahim Mubarekfuri, *Tuhfetu'l-Ahvezi*, Beyrut, 1990, VI/623.

dönemin kendine özgü birtakım bedensel, zihinsel, duygusal ve sosyal özelliklerinin bilinmesi, eğitimde izlenecek yolu belirler.^{627 628 629 630 631}

İbn Haldun, çocuğun gelişimine paralel olarak örgün eğitim safhalarını üç kademeye ayırır: Birinci aşamada, her ilim ve fennin temel bilgileri özet olarak verilmelidir. İkinci aşamada, aynı bilgiler biraz daha detaylı olarak ve öğrenciyi düşünmeye, araştırmaya sevk edici bir biçimde aktarılmalıdır. Üçüncü aşamada ise, teferruata dair bilgilere yer verilmelidir. İmam-ı Gazzali'nin tasnifi bu tasniften çok farklı değildir. Öyle anlaşılıyor ki, sözü edilen eğitimciler, öğrenim kademelerini üçe ayırarak, ilk, orta ve yüksek öğretime işaret etmektedirler. Ne var ki uygulamada bu üçlü kademelendirme tanzimat dönemine kadar gerçekleşmemiştir.

İlköğretim düzeyindeki temel eğitimin küttaflarla birlikte başlamasına rağmen, ülke genelinde kurumsallaşması Emeviler devrine gelinceye kadar yaygın ve umumi hale gelmemiştir. Öyle ki, ilk Emevi veliahtları için Suriye çölü (bâdiye), çocuk yaştakilerin 'saf ve fasih Arapça'yı öğrenmek ve şiirde iyice yetişmek için gönderildikleri bir okul konumundaydı. Küttafların yaygınlaşmasıyla beraber bu gelenek sona ermiştir. Orta ve yüksek düzeyde bir öğretim ise, mescitlerde var olmasına rağmen,⁶³¹ bağımsız kurumlar olarak mevcut değildi.

Osmanlı devletinin kuruluş yıllarındaki eğitim sistemi, Selçuklu eğitim sisteminin devamı ve onun gelişmiş şeklidir.⁶³² Devlet, ülkenin üst düzey asker ve sivil memurlarının bir kısmını Enderun mekteplerinde yetiştirmekteydi. Hayır ve şefkat hisleri ile insanlık ve medeniyete hizmet duygusu taşıyan insanların, hizmet ve servetlerini vakfettikleri kurumlar,^{633 634} devletin ulaşamadığı ve boş bıraktığı alanı dolduruyordu.⁶³⁴ Suffa'da olduğu gibi İslam eğitimi, bilgiyi kutsal olandan ayırmadığı için, her zaman iyiye yönelik ve maneviyatın etkin olduğu bir çevrede yürütülmüştür.⁶³⁵

⁶²⁷ Atalay Yörükoğlu, *Çocuk ve Ruh Sağlığı*, Ankara 1983, s. 16.

⁶²⁸ İbn Haldun, *Mukaddime*, III/145-146.

⁶²⁹ Gazzali, *İhya*, 1/153-155.

⁶³⁰ Hitti, age., 1/396.

⁶³¹ Hüseyin Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, İstanbul 1983, s.27; İlhan Başgöz, *Türkiye'nin Eğitim Cıkmazı ve Atatürk*, Ankara 1995, s. 3.

⁶³² Akkutay, age., s. 15.

⁶³³ Ergin, age., 1/51.

⁶³⁴ M. Hidayet Vahapoğlu, *Osmanlıdan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okullar*, İstanbul 1992, s.56.

⁶³⁵ Hüseyin Sönmez, "Geleneksel İslami Eğitime Dair Bazı Tespitler", *"Eğitim Yazıları" Dergisi*, İstanbul 1999, Sayı 1. s.50.

Böylece eğitim mekanlarını kutsal bilen halk, bu yuvalara maddî ve manevî destek vermeyi ihmal etmemiştir.

Gelişmiş ülkeler ve Türkiye’de uygulanan şekliyle incelediğimizde, örgün eğitim kendi içinde, okulöncesi, ilköğretim, ortaöğretim ve yükseköğretim olmak üzere dört büyük alt sisteme ayrılmıştır.^{636 637 * *} İslam eğitim sistemini de bu tasnife uygun olarak değerlendirmek mümkündür.

1. Okulöncesi Eğitim

Okulöncesi eğitimi, bugünkü eğitim hukuku ölçülerine göre, 0-72 ay (0-6 yaş) grubu çocuklarını kapsamaktadır. Okulöncesi eğitimden amaç, 0-6 yaş grubu çocuklarının bedensel, zihinsel, duygusal ve sosyal yönden gelişmesini destekleyip, toplumun kültürel değerleri doğrultusunda yönlendirerek ilköğretime hazırlamaktır.⁶³⁷

İslam dini, okulöncesi eğitimi göz ardı etmeyerek doğum öncesi ve doğum sonrası evrelerine ilişkin kurallar koymuştur. Çocuklar üzerindeki büyük etkisi nedeniyle evlenilecek hanımın seçimi, eşlerin cinsel hayatı, hamilelik devresi, doğum ve süt devresi,⁶⁴⁰ çocuğun ilk günlerinden⁶⁴¹ ilköğretim çağına kadar olan süre içinde anne ve babaya düşen görev ve karşılıklı hakların İslam hukukunun ana kaynaklarında belirlenmiş olması, okul öncesi eğitimin önemine işaret etmektedir. Batı’da son yıllara kadar hayatın ilk yılı eğitim alanının dışında sayılırken,^{642 *} dünyada giderek çocuğun eğitiminde başlangıç yaşı aşağıya çekilmekte, hatta eğitimin ana rahminden itibaren başlaması gereği üzerinde durulmaktadır.⁶⁴³ Doğum öncesi dönemin daha sonraki gelişimi etkilediği görüşü de giderek ağırlık kazanmaya başlamıştır.⁶⁴⁴

Okulöncesi eğitiminde en önemli unsur taklittir. O halde öncelikle bu yaştaki eğitimi aileler yönlendirirler. Çocuğun ilk rol modelini aile bireyleri oluşturmaktadır.

⁶³⁶ Bkz. 1739 sayılı Milli Eğitim Temel Kanunu.

⁶³⁷ Oğuzkan- Oral, age., s.2.

⁶³⁸ Müslim, *Rada*, 53; Tirmizi, *Nikah*, 4; Nesai, *Nikah*, 10.

⁶³⁹ Bakara, 222; İbn Mace, *Nikah*, 28; Tirmizi, *Edep*, 42.

⁶⁴⁰ Bakara, 233; Müslim, *Fedail*, 63; İbn Mace, *Cenaiz*, 27.

⁶⁴¹ Müslim, *Taharet*, 101.

⁶⁴² Bernard Russell, *Terbiyeye Dair* (Çev. Hamit Dereli), Ankara 1954, s.71.

⁶⁴³ Şişman, age., s. 197.

⁶⁴⁴ Mualla Selçuk, *Çocuğun Eğitiminde Dinî Motifler*, Ankara 1991, s.26.

Günümüzde ise ekonomik ve sosyal şartlar nedeniyle, okulöncesi çocuklarının eğitimi önemli ölçüde okullara havale edilmiştir. Ancak ailede verilmeyen değerlerin okullarda sağlıklı bir şekilde verilir verilemeyeceği tartışma konusudur.

İlk çocukluk yıllarında ebeveynin, özellikle annenin, bebeğin davranışlarını kontrol etmesinin, vicdan ve kişilik oluşumunda özel bir önemi vardır. Sevgi ve güven ihtiyacı, gıda, dinlenme ve oyun gibi ihtiyaçlarının engellenmesi veya tatmini esnasındaki zorluklar, çocuğa güvensizlik verir. Bu ihtiyaçların çok az karşılanması ise çocuğun bu ihtiyaçlara hayat boyu bağımlı kalmasına sebep olabilir ve kendini gerçekleştirme gibi üst ihtiyaçlarının ortaya çıkmasını engeller.⁶⁴⁵ Aile içi eğitimin aksadığı ve düzenli bir eğitimle seçkin modeller sunulmaması durumunda çocuk kendi rol modelini, daha sonra aile ve okul dışına çıkarak kendisi bulmaya çalışacaktır.⁶⁴⁶

İslam öncesi Arap toplumunda, çocukların süt annelere verilmesi geleneği İslam'dan sonra da bir süre devam etmiştir. Bazen bu çağdaki eğitim, ücret karşılığı olarak mürebbiyelere yaptırılırdı. Hz. Peygamber de süt annesinin yanında eğitilmiş ve bu uygulamadan hoşnut olmuştur. Ancak İslam toplumlarında uzun yıllar soma bile okulöncesi dönemi çocuklarına mahsus bağımsız kurumlara rastlamak mümkün değildir. Öğrencilerin yaklaşık beş yaşında sıbyan okullarına kaydedildiği dikkate alındığında, okulöncesi çağındaki çocukların ilk bir yılının sıbyan okullarında değerlendirildiği sonucuna varılır.

2. İlköğretim Kurumları

İlköğretim; kız-erkek bütün çocukların bedenî, zihnî, ahlakî ve sosyal gelişmelerini sağlayan ve yetişmelerini gerçekleştiren temel eğitim ve öğretim kurumudur.⁶⁴⁷ İlköğretim, sosyal hayatın huzur ve barışı açısından önemli işlevlere sahiptir. Çocukların; topluma uyum sağlayan, işbirliğine açık, sorumluluk duygusu gelişmiş, temel bilgi, beceri ve değerler kazanmış vatandaşlar olarak yetişebilmeleri, ilköğretim kademesinde gerçekleştirilmektedir.

⁶⁴⁵ Mahmut Çamdibi, "Ailede Çocuğun Ahlakî Terbiyesi", *İslam'da Aile ve Çocuk Terbiyesi Sempozyumu*, İstanbul 1996. s. 111.

⁶⁴⁶ Seyyid Ahmet Arvasi, *Hasbihal*, İstanbul 1990,11/218.

⁶⁴⁷ Sebahattin Arıbaş, "Türk Eğitim Sistemi", *Öğretmenlik Mesleğine Giriş* isimli kolektif eserde makale, Ankara 2002. s. 184.

Hiz. Peygamber'in, "Erkek olsun, kadın olsun, bütün Müslümanlara ilim talep etmek farzdır"⁶⁴⁸ buyruğunun gerçekleştirilmesi çerçevesinde, çocuklara ilköğretim düzeyinde eğitim verilmesine büyük çaba gösterilmiştir. Öte yandan, "Küçük yaşta yapılan öğretim taş üzerine işlenen nakış, ileri yaşlardaki öğretim ise su üzerine yazılan yazı gibidir"⁶⁴⁹ hadisiyle, çocukluk çağında eğitim ve öğretimin önemi vurgulanmıştır. Büyük mezhep imamları da, delillerine ikna olmadan insanların kendilerini taklit etmelerini istememişlerdir.⁶³⁰ Bu da, her Müslümanın taklitten kurtuluncaya kadar eğitilmesi gerektiğine işaret etmektedir. Bu eğitimin asgari düzeyi ise ilköğretimdir.

Hicret sonrası Medine'de inşa edilen mescitlerin hemen hepsinde eğitim-öğretim faaliyetleri de yürütülüyordu. Medine'de faaliyet gösteren Mescid-i Nebevi'nin bünyesindeki *suffa 'Aa*. eğitim, öğrencilerin halka şeklinde oturmaları dolayısıyla *ders halkası* olarak adlandırılırdı.^{631 651 652 653} Halkın yoğun ilgisi nedeniyle kısa bir süre sonra *suffa* yetersiz kaldı. Bunun zerine Hiz. Peygamber, izdihamı önlemek için Medine'nin çeşitli mahallelerinde ilkokul yahut hazırlık okulları diyebileceğimiz birkaç özel mekanda da eğitim-öğretim faaliyetini başlattı. Öte yandan hicretin ikinci yılında Medine'de Mehmere b. Nevfel'in evinde açılan ve '*daru 'l-kurra*' adını taşıyan bir Kur'an okulundan söz edilmektedir. Bu uygulama eğitimin mescit dışına da taşabileceğinin ilk hukukî delilidir. Evlerde yapılan bu eğitim daha çok yetişkinleri hedef alır. Onun içindedir ki, bu eğitim, yaygın eğitim kapsamında değerlendirilmelidir.

Hiz. Peygamber'in vefatından sonra ise, temel eğitim veren fo/Z/nplar açılmıştır. Yazı öğrenen ve yazı yazan anlamına gelen 'katip' kelimesinin oğulu olan 'küttap', önceleri sadece okuma yazma faaliyetlerinin yapıldığı yer olarak bilinirken, İşlam'ın gelişi ile okuma-yazma yanında Kur'an ve dinî esasların öğretildiği mekan anlamında da kullanılmıştır. Öğretim ücretinden, karşılıklı sözleşmelerden uzak, yardım, bağış ve himayelerle bir özel teşebbüs mahiyetinde başlayan bu temel eğitim, bugünkü anlamda genel öğretimin en önemli kademesi olan ilköğretim okullarının çekirdeğini oluşturmuştur.⁶⁵⁴ Bununla birlikte Hiz. Ömer'in, halifeliği sırasında Mescid'i Nebevi'nin

⁶⁴⁸ Buhari, Z/zzzz, 10.

⁶⁴⁹ İbn Abdilberr, age., s. 135.

⁶⁵⁰ Zerka, age., 1/185.

⁶⁵¹ Algül, age., 11/390.

⁶⁵² Ziya Kazıcı, *İ/z Hatlarıyla İşlam Eğitim Tarihi*, İstanbul 1983, s.25.

⁶⁵³ Bayraktar, *İşlam Eğitiminde Öğretmen ve Öğrenci Münasebetleri*, s.95.

⁶⁵⁴ Öymen, age., s.64.

yanında veya mescidin bazı bölümlerinde çocukların eğitim ve öğretimi için kütüphaneler açılmasına devam edilmiştir.⁶⁵⁵ Hz. Ömer'in tayin ettiği öğretmenlere 15 dirhem ödediği rivayet olunmuştur. Hadisçi Ebu Amir Suheyb, harp esiri olarak Medine'ye getirildikten sonra bu okulların birinde Kur'an öğrendiğini anlatmaktadır.⁶⁵⁶ Hz. Ömer, fetihler sonucu Müslümanların sayısı artınca okul sayısının artırılmasını emrederek yeni öğretmenler tayin etmiştir. Ayrıca düzenli bir eğitim için perşembe günü öğleden sonra başlayan bir buçuk günlük tatil programını ülke genelinde uygulamıştır.⁶⁵⁷

Mescitler uzun süre ilköğretim amacıyla kullanılmıştır. Ancak hicri birinci asırdan sonra çocukların camilere girmesinin sakıncaları gündeme gelir. Caminin temiz tutulması, çocukların gürültücü olmaları, başka İlmî çalışmalara engel olması ve yüksek İlmî meselelerin çocukların kafasını karıştırması gibi sebepler yüzünden çocukların ayrı mekanlarda eğitilmesi tercih edilmiştir.⁶⁵⁸

Kütüphanelerin öğretim programları, Kur'an-ı Kerim'in okunması ve anlaşılması etrafında şekillenmekteydi. Yani evvela Kur'anın okunması, sonra da yazı yazma öğretilirdi.⁶⁵⁹ Bu merkezlerde ayrıca günlük işlere yetecek kadar hesap ve gramer veya basit edebiyat dersleri verilirdi.⁶⁶⁰ Temel eğitim düzeyinde bir eğitimi öngören *kütüphaneler*, hicri dördüncü asırdan sonra İslam aleminin hemen her şehir ve köyünde faaliyet göstermiştir. Çoğunlukla mescitlerin yanında inşa edildikleri gibi nadir olarak mescitlere uzakta da bulunabiliyorlardı.⁶⁶¹

İran'da *Debistan*, Mısır'da *Mektep*, Kurtuba'da *Mahdar* denilen ilkokullar Mısır'da Fatimî Halifelerinin dikkatini çekmişti. Fatimîler okullarındaki uygulamalarda bu örnekleri dikkate aldılar. Okulun iyi düzenlenmiş günlük bir programı ile zorunlu ve seçmeli dersleri bulunmaktaydı. Bunlardan mecburi olanı ilm-i hal, Kur'an öğrenimi, okuma ve yazma idi. Tarih, şiir, güzel yazı, gramer, hitabet, matematik ise seçmeli dersler arasında yer alırdı.⁶⁶²

⁶⁵⁵ Halevi, age., s.130-131.

⁶⁵⁶ Şibli Nımanî, *Bütün Yönleriyle Hz.Ömer ve Devlet İdaresi* (Çev. Talip Yaşar Alp), İstanbul 1980, 11/180.

⁶⁵⁷ Kettani, age., III/207.

⁶⁵⁸ Atay, "*İslam 'da Öğretim*", s.28.

⁶⁵⁹ Hitti, age., 1/627.

⁶⁶⁰ Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, s. 18.

⁶⁶¹ Bayraktar, age., s.95-96.

⁶⁶² Aly Mazaheri, "Müslüman Ortaçağda Eğitim ve Öğretim" (Çev. Bahriye Üçok), *AÜİF Dergisi*, Ankara 1964, s. 120.

Temel eğitim kurumları, Selçuklu ve Karahanlılar'da 'sıbyan mektebi', Osmanlılar'da ise sıbyan mektepleriyle birlikte 'darü't-talim', 'darü'l-ilm', 'mektephane', 'mahalle mektebi', 'taş mektep' ve 'mekteb-i iptidaiye' isimleriyle anılmışlardır.^{66j} Osmanlılarda ilköğretimin bu kurumları yanında bir nevi mesleki eğitim yapan 'darü't-huffaz'ların da küçümsenemeyecek bir ölçüde yaygınlaştığı bilinmektedir. Bu okulların öncelikli amacı Kur'an-ı Kerim'in ezberletilmesidir.*⁶⁶⁴

İslam tarihinde ilk ilkokul programının Hz. Ömer tarafından olgunlaştırıldığı bilinmektedir. Çünkü o zamana kadar özellikle Kur'an-ı Kerim'e dayalı bir eğitim verilmekteydi. Hz. Ömer tarafından geliştirilen bu programın özü şöyle dile getirilmiştir: "Çocuklarınıza yüzmeyi ve ata binmeyi öğretiniz. Onlara darb-ı meselleri ve güzel şiirleri rivayet ediniz." Ancak Kur'an öğretimi, programın temelini oluşturmaktaydı. Kur'an'ın temel ders olması Hz. Peygamber'in hadis-i şerifleri gereğidir. Kur'an öğretiminin cevazına, hatta bazen müstehab veya vacip bile olabileceğine hükmedilmiştir. Çünkü çocuk Kur'an'ı öğrenmekle, dini sorumluluk çağına ulaştığında namaz kılmak için gerekli olan metinleri de öğrenmiş oluyordu.⁶⁶⁵ Kur'an'la birlikte, Hz. Ömer'in emirleri doğrultusunda biraz gramer, aritmetik ve biraz da şiir öğrenmek suretiyle ilkokul dersleri sona eriyordu.⁶⁶⁶

İlköğretim müfredatı zaman içinde siyasal, kültürel ve sosyal gelişmeler doğrultusunda değişikliğe uğramıştır. Mesela Fatih, açtığı 'darü't-talim'le, Kur'an öğrenmeyi şart koşmuş, I. Mahmut ilkokullara 'hat hocası' tayin ederek güzel yazı dersleri koydurmuş ve I. Abdulhamit, Arapça ve Farsça derslerini programa dahil etmişti.⁶⁶⁷ Tanzimatla birlikte Türkçe okuyup yazmak, matematikte dört işlem, tarih ve coğrafya dersleri de programa konuldu.⁶⁶⁸ Çocuk 4 ila 6 yaşları arasında okula verilir ve bu öğretim yaklaşık 4 yıl sürerdi. Sıbyan mektebi öğretmenleri genellikle medrese mezunları arasından seçilirdi.

İlköğretim düzeyindeki eğitim kurumlarının ülke geneline yayıldığı birçok kaynakta ifade edilmektedir. Örneğin Evliya Çelebi, sadece İstanbul'da 1933 civarında

^{66j} Baltacı, *Osmanlı Ansiklopedisi*, "Osmanlı Eğitim Sistemi" maddesi, II/9.

⁶⁶⁴ Vahapoğlu, age., s.61-62.

⁶⁶⁵ İbn Kesir, Ebu'l-Fida İsmail, *Kur'an'ın Faziletleri* (Çev. Mehmet Sofuoğlu), İstanbul 1978, s.130.

⁶⁶⁶ Kazıcı, age., s.22-23.

⁶⁶⁷ Baltacı, age., 11/10.

⁶⁶⁸ Yılmaz Öztuna, *Osmanlı Devleti Tarihi*, İstanbul ty., 11/159.

Sıbyan mektebinin bulunduğunu rivayet eder.⁶⁶⁹ İstanbul bu dönemde, dünyanın bütün başkentlerinden fazla eğitim kurumlarına sahiptir.^{670 671 672 673} Osmanlılardan geriye doğru gidildikçe ilköğretime verilen değerin azalmadığı, bilakis birçok tarihi belgede ifade edildiği gibi arttığı görülmektedir. Nitekim müsteşrik Dozy (diğer birçok müsteşrikin de katıldığı gibi): “Endülüs’te, hemen hemen herkes okuma yazma biliyordu” demekten kendini alamamıştır. Aynı asırda Hıristiyan Avrupa’da ise, çoğunluğu kilise mensubu 1 olan pek az kimse okuma yazma bilmekteydi.

3. Ortaöğretim Kurumları

Geleneksel İslam eğitim sisteminde orta ve yükseköğretim kurumlarını medreseler oluşturmaktaydı. Medreseler, kendi içinde ‘genel medreseler’ ve ‘ihtisas medreseleri’ olmak üzere iki ana grupta toplanmaktaydı. Genel medreseler daha çok ortaöğretim kurumu niteliğinde olup, genel İslâmî bilgilerin ve tabiat bilimleriyle diğer bilimlerin birlikte verildiği kurumlardır.

İbn Haldun ve İmam-ı Gazzali’nin sözünü etmesine rağmen ortaöğretim kademesi bağımsız okullar olarak uzun süre faaliyete geçememiştir, iki kademeli örgün eğitim anlayışı Osmanlı devletinin Maarif-i Umumiye Nizamnamesini kabul etmesiyle yeni bir yapıya kavuşmuştur. Nizamname ile öğretim kademeleri üç ana başlık altında toplanmıştır. Bunlar ilköğretim, ortaöğretim ve yükseköğretimdir.^{674 675} Ortaöğretim kademesi de kendi içinde mekteb-i idadi ve mekteb-i sultani olarak ikiye ayrılmıştır.

İslam eğitim tarihinin büyük bir bölümünde örgün eğitim, ilk ve yüksek öğretim olarak şekillenmiştir. Bağımsız ortaöğretim kurumları ise ilk defa II. Mahmut zamanında rüşdiye, bilahare idadî ve sultanî isimleriyle faaliyete başlamıştır. 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesiyle bu okulların statüleri ve programları netleştirilerek ülke genelinde uygulamada birlik sağlanmıştır. Nizamname, rüştiyeleri

⁶⁶⁹ Çelebi, Evliya, *Seyahatname*, s.232.

⁶⁷⁰ Joseph De Hammer, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*(Çz). Zuhuri Danişman), İstanbul 1972,1/133-136.

⁶⁷¹ Hakkı Dursun Yıldız Redaktörlüğündeki Komisyon, *Başlangıçtan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, İstanbul 1972 IV/177

⁶⁷² Vahapoğlu, age., s.60.

⁶⁷³ İbn Haldun, age., III/145-146; Gazzali, *İhya*, 1/92.

⁶⁷⁴ Vahapoğlu, age., s.60-61.

⁶⁷⁵ Baltacı, age., s.72.

ortaöğretimin birinci kademesi, idadi ve sultanileri ise ikinci kademesi olarak sınıflandırmıştır.⁶⁷⁶ Orta dereceli bu okulların en önemli amacı yüksek öğretime öğrenci hazırlamaktır.

4. Yükseköğretim Kurumları

İslam eğitim sisteminin en yüksek kademesi üniversitedir ki, uzun yıllar 'külliye' (medrese) terimi ile ifade edilmiştir. Yaygın olan kanaatlere göre, ilk medreseler Nişabur (1064), Buhara ve Horasan'da kurulmuştur.⁶⁷⁷ Alparslan ve Melikşah'ın veziri olan Nizamülmülk (ö. 1092) tarafından inşa edilen bu medreselerin en önemli özelliği, bütün giderlerini karşılayacak vakıflara sahip olmalarıdır.⁶⁷⁸ Yükseköğretimin yapıldığı cami, parlak dönemlerde bir üniversite gibiydi. Çünkü çevresine çağın bütün bilgisini topladı ve her taraftan bilim adamlarını kendisine çekti. Suffa eğitimini örnek alan bu kurumlarda eğitim dinî sahayla ilişkili olarak gelişti.⁶⁷⁹ 680 681 Cami-mektedir modelinin en çarpıcı örneğini daha sonraki dönemlerde Mısır'da Fatimî'ler zamanında kurulan ve günümüzde üniversite olarak hizmet veren el-Ezher Camii'nde görüyoruz. Cami, kuruluşundan 17 sene sonra vezirin önerisi ile Fatimî devleti halifelerinden Aziz tarafından dinî ve aklî ilimlerin okutulduğu bir üniversiteye dönüştürülmüştür. O zamandan itibaren diğer İslam ülkelerinden buraya öğrenciler çağrıldı. Beslenme ve barınma ihtiyaçları sağlandı. Finansmanını karşılamak üzere

zo i

hediyeler kabul edilip vakıflar kuruldu, üniteler oluşturuldu. Eğitim daima dinî terbiye ile beraber yürüdüğü için medreselerin çok defa bitişik veya ayrı bir binada da olsa bir cami yakınında inşa edilmesi gelenek haline geldi. Zamanla fen ve sosyal bilimler alanındaki dersler de okutulurken, müfredat genişletildi. Bu genişleme beraberinde camilerin yanında, ancak bağımsız binaların inşasını sağladı. Hz. Peygamber'in yönlendirmesiyle birlikte

⁶⁷⁶ Baltacı, age., s.74-91; Vahapoğlu, age., s.60-61.

⁶⁷⁷ Naci Maruf, *Maarif Kable'n-Nizamiye*, Bağdat 1973, s.8,19.

⁶⁷⁸ Maruf, age., s. 12-13.

⁶⁷⁹ Hüseyin, age., s.154-155.

⁶⁸⁰ Ahmed b. Ali b. Abdulkadir el-Makrizi, *Kitabu'l-Hitati'l-Makrizi*, Mısır 1326, IV/49-55.

⁶⁸¹ Haşan İbrahim Haşan, *İslam Tarihi* (Çev. Sadrettin Gümüş-İsmail Yiğit), İstanbul ty., IV/375.

kıymet vermiş ve yer yer camilerin yakınında *darü 'ş-şifa'lar* ve *hastaneler* açmışlardır.⁶⁸²

Genel anlamda resmi ve sarayın dışında herkese açık bir araştırma enstitüsü veya akademisinin ilk defa Abbasi halifesi Me'mun tarafından kurulduğu ileri sürülmektedir. *Beytu 'l-hikme* adı verilen bu akademi, bugünkü deyimi ile bir öğretim sitesi ve rasathaneyi içine alacak derecede geniş tutulmuştu.⁶⁸³ *Beytu 'l-hikme'lerin* kuruluşuna kadar geçen zaman zarfında 'medrese' ifadesine rastlamıyoruz. Bu yüzden Atay'a göre, yükseköğretim düzeyinde faaliyet gösteren ilk öğretim kurumu, *beytu 'l- hikme* adı verilen kuramlardır. Belki de medrese, *beytu 'l-hikme'rân* ve benzerlerinin resmi bir kimlik kazanmasından ibarettir. Asıl önemli gelişme *beytu 'l-hikme'nin* tecrübî ve aklî, caminin ise, Kur'an ve fıkıh ilimlerine merkez olmaya başlamasıdır. Nizamiye medreselerinin ilk açılışında Gazzali, Cüveyni ve daha birçok müderrisin ders vermiş olması, medreselerden önce de bir takım yükseköğretim kuramlarının mevcut olduğuna işaret eder. Bu sıralarda III. Abdurrahman'm Endülüs Emevi devletinin başkentinde kurduğu Kurtuba Üniversitesine sadece İspanya'dan değil, Avrupa ve Asya'nın çeşitli bölgelerinden Müslüman ve Hıristiyan öğrenciler gelip öğrenim görmekteydi. Bu üniversitenin hem Kahire'deki el-Ezher ve hem de Bağdat'taki Nizamiye medreselerinden daha önce kurulduğu ileri sürülmektedir.^{683 685}

İran'ın Müslümanlarca fethiyle birlikte bu bölgede bulunan ve meşhur Arap tabiplerinden Haris b. Kelede'nin de mezun olduğu *Cünd-i Şapur* adı verilen okula dokunulmamış, uzun süre ilim hayatına katkıda bulunmasına destek olunmuştur.^{686 687} Bu okulda Yunan ilimleri de öğretilmiştir. Cünd-i Şapur doktorları ilimlerini, nesilden nesile kendi mensupları tarafından ulaştırmışlardır. Osmanlıların da tıp sahasındaki hizmet ve destekleri göz ardı edilemez. Medreselerde tıp öğrenimine önem verilmesinin yanında, Batı'da hastane kavramı ve işlevinin bilinmediği bir tarihte hastaneler tesis edilmiştir.⁶⁸⁸

⁶⁸² Berki, age., s. 160.

⁶⁸³ Hitti, age, 1/630.

⁶⁸⁴ Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, s.30.

⁶⁸⁵ Komisyon, *Başlangıçtan Günümüze İslam Tarihi*, IV/477.

⁶⁸⁶ Hıfzırrahman Rahman Raşit Öymen- Mehmet Dağ, *İslam Eğitim Tarihi*, Ankara 1974, s.105-106.

⁶⁸⁷ Wilhelm Barthold, *İslam Medeniyeti Tarihi* (Çev. Fuat Köprülü), İstanbul 1973, s. 15.

⁶⁸⁸ Berki, age., s. 161.

Medreseler çeşitli kademelerden oluşmaktaydı. Haşiyе-i tecrit medresesi en alt kademeyi oluştururdu. Bu medresenin derslerini anlayabilmek için hiç olmazsa okuyup yazmanın ve bir miktar ilmihal bilgilerinin öğrenilmiş olması zorunluydu. Öğrenci buradaki dersleri okuduktan sonra hocasından aldığı diploma ile otuzlu bir medresedeki müderrisin derslerine devam eder, buradan aldığı diploma ile kırklı bir medreseye, oradan ellili bir medreseye ve oradan da aldığı diploma ile sahn-ı seman veyahut Süleymaniye'ye girer ve bitirerek miilazemet* için sıraya dahil olurdu.⁶⁸⁹

Fatih ile birlikte XIX. asra kadar İstanbul'da inşa edilmiş bulunan medrese sayısının 500'ü aştığı ifade edilir.⁶⁹⁰ Diğer vilayetlerde de faaliyette bulunanlarla birlikte sayıları artan medreseler, derece itibariyle bir sınıflamaya tabi tutuldu.^{691 692} Fatih, her ne kadar bazı bilim dallarını ve kitapların okutulmasını programına, hatta vakfiyesine koymuşsa da, bunları ana bilim dalları olarak kabul etmiş ve geri kalan

692

yardımcı (yan) bilim dallarının seçiminde müderrisleri serbest bırakmıştır.

Devamlı bir gelir kaynağına sahip olan medreseler, yalnız İlmî ve İdarî olarak değil, aynı zamanda malî açıdan da bağımsızlığa sahiptiler. Böylece bu kurumlar kendi kendilerine yeterli özerk bir yapıya kavuşmuşlardı. Özel binaları, kütüphaneleri, vakıflardan aldıkları maaşlarla geçim kaygısından uzak olan öğretim elemanları, aldıkları burslar ve yurt imkanlarıyla ilme yönelebilen öğrencileriyle asrının değil,

693

günümüz üniversiteleriyle bile kıyas edilebilecek durumda bulunuyorlardı.

Geleneksel İslam eğitiminde yüksek öğretime girişte genel bir seçme sınavı bulunmamaktadır. Öğrenci kabiliyeti nispetinde yetişir ve gelişimi öğretmeni tarafından yakından incelenir ve değerlendirilirdi. Bu arada öğreten ve öğretilen arasında yakın diyalogdan kaynaklanan derin bir sevgi ve saygı ortamının varlığına şahit olmaktayız. Medrese binaları, vakfedenler tarafından imkanları ölçüsünde ve eğitimin gerektirdiği özelliklerde yapılmıştır. Buralarda okutulacak kitap, işlenecek konu, öğretim alanı ve

' Miilazemet: Tedrisat bittikten sonra devletin üst kademelerinde vazife almak için müracaat ederek sıraya girme

⁶⁸⁹ Büyükdüvenci, agm., s. 102-115.

⁶⁹⁰ Mübahat S. Kütükoğlu, *1869'da Faal İstanbul Medreseleri*, İstanbul 1977, s.5-6.

⁶⁹¹ Uzunçarşılı, age., s.10.

⁶⁹² Atay, "*Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*", s.77.

devamı sağlanmıştır. Devlet, bu kurumların vakfiyelerinde yer alan amaçları gerçekleştirmelerine mani olmamıştır.⁶⁹⁴

5. Mesleki Eğitim ve Ahilik Kurumu

Uzun ve yoğun bir öğrenimi gerçekleştiren, kendine özgü yasal ve ahlaki kuralları bulunan ve bir kimsenin geçimini sağlamaya yönelik eğitim faaliyetlerine mesleki eğitim denir.⁶⁹¹ Meslek eğitimi kimi zaman örgün, kimi zaman da yaygın eğitim kapsamında değerlendirilir. İslam eğitim tarihinde mesleki eğitim, uygulamanın içinde ve mesleğin ahlakıyla birlikte düşünülmüştür.

Kur'an'ın 'meslekî eğitim' i Allah Teala'ya isnat ettiğine, Davut (as)'ın kıssası delil olarak gösterilir. * 694 * 696 “Sizin için, çetin savaşınızda sizi korumak üzere madenî giyim sanatını öğrettik.”⁶⁹⁷ Bu ayet-i kerime Müslüman toplumun ihtiyaç duyduğu askerî ve diğer bütün alanlarda meslek erbabı yetiştirmesi gerekliliğine işaret etmektedir. Gazzali'nin tasnifi dikkate alındığında ihtiyaç duyulan bütün mesleklerde öğretim yapmak Müslümanlar için farz-ı kifayedir. Devlet, yönlendirmede bulunarak sadaka-i cariyelerin (gönüllü eğitim yatırımlarının) ihtiyaç duyulan alana kaydırılmasını sağlar veyahut devlet eliyle meslek okullarının açılmasını temin eder. Görünen o ki, İslam eğitim tarihi boyunca tasavvuftan manevi destek alan âhi teşkilatları bu alanda herhangi bir boşluğun doğmamasına gayret göstermişlerdir.

Kur'an-ı Kerim'de yer alan: “İnsan için çalıştığının, emeğinin karşılığında başka bir şey yoktur”⁶⁹⁸ mealindeki ayet-i kerime, çalışma hayatına ve emeğe verilen değeri işaret etmektedir. Çünkü kazanç, yalnızca iş ve emeğin karşılığıdır. Nitekim meşhur bir kelamı kibarda: ‘Kazanan, Allah'ın sevgilisidir’ denilmiştir. Selçuklular devrinde yaygınlaşan âhilik, Osmanlılar döneminde de devam etmiştir. 1566 yılında İstanbul'da kurulan *daru'l-hendese* ise teknik bilgiler veren ilk mesleki örgün eğitim kurumlarıdır. Bilahare 1865 yılında İstanbul'da *çıprak mektebi* adı altında bir

⁶⁹¹ Mehmet Altay Köymen, *Alp Arşları ve Zamanı II*, Ankara 1983, s.385-388.

⁶⁹⁴ Vahapoğlu, age., s.57.

⁶⁹¹ Alaylıoğlu-Oğuzkan, age., “Meslek Eğitimi” maddesi, s.203.

⁶⁹⁶ Nahlavi, age., s. 103-104.

⁶⁹⁷ Enbiya, 80.

⁶⁹⁸ Necm, 39.

meslek okulu açılmıştır.⁶⁹⁹ Bu anlayışla eğitilen ve XVI. yüzyılda yaşayan *Mimar Sinan*, ömrü boyunca, Bağdat'tan Budapeşte'ye kadar uzanan coğrafyamızda cami, köprü, hamam gibi üç yüzden fazla eser bırakmıştır. Aynı dönemlerde; el sanatları, halıcılık, ipekçilik gibi konularda da dünya çapında bir üne sahip olan Müslümanlar, dönemlerinin en modern silahlarını imal etmişlerdi.⁷⁰⁰

İslam toplumlarında Peygamber'e kadar uzanan fütüvvet anlayışı vardı. Sözlükte yiğit, delikanlı ve genç gibi anlamlara gelen *fetâ*, terim olarak ilahi emirlere riayet, nefisle mücadele, iyi huylu olma, bütün insanlara sevgi götürme esaslarına sıkıca sarılanlara verilen bir isimdir. Selçuklularda bu, âhilik (kardeşlik) haline dönüşmüştür.

Yaygın eğitim kurumu tanımına uygun olan âhilik; küçük esnaf, usta, kalfa ve çırakları içine alan, onların dayanışmaları kadar, mesleklerini dürüstlük ve özenle yapmalarını, ayrıca eğitilmelerini amaçlayan bir lonca teşkilatıdır.⁷⁰¹ Bu teşkilatta çocuklar, yamaklık ve çıraklıktan başlayarak önce atölyelerde, tezgah başında mesleki beceri, yetenek ve ahlakî meziyetlerle donatılıp askeri bir eğitimle birlikte, topluma başarı ile uyum sağlayabilecek şekilde yetiştiriliyorlardı.⁷⁰² Mesleki eğitimle beraber bir ahlakî eğitim okulu mahiyetinde olması, teşkilatın verimlilik, bütünlük ve çekiciliğini artırmıştır. Yunus Emre, Hacı Bektaş-ı Veli ve Mevlana Celaleddin-i Rumi gibi toplum önderleri aynı zamanda âhilik teşkilatının da önemli simalarıdır.

B. Yaygın Eğitim

Yaygın eğitim, örgün eğitim imkanlarından hiç yararlanamamış durumda olanlar ile devam ettikleri okullardan erken ayrılanlara, halen örgün eğitim kuramlarına devam edenlere veya meslek dallarında daha yeterli hale gelmek isteyenlere uygulanan okul dışı eğitim olarak tanımlanmaktadır. Örgün eğitim vasıtasıyla ulaşılamayan kitlelere, yer ve zaman sınırlaması olmaksızın, her türlü iletişim aracı kullanılarak ulaşmak yaygın eğitimin hedefidir. Eğitim beşikten mezara kadar devam eden bir süreci kapsar. Ömür boyu devam eden eğitime hem insanın hem de ülkenin ihtiyaç duyması,

⁶⁹⁹ Abdullah Nişancı, "Milli Eğitim Sistemi İçinde Yaygın Eğitim", *Milli Eğitim ve Din Eğitimi Semineri*, Ankara 1981 s. 132

⁷⁰⁰ Yahya Kemal Kaya, *İnsan Yetiştirme Düzenimiz*, Ankara 1984, s. 168.

⁷⁰¹ Ziya Kazıcı, *DİA*, "Âhilik" maddesi, 1/540-541.

⁷⁰² Neşet Çağatay, *Bir Türk Kurumu Olan Âhilik*, Ankara 1974, s.5.

yaygın eğitimi, vatandaşlar için bir hak, devlet için bir görev konumuna kavuşturmuştur. Eğiten veya eğitilen olmaya karşı olan hevesleri ile tanınan sahabeler dünyanın her tarafına dağılarak tebliğ görevinde bulunmuşlardır. Anadolu'nun birçok bölgesinde sahabe mezarlarının bulunması bu çabanın somut bir göstergesidir.

Kur'an-ı Kerim, *iyiliği emretme ve kötülükten sakındırma* görevini bütün Müslümanlara yüklemiştir. Bu görevin gereği gibi yerine getirilmesi sonucunda sürekli bir eğitim ortamı oluşur. Bu ideal toplumun oluşturulması, toplumun her ferdine birtakım sorumluluklar yüklediği gibi, sonu gelmez bir gayreti de öngörmektedir. Okuma yazma öğretimi, meslek öncesi eğitimi ve boş zamanları değerlendirme etkinlikleri yaygın eğitim kapsamında değerlendirilir.*^{704 705}

Örgün ve yaygın eğitim kurumları, Hz. Peygamber döneminde yeni ve iç içeydi. O'nun muhatapları daha çok temyiz yaşını aşmış ve dini emirlere karşı sorumluluk yaşama ulaşmış kimselerdi. İslam fıkında *mükellefi* olarak isimlendirilen bu kesimin eğitimine öncelik verilmiştir. Bu kesime yönelik eğitim, çağdaş eğitimciler tarafından yaygın eğitim olarak dikkate alınır. Hz. Peygamber'in latife ve şakaları,⁷⁰⁶ muhataplarını iknaları,⁷⁰⁷ hataları düzeltmesi,⁷⁰⁸ kınamaları,⁷⁰⁹ eliyle düzeltmeleri,^{710 711 712 *} hutbeleri, mektupları, öğretmen ve elçi göndermesi, ilim için seyahate teşvik etmesi,⁷¹⁴ bilenlerin bilmeyenlere öğretmesini istemesi,⁷¹⁵ örnek göstermesi,^{716 717 718} örneklerle

^{70j} Alaylıoğlu - Oğuzkan, age., "Yaygın Eğitim" maddesi, s.337.

⁷⁰⁴ Alaylıoğlu-Oğuzkan, age., s.337.

⁷⁰⁵ Bilmen, age., 1/31.

⁷⁰⁶ el-Kâri, age., s.338.

⁷⁰⁷ İbn Hanbel, V/256-257.

⁷⁰⁸ Ebu Davud, *Edep*, 5.

⁷⁰⁹ Buharî, *Ezan*, 60.

⁷¹⁰ Buharî, *Hacc*, 1.

⁷¹¹ Ebu Davud, *Biat*, 17.

⁷¹² Muhammed Hamidullah, *Mecmuatu'l-Vesaiiku's-Siyasiyye*, Beyrut 1969, s. 131.

^{71j} Buharî, *Zekat*, 1.

⁷¹⁴ İbn Mace, *Mukaddime*, 17.

⁷¹⁵ İbn Mace, *Mukaddime*, 20.

⁷¹⁶ Buharî, *Ezan*, 18.

⁷¹⁷ Buharî, *Enbiya*, 32

⁷¹⁸ İbn Mace, *Cihad*, 8.

sayamadığımız konulardaki hadislerin büyük çoğunluğu bu kısma girer. Zikrettiğimiz hadislerin bir kısmında çocukların eğitimi için büyüklere tavsiyeler de yer almaktadır.

Asr-ı Saadet bir bakıma yeni bir eğitim-öğretim sistemine kapı aralamıştı. Öğretmeni Hz. Muhammed, müfredatı Kur'an ve Sünnet, öğrencisi sahabe olan bu sistem, kısa sürede başarılı sonuçlar vermiştir. İşkencenin en yoğun olduğu Mekke döneminde bile Kur'an öğreniminin büyük bir mesafe aldığını görüyoruz. Mesela Hz. Ömer, şahit olduğu eğitim ağırlıklı bir olayın etkisiyle Müslüman olmuştur. O, eniştesinin evine gittiğinde, Habbab b. Eret yanında getirdiği bir sayfayı Hz. Ömer'in bacısı Fatıma'ya öğretmekteydi.^{719 720 721 722 723 724} Yetişkinler arasında cereyan eden bu yaygın eğitim, kısa zamanda emsali görülmemiş bir okuma-yazma seferberliğine dönüşmüş, eğitim ve öğretim düzeyinin yükseltilmesi için arzu edilen heyecan yakalanmıştı.

Müslümanlar, ilk hicri asırlarda bilhassa dini bilgilerden istifade etmek için bir öğretmenin etrafında halka oluşturlardı. Halkanın büyüklüğü ve küçüklüğü ise öğretmenin derece ve mevkiine uygun bir ölçüdeydi. Özellikle Kur'an-ı Kerim hakkındaki yorumlarıyla tanınan Abdullah b. Abbas (ra)'ın Kâbe'nin etrafında açık bir yerde oturduğu, çevresindekilerin etrafında halka oluşturarak Kur'an tefsirine yönelik sorular sordukları ve cevap aldıkları bildirilmektedir. Yine Ömer b. Abdilaziz (ra)'ın Medine valisine bu yöndeki öğretimi desteklemek amacıyla şöyle yazdığı rivayet edilir: "Alimler ilmi yaysınlar, ilim için (herkese açık yerlerde) halkalar teşkil etsinler, ta ki bilmeyenler de böylece öğrensün. Zira gizli kalmayan ilim yok olmaz." Burada⁷²⁴ toplananlara (öğrencilere) 'halaka', öğretim usulüne de 'halka-i tedris' denilirdi.

İslam toplumunda ilim ve öğrenim halkaları, farklı yaş, sınıf, renk ve ırklara sahip bireylerin tamamından oluşan zengin bir mozaik oluştururdu. İçlerinde çok yaşlıları olduğu gibi, güçlü yetişkinler ve gençler de bulunabilirdi. Hz. Peygamber'in ilimden soyutlanan ve yoksun bırakılan şeylerin değersizliğini, temelsizliğini ve kalıcı olmadığını vurgulayan: "Dünya ve içindekiler lanetlenmiştir. Ancak Allah'ı anan, O'nu dost edinen, ilim olan ve öğrenciler bulmuş durumdadır"⁷²⁵ sözündeki özünü

⁷¹⁹ Ebu Davud, *Hudud*, 34

⁷²⁰ Ebu Davud, *Et'ime*, 11.

⁷²¹ Selami Coşkun, *Yetişkin Eğitimi ve Hz. Peygamber (sav) 'in Tatbikatı*, İstanbul 1996, s. 197.

⁷²² İbn Hişam, age., 1/256-257; Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, İstanbul 1993, 11/761.

⁷²³ Buharî, //z><, 34.

⁷²⁴ Bayraktar, age., s.94; Hüseyin Gazi Yurdaydın, *İslam Tarihi Dersleri*, Ankara 1971, s.71.

⁷²⁵ Nevevi, *Rıyazu's-Salihin*, s. 146.

özümsemişlerdi. “Sadakanın (Allah rızası için yapılan iyiliğin) en faziletlisi, Müslüman kişinin ilim öğrenip Müslüman kardeşine öğretmesidir”⁷²⁶ hadis-i şerifiyle, Müslümanlar, bildiklerini başkalarına öğretmeyi dini bir emir sayıyorlardı. Öğrettiği kişi de bu hadise dayanarak başkasına, o da başkalarına öğreteceğinden, müteselsilen öğretilen ilim kökleşecek ve kaybolmayacaktır. Bu ilim, fert ve cemiyete faydası olan her bilgiyi kapsamaktadır.^{727 728 729} * Böylece toplumda sevabının bolluğuna binaen gönüllü öğretmenlik, zaman ve mekan sınırı tanımadan yaygınlaşmıştır.

Kötülüğe şahit olan herkesin eli ve dili ile müdahalede bulunması, gücü yetmiyorsa kalbi ile tepkisini ortaya koyması nebevi bir hareket tarzıdır. Kur’an ve hadis’in gereğini yerine getirmek için belli bir mekan ve yaş sınırı da söz konusu değildir. İnsanların yaşadığı her yerde İslam’a aykırı davranışlar sergilenebilir. Ancak her nerede olursa olsun yanlışlıkların karşısında tepkisiz durmak kınanmıştır. İlahî emirlerin yerine getirilmesinden doğabilecek aksaklıklardan dolayı bütün Müslümanların günahkâr olacağını dikkate alan yöneticiler, çirkin davranışları önlemek amacıyla ‘*İhtisab*’ teşkilatını kurmuş, sünnete uygun davranışlar kazandırmak için de yaygın eğitim kurumları tesis etme gereğini duymuşlardır.

Toplum hayatını ilgilendiren her konuda Müslümanların birbirlerini uarması dini bir görevdir. Bu uyarı ve etkileşimin hedefini; “Sizin gençlerinizin en hayırlısı, yaşlılarınıza benzeyen ve yaşlılarınızın en şeriri (şerlisi) de gençlerinize benzeyendir”^{79Q} hadisi ile Hz. Peygamber tayin etmiştir. Böylece küçük yaştan başlayarak, küçüklerin büyüklerini örnek almaları, büyüklerin de örnek bir şahsiyet olabilmek için bir gayretin içine girmeleri teşvik edilmektedir.^{7j0} Şüphesiz bu etkileşim ve sosyal ilişkilerin verimliliği için bir program ve eğitim kumrularına ihtiyaç bulunmaktadır. İslam eğitim tarihi boyunca yaygın eğitim amacıyla kurulan başlıca kurumlar şunlardır:

1. Cami ve Mescitler

‘Cami’ terimi ‘toplulukları bir araya getiren mescit’ anlamındaki ‘el-mescidü’l- cami’den kısaltılarak kullanılmaya başlanmıştır. Kur’an’da, hadislerde ve ilk tarihi

⁷²⁶ İbn Mace, *Mukaddime*, 20.

⁷²⁷ Berki, age., s.52.

⁷²⁸ Müslim, *İman*, 78; Tirmizi, *Fiten*, 11; Nesai, *İman*, 17.

⁷²⁹ Münavi, age., . 111/487.

^{7j0} Berki, age., s.58-59.

kaynaklarda ‘cami’ yerine ‘mescit’ kelimesi kullanılmaktadır.⁷³¹ * Zaman içerisinde cuma namazı kılınan minberli mescitlere ‘cami’, cuma namazının kılınmadığı mekanlara ise ‘mescit’ denilmiştir. Cami ve mescitler, Kur’an ve Sünnet ışığında ibadet mekanı olarak açılmış olmakla beraber bir eğitim ve öğretim kurumu olarak da hizmet vermişlerdir. “Allah’ın mescitlerini, ancak Allah’a ve ahiret gününe iman eden, namazı dosdoğru kılan, zekatı veren, Allah’tan başka kimseden korkmayanlar imar ederler”⁷³³ ayet-i kerimesindeki teşvike binaen Hz. Peygamber mescitlerin inşasında bedenen çalışmıştır.⁷³⁴ Ayrıca Allah’a şirk koşan kimselerin Allah’ın evi hükmündeki bu kutsal yerlerin koruyuculuğu ve yöneticiliğine uygun olmadıklarına hükmedilmiştir.

İslam’ın doğuşu ile yeni ilimler mescit merkezli olarak gelişmeye başlamıştır. İlmi faaliyetlerin başında Kur’an okutmak,⁷³⁵ ⁷³⁶ ezberletip tefsir etmek ile hadis öğretimi bulunuyordu. Ders halkalarına Resulullah da genellikle katılırdı. Öğretim soru-cevap şeklindeydi. Bu metot mescidin dışına da taşıyordu. Bu sebeptendir ki; özel öğretmenlerle başlayan öğretim, mescit halkasıyla genişleyerek devam ederdi.⁷³⁶

Sosyal ilişkilerin geliştirilmesine büyük önem veren Hz. Peygamber: “Allah’ın eli (rahmet ve bereketi) cemaat üzerindedir”⁷³⁷ * * sözüyle cemaatle namaz kılmayı teşvik etmiş ve hicretle beraber İslam’ın etkin olduğu her beldeye mescit yaptırmıştır. Bu amaçla hicret yolculuğu sırasında ilk mescidini, Küba’ya, bilahare eğitim amaçlı bir mekanı da kapsayan Mescid-i Nebevi’yi Medine’de bina etmiştir.⁷⁴⁰ Her mahallede mescitler açılarak temiz ve faal tutulmasını emir buyuran Hz. Peygamber,⁷⁴¹ sağlığında *Medine dahilinde 9,*⁷⁴² *Medine ve civarında toplam 40 kadar ismen tespitli mescitte*

⁷³¹ Nebi Bozkurt, “Cami”, *ŞİA*, 1/271-272.

⁷³² Yılmaz Can, “İlk İslam Mescitlerine Genel Bir Bakış”, *Diyanet Dergisi*, Eskişehir 1995, Sayı:4, s.89- 114.

⁷³³ Tevbe, 18.

⁷³⁴ İbn Kesir, age., II/ 130.

⁷³⁵ Müslim, *Müsafirin*, 280.

⁷³⁶ Ahmet Emin, *Duha’l-İslam*, Beyrut 1933,11/66.

⁷³⁷ Tirmizi, *Fiten* 7; Nesai, *Tahrir* 6.

⁷³⁸ Buhari, *Ezan* 30; Müslim, *Mesacid*’2A9.

TM İbn Hişam, age., II/117.

⁷⁴⁰ İbn Hişam, age., 11/121.

⁷⁴¹ İbn Mace, *Mesacid*, 9; Ebu Davud, *Salat*, 13; Tirmizi, *Salat*, 412.

⁷⁴² Kettani, age., 1/159.

*namaz kaldırmıştır*⁷⁴³ Sahavi, Medine ve civarındaki mescitlerin isimlerini vererek bu rakamın 51 olduğunu ifade eder. Hz. Peygamber, bu mescitlerin tamamına uğramış ve büyük bir kısmında namaz kaldırmıştır.*⁷⁴⁴ Eğitim ve öğretim faaliyetlerinin kalbi olan bu mescitler, örgün eğitim faaliyetlerinin yanında yaygın eğitim faaliyetlerine de sahne olmuştur. Yaygın eğitime katılanların çoğu gündüz mescide gelip geceleyin evine giden *ensar* idi.⁷⁴⁵

Gerek Hz. Peygamber ve gerekse Dört Halife Döneminde mescitlerdeki ibadet sayesinde insanlar, günde beş vakit biri biriyle ve devlet başkanlarıyla bir araya gelme fırsatı bulabiliyorlardı. Camiler; günlük beş vakit namaz kılınması dışında ibadet edenler için ‘sürekli eğitim’ veren bir yer, içinde yerel yönetim üyelerinin toplantılarını yaptıkları cemaat merkezi olarak görev yapmıştır.⁷⁴⁶ Bu uygulama, ibadetin yanında insanların bütünleştiği ve kaynaştığını, din ve devletin biri birinden ayrı değil, bir bütünlük arz ettiğini göstermektedir.^{747 748} Bu anlayışla yetişmiş olan sahabeler, gittikleri yerlere de bu ilim aşkını götürmüşlerdir. Başta mescitler olmak üzere, uygun buldukları her mekanda belli bir programa dayanmayan ve sadece tebliğ amaçlı eğitim ve öğretim faaliyetini bütün hızıyla devam ettirmişlerdir.⁷⁴⁹

Mescid-i Nebevi örgün ve yaygın eğitim faaliyetlerinin yanında taşraya yönelik eğitim faaliyetlerinde de önemli rol oynamakta idi. Çünkü taşradan gelen kabile temsilcileri bazen uzun süreli olarak Mescid-i Nebevi’de misafir edilir,^{749 750} İslamiyet hakkında bilgilendirilirlerdi. Hz. Peygamber genellikle misafirlerin içinden birisini imam tayin eder, “Kabilenize dönün ve öğrendiklerinizi onlara da öğretin”⁷³⁰ şeklinde talimatlar verirdi.

Namaz kılanların zihinlerini karıştırmamak kaydıyla mescit’te ilim öğretmek, Kur’an-ı Kerim okutmak, vaaz vermek ittifakla uygun görülmüştür. Mescidin damı da mescit hükmünde değerlendirilmiştir. Mescit’te mekruh olan davranış damında da

⁷⁴³ Hamidullah, *Muhtasar Hadis Tarihi*, s.21-24; Canan, *Peygamberimizin Sünnetinde Terbiye*, s.409.

⁷⁴⁴ Şemsuddin es-Sahavi, *et-Tuhfetu'l-Latifeti Tarihi'l-Medineti's-Şerife*, Beyrut 1993, 1/38-41.

⁷⁴⁵ Muhammed Hamidullah, *İslam Mülkeselerine Giriş* (Çev. İhsan Süreyya Sırma), İstanbul 1984, s.57.

⁷⁴⁶ İsmail Raci el-Fa'uki-Luis Lamia el-Faruki, *İslam Kültür Atlası*, İstanbul 1999, s. 172.

⁷⁴⁷ Hamidullah, *İslam Mülkeselerine Giriş*, s.71.

⁷⁴⁸ Haşan, age., 11/209-210.

⁷⁴⁹ Algül, age., 11/196.

⁷⁵⁰ İbn Hacer, *Fethu'l-Bari*, 1/140.

mekruh, mescit'te haram olan davranış damında da haram olur. Mescit üzerindeki evler ise, mescit hükmünde değildir.⁷⁵¹ * Bu anlayışla mescitlerin çevresi genellikle örgün veya yaygın eğitim faaliyetlerinin merkezi olarak kabul görmekteydi.

Hz. Peygamber'den birkaç asır sonrasına kadar cami, *sadece ibadetlerin yapıldığı bir yer değildi, aynı zamanda siyasi kararların alındığı, Emiru 'l-Müminin 'i resmi görevle ziyaret eden temsilcilerin kabul edildiği yerd.* Örgün ve yaygın eğitim faaliyetlerinin yanında, anlaşmazlıkların çözümü için hukukî kararların alındığı yer

759

olarak *adliye binası* hükmündeydi.

İbn Muaviye el-Kindi anlatıyor: “Şam'da Ömer (ra)'in yanına gittim. Bana halkı sordu ve:

-Sanırım burada camiye giren kimse ürkek deve gibidir. Eğer kendi kabilesinden bir meclis görürse varır yanlarına oturur, yoksa geri döner, dedi.

Ben:

-Hayır, öyle değil. Cami'de çeşitli meclisler kuruluyor, halk buralarda öğreniyor dedim.

Ömer:

-Sizler böyle davrandığımız sürece hayır içinde bulunursunuz, dedi.”^{753 754 755}

Hz. Ömer, Mısır valisi Amr b. As'a bir mektup gönderdi. Bütün ordu komutanlarına köylerde oturmamalarını, şehirlerde ikamet etmelerini, her şehirde bir ulu cami yapmalarını, ayrıca Küfe, Basra ve Mısır halklarının yaptıkları gibi her kabile için de birer mescit inşa etmelerini istedi. Halk, Ömer'in bu emir ve öğütlerine sıkı sıkıya bağlanmıştır.⁷³⁴ Ancak bu talimatla birlikte camilerde ihtisaslaşmaya doğru bir faaliyetin varlığı da gözlenmektedir. Mescidin kenarında 'Buteyka' adı verilen ve serbest kürsü niteliğinde olan bir revak inşa edilerek, “*Kim şamata etmek, şiir okumak ve yüksek sesle konuşmak istiyorsa şu revaka çıksın*” denildi.⁷³³ Böylesine yaygın eğitim kuramlarına sahip olmak, İslam eğitim sistemi için büyük bir şans ve hizmet vesilesi olmuştur.

⁷⁵¹ Ceziri, age., 1/263.

⁷³² Allahbahş Hıdabahş Brohi, “İdeolojik Bir Devlette Eğitim”, *İslami Eğitim*, İstanbul 1991, s.1 13.

⁷³³ Muhammed Yusuf Kandehlevi, *Hayatu's-Sahabe*, İstanbul 1996,111/375.

⁷⁵⁴ Kandehlevi, age., III/369-370.

⁷⁵⁵ Kettani, age., III/1 11-112.

2. Saraylar

İslam dünyasında, daha ilk halifeler devrinden itibaren, devlet başkanlarma gerek özel, gerekse genel toplantılarda başta dini konular olmak üzere her şey sorulmakta idi. Onlar, cevaplayamadıkları meseleleri Peygamber'in diğer ashabına ⁷⁵⁶ sormaktan çekinmezlerdi. Çünkü Kur'an-ı Kerim, "*Şayet bilmiyorsanız ilim ehlinden sorunuz* " ayeti ile bu metodu tavsiye etmiştir.

Saraylarda sultanların çocuklarına ve aile efradına seçkin hocalar tarafından dersler verildiği bilinmektedir. İslam toplumunun ileri gelenleri de zaman zaman bu özel eğitim programlarına katılmaktaydı.⁷³⁹ Özellikle Abbasi halifelerinin de iştirak ettiği en seviyeli ilmi toplantılar saraylarda tertiplenirdi.

Osmanlılar'da da bu gelenek Osman Gazi ile başlamış ve asırlar boyu devam etmiştir. Padişah hocaları, bir taraftan şehzadelerin eğitim ve öğretimi ile meşgul olurken diğer taraftan da padişahlara ilmi danışmanlık yapmışlardır.^{756 757 758 759 760 761} İleride devlet kademelerinde vazife alacakların eğitim görmesi için de saraylarda gerekli organizasyonlara başvurulmuştur. Bir Osmanlı kurumu olan Enderun Mektebi, üst düzey yönetici ihtiyacının karşılanması amacıyla saraylarda açılmış bir eğitim kurumudur.

Osmanlı saraylarında şehzadeleri eğitmekle görevli '*Şehzadeoğlan Mektebi*' nin varlığı bilinmektedir. Şehzadelerin katıldığı bu dersler, temel olarak Kur'an-ı Kerim tefsiri üzerinde yoğunlaşırdı. Padişah ve ileri gelen devlet adamlarının huzurunda bilginlerin iştirakiyle yapılan bu derslere '*Huzur Dersleri*' denilirdi.⁷⁶²

3. Kitapevleri

Medreselerin yayılmasına paralel olarak ortaya çıkan kitap satış evleri, Abbasi devletinin kuruluşuyla birlikte ortaya çıkmıştır. Daha sonra İslam coğrafyasına yayılan kitap satıcıları, sadece kâr gayesi güden tâcirler değillerdi. Miladi IX. yüzyıldaki İslam eğitim anlayışından söz eden Hitti, çoğu Kahire ve Şam'da bulunan ve ulu camilerin

⁷⁵⁶ Kazıcı, age., s.36.

⁷⁵⁷ Nahl, 43.

⁷⁵⁸ Baltacı, age., s. 127.

⁷⁵⁹ Kazıcı, age., s.32-33.

⁷⁶⁰ Baltacı, age. s. 127.

⁷⁶¹ Kazıcı, age., s.32.

civarına yerleşen kitapçı dükkanlarının birer İlmî ve edebî söyleşilerin merkezleri konumunda olduğunu, müstensih (kopya edici) ve edebiyatçıların cemiyet hayatında müstesna bir değerinin bulunduğunu, bu dönemde yazı yazmak amacıyla parşömen, papirüs ve Çin kağıtlarının kullanıldığını^{762 763} ifade etmektedir. Kitabevleri, bilginleri ve edebiyatçıları cezbeder, mesleğin arkasındaki aklî zevklerini tatmin etmek için koştururlardı. Zamanla kitapçı dükkanları İlmî toplantı ve çalışmaların mekanı haline gelerek^{764 765 766} yaygın eğitim hizmeti veren birer kurum oluvermişlerdir.

4. Ulema Evleri

Ulema evleri genellikle güvenlik, gizlilik veya yüksek düzeyli eğitim yapmak amacıyla tercih edilmiştir. Hz. Peygamber ilk vahiyden üç yıl sonra yani peygamberliğin dördüncü yılından (M. 614) itibaren risalet görevini aşikâr olarak tebliğ etmeye başlamıştır. Kureyş'in ileri gelenleri bu aleni tebliğden rahatsız oldular. Düşmanlıklarını arttırarak Müslümanlara önce ağır hakaretler yapıp, sonra eza ve cefada bulunmaya başladılar. Bu olaylardan sonra Hz. Muhammed, tebliğ vazifesini daha iyi yapabilmek için, işlek bir yer olan Safa tepesindeki Erkam b. Ebi'l-Erkam'ın evini kullandı. Resulullah, bilhassa gündüzleri Erkam'ın evine gidiyor, burada toplanan Müslümanlara İslam'ı anlatıyordu. Bunun yanında Hz. Ebubekir'in Kâbe haremindeki evi ile Said b. Zeyd'in evi de eğitim ve öğretim mekanı olarak kullanılmıştır.⁷⁶⁷ Medine'ye öğretmen olarak gönderilen Mus'ab b. Umeyr ve daha birçok sahabe bu evlerde yetişmiştir.⁷⁶⁸

Yüksek düzeyli İlmî faaliyetler için evlerin kullanıldığına hemen her devirde şahit olmaktayız. Örneğin İbn Sina, evinde topladığı öğrencileriyle *eş-Şifa* ve *el-Kanun* adlı eserlerinden ders yapardı.⁷⁶⁹ Gazzali ve daha birçok müderris yaptırıkları özel evlerde

⁷⁶² Baltacı, age, s. 127.

⁷⁶³ Hitti, age., 1/636-637.

⁷⁶⁴ Kazıcı, age., s.34.

⁷⁶⁵ Ramazan el-Buti, *Fıkhu's-Sire* (Çev. Ali Nar-Orhan Aktepe), İstanbul 1992, s. 103.

⁷⁶⁶ Hayati Ülkü, *İslam Tarihi*, ty., 1/104-105; Abdullah Ceyhan, "İslam'da Eğitim-Öğretim Kurumlarına Kısa Bir Bakış" *Diyanet Dergisi*, c. XXIV, Sayı 3, Ankara 1988, s. 82-88

⁷⁶⁷ Bayraktar, age., s.88.

⁷⁶⁸ Algül, age., 11/180.

⁷⁶⁹ Çelebi, Ahmet, age., s.60.

başta fıkıh ve hadis olmak üzere birçok alanda eğitim-öğretim yaptırmışlardır.⁷⁷⁰ Ne var ki uzun vadede evler, Müslümanlar için toplu öğretime elverişli yerler olarak kabul görmemiştir. Çünkü ev sakinleri ve talebeler, evin sükunet ve mahremiyetine layık bir şekilde, ders halkaları ve onun gerektirdiği hareket ve canlılık arasında ahenk sağlayıp, rahat ve huzur bulamazlardı.⁷⁷¹ Kur'an-ı Kerim'de Hz. Peygamber'in şahsında bu gerçekler dile getirilmektedir: “Ey İman edenler! Bundan böyle Peygamber'in evlerine davet edilmeksizin girmeyin. Ancak davet edildiğiniz zaman girin. Yemek sonrası dağılın, söz dinlemek veya sohbet etmek için de izinsiz girmeyin. Çünkü bu, Peygamber'e eza vermekte, O, size bunu söylemekten utanmaktadır.”⁷⁷² ⁷⁷³ Ayet-i kerime evlerin mahremiyetine ve özel oluşuna işaret ettiği için öğretim amacıyla kullanılmasını teşvik etmemiştir.

5. Kütüphaneler

ilk nazil olan ayetlerin ışığında denilebilir ki, İslam'da öğretim şu temel esaslara dayanmalıdır: Okumak, yazmak, çalışmak, görevi ifa ve yaratılışı düşünmeye önem vermek.⁷⁷⁴ Bu İlahî emir doğrultusunda eğitim-öğretim ve dolayısıyla kültürel faaliyetlerin yaygın ve kalıcı olmasında, başta kitap olmak üzere basılı dokümanın önemli bir yeri ve etkisi bulunmaktadır. Yazma eserlerin fiyatları çok yüksek olduğundan zenginlerden başkası kitap satın alacak güce sahip değildi. Bunun üzerine ilim aşığı hayırsever kimseler, içinde kitapları toplayan kütüphaneler inşa etmeye başladılar.⁷⁷⁵ Kütüphanelerin sayıları giderek arttı. O kadar ki, kütüphanelerden ödünç kitap alma, iade ve kitapların kullanımı ile ilgili kurallar konuldu. Bu kurallara ilişkin bilgiye çeşitli kaynaklarda, rastlamak mümkündür.⁷⁷⁶ Gelişmiş kütüphanelerin pek çoğunda ücretle çalışan *kütüphane müdürleri*, *çevirmenler*, *müstensihler* (kitapların suretini yazan), *mücellidler* (kitapları ciltleyen) ve *münaviller* (kitapları okuyucuya sunan ve raflarda muhafazasını sağlayan) mevcuttu.⁷⁷⁷ Halil Açıkgöz, 'kütüphaneler'

⁷⁷⁰ Çelebi, Ahmet, age., s.62.

⁷⁷¹ Kazıcı, age., s.31.

⁷⁷² Ahzab, 53.

⁷⁷³ Alak, 1-5.

⁷⁷⁴ Ayhan, *Din Eğitimi ve Öğretimi*, s.80.

⁷⁷⁵ Çelebi, Ahmet, age., s. 133.

⁷⁷⁶ İbn Cema, age., s.125-129.

⁷⁷⁷ Çelebi, Ahmet, age., s. 152

konulu makalesinde medeniyet tarihimizin kitap ile ilişkilerini inceleyerek, atalarımızın inşa ettikleri birçok cami ve medresenin yanında bir de kütüphanenin bulunmasına dikkat çeker.^{778 779}

Endülüs Emevi Devletinde üniversitelerle yan yana olmak üzere kütüphaneler açılmıştır. Elalife el-Hakem (961-76) tam manasıyla bir kitap aşığıydı; onun gönderdiği memurlar İskenderiye, Dımaşk ve Bağdat şehirlerindeki kitapçı dükkanlarını bir bir dolaşır, araştırır, satın alınacak yahut istinsah (kopya) edilecek yazma kitaplara bakarlardı. Kaynakların verdiği bilgilerden öğrendiğimize göre, böylece Kurtuba'daki kütüphanede toplanıp tasnif edilen yazma eserlerin sayısı 400 000'i bulmaktaydı; bu kütüphanenin sadece kitap adlarına göre yapılmış olan katalogu 44 cilt tutmaktaydı ki, her bir cildin yirmi yaprağına sadece nazım eserlere tahsis edilmiş bulunuyordu.^{780 781} Mustansır'ın halifeliği zamanında meydana gelen yağma ve çapulculuk sırasında, hazineler kıymetindeki bu kütüphaneden yirmi beş deve yükü tutarında el yazması eser

^{70 1}
kaçırılmıştır.

Osmanlılarda ilk medrese Orhan Gazi tarafından 1331'de İznik'te kuruldu. Kurulan medreselerdeki öğretim için gerekli kitapların temini için büyük çaba harcanırdı. Ancak bu ilk medreselerde kütüphanelerin mevcudiyetine dair kesin bir bilgi mevcut değildir. Fatih Sultan Mehmet ile birlikte vasıflı kütüphane memurları (hafız-ı kütüb) tarafından işletilen kütüphanelerin bulunduğu kaydedilmektedir.⁷⁸²

6. Tekke, Zaviye ve Dergâhlar

Yetişkinlerin eğitime yönelik faaliyet gösteren bu kurumlar, en tenha köylerden en kalabalık şehirlere kadar musikî ve spor alanında etkinliklerde bulunarak, toplum ahlakı korunmuş ve geliştirilmiştir. Bu kurumlarda yetişen yazar ve şairler, ağır dinî konuları fıkralar, hikayeler, efsaneler aracılığı ile sembollerle ve kahramanların örnek davranışları ile anlatmışlardır. Dinin kesin yasakları ve cehennem korkusundan daha üstün bir heyecan kaynağı olan Allah ve insan sevgisi ile yazılmış İlahilerin ve nefeslerin, özel hecelerle okunduğu toplantılar her seviyeden halkın ilgisini çekmiştir

⁷⁷⁸ Halil Açıkgöz, "Kütüphane", *Töre Dergisi*, Sayı: 161, Yıl: 1984, s.51.

⁷⁷⁹ Hitti, age., 11/894.

⁷⁸⁰ Hitti, age., 11/640.

⁷⁸¹ Hitti, age., 11/1011.

⁷⁸² Baltacı, age., 11/139.

Tekkeler böylece doğruyu yanlış, iyiyi kötüyü öğretil dini davranış geliştirmede önemli katkılarda bulunmuştur.⁷⁸³ Bu yönleriyle tanıdığımız Tekke, Zaviye ve Dergahlar, ‘iyiliği emretme ve kötülükten sakındırma’ şeklindeki İlahî emirleri yerine getiren gönüllü kuruluşlar olarak anılmışlardır.

Bilgin-Selçuk, age., s.6-7.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

İSLAM EĞİTİMİNDE ÖĞRETMENLİK

I. İslam Eğitiminde Öğretmenliğin Önemi

Öğretimin faziletini, dindeki yerini, gerekli şartlarını beyan eden Hz. Peygamber, öğretimin aktif bir unsuru olması sebebiyle öğretmene de büyük değer vermiştir: “Sizin en hayırlınız, Kur’an-ı öğrenen ve öğretendir”⁷⁸⁴ * hadis-i şerifi bu tavrın eseridir. Bilginleri Peygamberlere varis olarak gören⁷⁸³ İslam Peygamberi: “Allah Teala, melekleri, yer ve gök ehli hatta deliğindeki karınca, denizdeki balıklar, insanlara hayır öğreten kimselere salat ve selam ederler”^{786 787} hadis-i şerifiyle ilim öğretmenin önemini dile getirmiştir; “Ancak iki kimseye gıpta edilir. Birisi, Allah Teala’nın kendisine verdiği malı hak yolunda harcayan, diğeri de Allah Teala’nın kendisine verdiği ilimle hükmedip, onu başkalarına öğreten kimse”^{1*1} buyruğu ile de öğretmenlik mesleğinin itibarına dikkat çekmiştir. Öğretmenler, öğrencilerini zihinsel, sosyal, duyuşsal ve bedensel açıdan yetiştirmekle kalmamalıdır. Eğitimci Abdullah Ulvan, eğitimcilerin öğrencilerine kazandırmakla yükümlü oldukları hususları yedi başlık altında toplamaktadır: iman, ahlak, beden, akıl, nefis, sosyal ve cinsel terbiye.⁷⁸⁸

İslam’a göre öğretmen yetiştirmek, İlahî bir emir olup,⁷⁸⁹ pek çok ihtiyaçtan önce gelir.⁷⁹⁰ Herkesin mutlaka eğitim halkasının bir tarafında yer alması Hz. Peygamber tarafından tavsiye edilmiştir.^{791 792} Günümüzde eğitimin öğretmensiz olarak yapılması gerektiği ‘okulsuz toplum’ ve ‘bilgisayarlı eğitim’ gibi alternatif eğitim yaklaşımları tarafından savunulmaktadır. Ancak bu metotla yetişen nesillerin ruhsuz, aşksız ve bencil olması kaçınılmazdır. Bu yüzden Şâtıbî, “zamanla ilim, kalplerden kitaplara intikal etti; fakat onun anahtarı hep erbabının elinde kaldı” sözü ile ilmin, mutlaka uzman kimselerden alınması gerektiğini savunur. Bu konudaki dayanağını ise şu hadis oluşturmaktadır: “Yüce Allah ilmi, insanların arasından bir çırpıda çekip

⁷⁸⁴ Buharî, *Fedailu’i-Kur’an*, 21; Tirmizi, *Sevabu’l-Kıtr’an*, 15.

⁷⁸³ Tirmizi, *İlim*, 19; İbn Mace, *Mukaddime*, 17; Heysemi, age., 1/121.

⁷⁸⁶ Ali Mansur Nâsif, *et-Tâcu’l-Camiu’l-Usul*, İstanbul 1961,1/64-65.

⁷⁸⁷ Buharî, *İlim*, 15; Nâsif, age., 1/68.

⁷⁸⁸ Ulvan, age., 1/26.

⁷⁸⁹ Tevbe, 122.

⁷⁹⁰ Özbek, age., s.81.

⁷⁹¹ Aclunî, age., 1/138.

⁷⁹² Şâtıbî, age., 1/82.

çıkarak değil, alimlerin ruhunu almak suretiyle kabz eder. ”⁷⁹³ Bu hadis-i şerif ışığında eğitimciler de: “Edebini edep öğretenlerden almayan kimse kendisine uyanları fesada götürür”^{793 794} diyerek eğitimde öğretmene duyulan ihtiyacı dile getirmişlerdir.

Kur’an-ı Kerim, ilim öğrenerek onunla amel eden ve bilahare başkalarına öğreten kimselere ‘Rabbani’ sıfatını uygun görerek övgülerde bulunmuş, “Kitaptan elde ettiğiniz ve öğrendiğiniz ilimle Rabbaniler olun”⁷⁹⁵ mesajıyla da teşvikte bulunmuştur.

II. İslam Eğitiminde Öğretmenler

Kur’an’a göre en büyük eğitici Allah’tır. Çünkü O’nun bir ismi de ‘Rab’ dir. Rab, en iyi eğiten ve terbiye eden demektir. Yüce Allah’ın ruhlara hitaben “Ben sizin Rabbiniz değil miyim?” sorusuna ruhlara “Evet (Rabbimizsin)”^{796 797 798} demesi üzerine Allah ile insan arasında eğitim başlamıştır. İlk eğitici Allah olduğuna göre, insanın tabiatını ve nasıl terbiye edilmesi gerektiğini en iyi bilen de O’dur. “And olsun ki, insanı biz yarattık ve nefsinin ona ne vermek istediğini de biz biliriz, biz ona şah damarından daha yakınız.” Bunun içindir ki, öğretim program ve amaçlarının İlahî vahiyler doğrultusunda hazırlanmasına, insan fitratının tatmini bakımından ihtiyaç bulunmaktadır.

Kur’an’da geniş olarak insanın yaratılışından bahsedilmiş, bu ibret verici duruma dikkat çekilmiştir. Bundan sonra Cenab-ı Elak, insan ruhunu bilgi ve edep ile eğitmiş, onu olgunlaştırmıştır. insanın dünyaya gelinceye kadar geçen devirdeki bütün eğitimi insanların kudreti dışındadır. Allah’ın terbiyesi doğumdan sonra da devam etmektedir. Mesela fizikî olarak büyümemiz bizim elimizde değildir. Kimse “Ben büyümek istemiyorum” diyemez. Yalnız son aşamada verilen ruhi özelliklerin şekillenmesi görevi, ebeveyn ve öğretmenler gibi ikinci derecedeki yardımcı

⁷⁹³ Buharî, *İlim*, 34; Müslim, *İlim*, 5; İbn Mace, *Mukaddime*, 8; Darimi, *Mukaddime*, 26; İbn Hanbel, 11/162,190.

⁷⁹⁴ Attas, *İslami Düşünüşün Problemleri*, s.218.

⁷⁹⁵ Al-i İmran, 79.

⁷⁹⁶ A’raf, 172.

⁷⁹⁷ Kaf, 16.

⁷⁹⁸ Bakara, 31.

eğitimcilerle verilmiştir.⁷⁹⁹ O halde insanoğlunun ilk öğretmeni Yüce Allah'tır. Okuma ve yazmayı insanoğluna Cebrail (as) vasıtası ile O öğretmiştir.⁸⁰⁰

Bilginin ilk kaynağı Allah'tır. O, meleklerin, peygamberlerin ve tüm yaratıkların ilk öğretmenidir. Bu gerçek şu ayet-i kerimelerle beyan edilmiştir: “Rahman, Kur'an'ı öğretti. İnsanı yarattı. O'na beyan etmesini öğretti,”⁸⁰¹ “Doğrusu O kendisine öğrettiğimiz için, bir ilim sahibi idi,”⁸⁰² “Âdem'e isimlerin tamamını öğretti. Soma onları meleklerle arz etti. ‘Bana onların isimlerini söyleyin’ dedi. Onlar da: ‘Seni tenzih ederiz. Senin öğrettiklerinden başka bilgimiz yoktur’ dediler.” “Hani bir zamanlar sana kitabı, hikmeti, Tevrat'ı ve Incil'i öğretmiştik.”⁸⁰⁴ * ⁸⁰⁶ Hz. Peygamber'in Kur'an-ı Kerim'i ezberleme telaşı karşısında: “O'nu (öğrenmek) için aceleye kapılıp dilini onunla hareket ettirip durma. Hiç şüphesiz onu toplamak ve sana okutmak bize düşer”⁸⁰³ İlahî emri nazil olmuştur.

İnsanoğlunun eğitimi iki zümreye bağlı kılınmıştır. Bunlardan birincisi anne, baba, usta, öğretmen gibi cismani, İkincisi ise, ‘*Müdebbirat ve Mukassimat*’ adı verilen melekler gibi ruhanî eğitimcilerdir. Bunlar, insanın yetiştirilmesi ve terbiyesi ile görevlidirler. İsfahani'den bu alıntıyı yapan Bayraktar; Hz. Peygamber'e isnat edilen: “Çocuk kırk gün nutfe olarak kalır, sonra alaka, sonra mudğa olur. Soma Allah bir melek gönderir de Melek anne karnındaki çocuğa ruhu üfürür” hadisi'ni de göz önünde bulundurarak meleklerin eğitimcilik görevine işaret eder. Bu ayet ve hadislerin ışığında meleklerin görev ve rollerinin, dünya hayatının sonuna kadar devam edeceği sonucuna varılır.⁸⁰⁷ ⁸⁰⁸

Allah Teala'nın insanoğluna öğretmesi direkt olarak gerçekleşmemektedir. Melekler, peygamberler veya kainata serpiştirdiği bazı ayetler veya canlıların nefislerine

⁷⁹⁹ Bayraktar, age., s.l 10-111.

⁸⁰⁰ Zernucî, age., s.28.

⁸⁰¹ Rahman, 1-4.

⁸⁰² Yusuf, 68.

⁸⁰³ Bakara, 31-32.

⁸⁰⁴ Maide, 110.

^{8<b} Kıyamet, 16.

⁸⁰⁶ Celaleddin Abdurrahman es-Suyuti, *el-Camiu's-Sağir*, Beyrut 1990,1/12, Hadis no: 88.

⁸⁰⁷ Bayraktar, age., s.l 11.

⁸⁰⁸ Nahlavi, age., s. 103-107.

Cibril getirmiştir: “O vahyedilen bir sözdür. Onu şiddetli bir güç sahibi öğretmiştir.”⁸⁰⁹ İlahi öğretimin en kalıcı olanı şüphesiz Kur’an-ı Kerim ile ilgili olanıdır. O’nun sonsuza kadar korunacağı Allah tarafından garanti edilmiştir. Bu bağlamda özellikle ramazan ayında olmak üzere Cibril ve Hz. Peygamber her yıl Kur’an-ı Kerim’i karşılıklı arz ederlerdi.⁸¹⁰

Öğrenmenin gerçekleşmesi ve Müslümanların bilgilendirilmesini sağlamak amacıyla, Cibril insan kılığında Resulullah’a gelirdi. Birtakım sorular sorarak cevaplandırılmasını temin eder ve böylece İslam’ın öğrenilmesini sağlardı.⁸¹¹ ⁸¹² Görüldüğü gibi insanoğlunun eğitiminde en önemli aşama, Allah’ın melekleri vasıtasıyla gerçekleştirilen aşamadır.

A. Peygamberler

İnsanlar duyu organları, gözlem ve tecrübeler yoluyla, içinde bulunduğu maddi hayatın bazı yönlerini kavrayabilir. Ancak metafizik alana ait doğru bilgileri elde edemez. Bu yüzden hayata ait bazı meselelerinin doğru çözümünü de bulamaz. İnsanın nereden geldiği, nereye gideceği, hayatın anlamının ne olduğu gibi soruların cevabını kendi başına vermesi gerçekten güçtür. Tecrübe ve duyularla öğrenilmeyen bütün bu bilgiler, ancak İlahî vahiy vasıtasıyla bilinebilir. Allah bu önemli bilgileri içeren vahiyi, yine insanlardan aynı zamanda bir öğretmen olarak seçtiği peygamberler aracılığıyla ⁸¹² göndermiştir.

İlk insan olan Hz. Adem, aynı zamanda İlahî emirleri tebliğ ile görevli ilk peygamber ve ilk öğretmendir. Dolayısıyla eğitimcilik, insanlık tarihiyle birlikte doğmuş, insanlık ile gelişmiştir. Bütün peygamberler gönderildikleri toplumu, cehalet bataklığından kurtarmak gibi ulvî bir görev ile görevlendirilmiştir. Cehaleti aydınlığa dönüştürebilmek eğitimci olmayı gerektirir. Zira iyi-kötü, doğru-yanlış, çirkin-güzel gibi konularda karar vererek, yanlışlığa düşülmesini önlemek üzere peygamberlere ihtiyaç bulunmaktadır. Onların görevleri; “(Onları) mucizelerle, kitaplarla gönderdik. Sana da Kur’an’ı indirdik ki, kendilerine indirileni insanlara anlataşın. Ola ki

⁸⁰⁹ Necm, 5.

⁸¹⁰ Buharî, *Fedailu'l-Kur'an*, 7.

⁸¹¹ Müslim, *İman*, 1.

⁸¹² Özbek, *Bir Eğitimci Olarak Hz. Muhammed*, s.29.

düşünürler”⁸¹³ ayetinden anlaşılacağı gibi tebliğ ve uygulama alanında rol model olmaktır. İlahî dinler ve dolayısıyla peygamberler arasında aynı kaynaktan beslenmekten doğan bir inanç ve metot birliği ile dayanışma mevcuttur. Kur’an-ı Kerim bu dayanışmayı: “De ki: Biz Allah’a ve bize indirilene (Kur’an’a) iman ettik. İbrahim’e, İsmail’e, İshak’a, Yakub’a ve oğullarına indirilenlere, Musa’ya, İsa’ya ve diğer peygamberlere Rablerinden verilenlere de inandık; onlardan hiçbirinin arasında fark gözetmeyiz. Biz o Allah’a boyun eğen Müslümanlarız”^{814 815 816 817 * 819 *} ayet-i kerimesiyle ifade etmektedir. Ayet-i kerimeler gösteriyor ki, ilahi dinler tevhid esaslı bir program izlemek konusunda uyarılmaktadır.

Hz. Peygamber, tebliğ görevini yerine getirirken kendisini eleştiren ayet-i

kerimleri tereddüt göstermeden açıklamaktan geri durmamıştır. O, insanların hidayeti reddetmeleri karşısında öylesine üzülyordu ki, Yüce Allah O’nu “Şimdi bu Kur’an’a iman etmezlerse, neredeyse sen arkalarından üzülecek, kendini mahvedeceksin” buyruğu ile teselli ediyordu. Şüphesiz Hz. Peygamber, rahmet peygamberi olduğundan ümmeti için üzülyordu. Şayet kaba ve katı yürekli olsaydı

elbette onlar etrafından dağılıp giderlerdi.

Kur’an-ı Kerim, peygamberlerin geliş gayesini ve ezelde, insanla Allah arasında yapılan sözleşmeyi (akit) hatırlatmaktadır. İnsan dinen sorumluluk çağına geldiği zaman, özgür iradesiyle bu sözleşmeyi ya ret veya kabul eder. Peygamberlere iman, İslam inancının altı temel şartından biridir. Peygamberleri inkar küfrü gerektirir. Çünkü Nisa suresinde: “Allah’ı ve peygamberlerini inkar ederek kâfir olan, bir de Allah’la peygamberlerin arasını ayırmak isteyen (Allah’a inanıp peygamberlerine inanmayan), (bunlardan) kimisine inanırız, kimisini inkar ederiz, diyen ve böylece (küfür ve iman) arasında bir yol tutturmaya yeltenen kimseler (yok mu?) İşte onlar, gerçek kafirlerin ta

⁸¹³ Nahl 16/44.

⁸¹⁴ Al-i İmran, 84.

⁸¹⁵ Tevbe, 43; Enfal, 67-68; Abese, 1-5.

⁸¹⁶ Kehf, 6.

⁸¹⁷ Enbiya, 107; Müslim, S/r, 87.

³¹⁸ Al-i İmran, 159.

⁸¹⁹ Ramazan Altıntaş, “Çocuklara İnanç Eğitimi Nasıl Verilmelidir?”, *İlk Adım Dergisi*, 1997, sayı 111- 112, s.18.

^{a20}Nisa, 150-151.

Peygamberler hakkında genel kabul gören sıfatlardan birisi de, Allah'tan aldıklarını eksiksiz olarak insanlara tebliğ etmeleri zaruretidir. Kendilerine vahyedilenlerin bir kısmını gizlemeleri imkansızdır.^{821 822 *} Bu bağlamda Yüce Allah: “Andolsun ki, kendilerine peygamber gönderilenlere soracağız, peygamberlere de soracağız” buyurmuştur. Peygamberler bu görevlerinin gereği olarak öğretmenlik yapmışlardır. Bu itibarla öğretmenlik, '*Peygamber Mesleği*' olarak değer kazanmıştır.

Kur'an-ı Kerim'in, “O dur ki, ümmiler içinde kendilerinden olup onlara ayetlerini okuyan, onları temize çıkarıp parlatan, onlara kitap ve hikmet öğreten bir peygamber gönderen. Oysa bundan önce açık bir sapıklık içindeydiler”^{824 825 826 827 828 829} ayetinden de

anlaşılacağı gibi *eğitimde hedeflenen esas maksat, insanın temizlenmesi; iyi insan yetiştirilmesidir*. Hz. Peygamber de temiz ve kâmil insan numunesi olarak insanlık için bir model teşkil etmektedir. Böylece Hz. İbrahim'in: “Ey Rabbimiz! Onlara kendi içlerinden, senin ayetlerini okuyacak, onlara kitap ve hikmeti öğretecek, onları temizleyecek bir elçi gönder” şeklindeki duası kabul edilmiş olmaktadır. Toplumu ıslah etmek ve onu her yönü ile geliştirmek için, eğitim faaliyetlerine dair programların yapılması ve bu programların zamanla sistemli bir şekilde geliştirilmesine olan ihtiyaç bilinmektedir. Bu ihtiyacı karşılamak üzere, Hz. Peygamber, “Allah, beni bir muallim (öğretici) olarak gönderdi” buyurmaktadır. O öyle bir öğretmendir ki, özelliklerini yine Kur'an açıklamaktadır: “...O gelmeden önce, (insanlar) açık bir sapıklık içinde bulunuyorlardı.” Örnek bir ahlak sahibi olduğu Kur'an-ı Kerim'de ifade edilen Hz. Peygamber'in, insanlık için model bir şahsiyet olarak seçildiği^{830 831} de müjdelenmektedir. Kurtubi'ye göre, "*O'nu örnek almak dini konularda farz, dünyevî konularda ise* 831

⁸²¹ Sadeddin Mesut b. Ömer et-Taftazani, *Kelam İlmi ve İslam Akaidi* (Haz. Süleyman Uludağ), İstanbul 1991,

ç 303

⁸²² A'raf, 6.

⁸²³ Cuma, 2.

⁸²⁴ M. Sait Şimşek, *Kur'an'ın Ana Konuları*, İstanbul 1999, s.215.

⁸²⁵ Bakara, 129.

⁸²⁶ İbn Mace, *Mukaddime*, 17; Dârimi, *Mukaddime*, 32.

⁸²⁷ Ziya Kazıcı, “İslam Eğitim Tarihi”, *Din Öğretimi Dergisi*, 1988, Sayı 16, s.42.

⁸²⁸ Al-i İmran, 164.

⁸²⁹ Kalem, 4.

⁸³⁰ Ahzab, 21.

⁸³¹ Kurtubî, age., XIV/156.

olmadığı “...Biz, peygamber göndermedikçe azap edici değiliz”⁸³² ayet-i kerimesinden anlaşılmaktadır. Ancak Kur’an-ı Kerim, tarih boyunca her topluma (ümmete), onları cehennem ile korkutan peygamberlerin gönderilmiş olduğunu^{833 834 * * 837} ifade etmektedir.

Kur’an’da yer alan bazı ayetlerde ‘ta’lim’ lafzı peygamberlere isnat edilmiştir. Allah Teala bununla bize, öğretim işlevinin nebilere yüklenen bir sorumluluk olduğunu açıklamaktadır. Allah, elçisi Muhammed (sav)’in konumunu ve görevini: “Doğrusu Allah, müminlere içlerinden kendilerine bir peygamber göndermek sureti ile lütufta bulunmuştur. O, onlara Allah’ın ayetlerini okuyor, onları arındırıyor ve onlara kitap ve hikmeti öğretiyor” ayet-i kerimesi ile açıklamaktadır.

Hz. Muhammed, kendisine vahyedilen her şeyi nakletmiş ve hakikati ilişki kurabildiği herkese ulaştırmakta vakit kaybetmemiştir. Onun görevi herkesi eşit bir şekilde İslam’a davet etmektir. Her Müslümana İslam’ın bir davetçisi olmalarını öğretti. Sosyal hayatta hangi konumda olurlarsa olsunlar, davetçiler Peygamberlerini çok iyi izlediler.^{87c} Eğitimde fırsat eşitliğine riayet edilmesi konusundaki bu uyarı, peygamberlerin şahsında bütün öğretmenleri kapsamaktadır.

Her yaşta Müslüman öğrencilere Kur’an’ı Allah Resulü öğretiyor, Müslümanlardan dini hükümleri soran herkese bu hükümleri usanmadan anlatıyordu. Örneğin yanlış namaz kılanlara namazın nasıl kılınacağını öğretir, kadınlar için haftanın belli günlerinde ayrı bir yerde özel bir oturum düzenleyip, onların eğitimi ile meşgul

noz

olurdu. Böylece hayatının büyük bir kısmı öğretmen olarak geçmişti. Zira o, tebliğle sorumlu tutulmuştu. İlahi emirlerden anlaşılacağı gibi tebliğ de ancak öğretimle mümkün oluyordu: “Ey elçi! Sana indirilen (mesaj) ’i tebliğ et. Etmezsen Allah ’ın

o o *7

⁸³² Isra, 15.

⁸³³ Fatır, 2.

⁸³⁴ Al-i İmran, 164.

^{8j>} Faruki, age., s. 135.

^{8j6} İbn Hacer, *Fetava*, s.62.

⁸³⁷ Maide, 67.

B. Anne - Baba ve Eğitimdeki Sorumlulukları (Hidane Hakkı)

Anne ve babasının yanında emanet olan çocuğun fitratı, verilecek olanı aynen alabilecek yaratılıştadır. Kendisine hayır öğretilirse, hayır üzerinde büyür. Bu şekilde yetişmesine sebep olan anne-baba ve öğretmeni de bu sevabında ortak olur. Eğer ihmal edilirse kötülüğe alışır, şahsına, ailesine ve topluma zarar verir. Sorumluluk da çocuğun eğitiminden hukuken mesul olanın üzerinde kalır.⁸³⁸ * Zira Yüce Allah: “Mallarınız ve evlatlarınız sizin için imtihandır” buyuruyor. Bu imtihanda başarılı olmanın yolu çocuklara verilecek eğitimin kalitesinden geçmektedir.

Cimri, tembel ve iyiliği istemeyenlerin dışında hiçbir anne ve baba çocuğunu cahil bırakmaz. Allah (cc) bu kullarını tanıtırken şöyle diyor: “Rahman olan Allah’ın kulları yeryüzünde mütevazı yürürler. Onlar: ‘Rabbimiz, eşlerimiz ve çocuklarımız hususunda gözümüzü aydın kıl, bizi Allah’a karşı gelmekten sakınanlara önder yap’⁸⁴⁰ derler.” Hz. Peygamber de, çocukların eğitilmesi görevini büyük ölçüde anne ve babaya yüklemiştir.

Hz. Peygamber, çocukların göreceği eğitim tarzını belirlemede anne ve babayı yetkili kılmıştır. Bu husus Ebu Hureyre’den nakledilen şu hadisle ifade edilmiştir: “Dünyaya gelen her çocuk ancak fitrat üzerine doğar. Daha sonra ana ve babası onu Yahudi, Hıristiyan veya Mecusi yaparlar. Nitekim hayvan yavrusu da organları tam olarak doğar. Hiç o yavrunun burnunda, kulağında eksik-kesik bir yer görür müsünüz?” Soma Ebu Hureyre şu ayeti okumuştur: “*Allah ’ın, insanları üzerine yaratmış olduğu fitrata (yaratma kanununa) dön. Allah ’ın yaratması değiştirilemez. İşte dosdoğru din budur...*”^{841 842}

Ailenin eğitici rolünü geliştiremeyen bir ülkenin okullarındaki eğitim-öğretim faaliyetleri başarılı olamaz. Zira “Herkes ailenin ırsiyeti gibi zihniyetini de taşır.” " Çocuğun maddi ve bedensel ihtiyaçları yanında dinî, ahlakî, toplumsal ve mesleki eğitim-öğretime de ihtiyacı vardır. Bu ihtiyaçların bir kısmı aile ortamında karşılanır.

⁸³⁸ Gazzali, *İhya*, V/155.

⁸³⁹ Teğabun, 15.

⁸⁴⁰ Furkan, 25/63,74.

⁸⁴¹ Rum, 30; Buharî, *Tefsir*, 1; Ebu Davud, *Sünnet*, 17; Muvatta, *Cenaiz*, 53; İbn Hanbel, 11/233.

⁸⁴² İsmayil Hakkı Baltacıoğlu, *Toplu Tedris*, İstanbul 1938, s. 183.

Bu sebeple “Ey müminler! Kendinizi ve aile halkınızı ateşten koruyunuz”⁸⁴³ mealindeki ayet, bütün müfessirlere göre aile reisini, eşi ve çocuklarının eğitiminden sorumlu tutmuştur.^{844 845} Hz. Peygamber’in; “Şüphesiz nefsinin de üzerinde hakkı vardır; aile fertlerinin de üzerinde hakkı vardır. Bu itibarla her hak sahibine hakkını ver”⁸⁴³ hadis-i şerifleri ayet-i kerimeyi açıklamaktadır. Resulullah, ailelerin eğitimine o kadar önem vermiştir ki, Medine’ye gelen heyetleri orada bir müddet ağırlayıp İslam’ı öğrettikten sonra geri dönerlerken, “Ailelerinize dönün, bu öğrendiklerinizi onlara da öğretin”⁸⁴⁶ buyurmuştur. Cessas ise, bu ayeti kerimeyi “Bu ayet çocuklarımıza ve ailemize dinî, hayrî ve gözardı edilemeyecek ahlak kurallarını öğretmenin görevimiz olduğuna delalet eder” şeklinde açıklamaktadır.^{847 848 849 850} “Ailene namazı emret, kendin de ona sabırla devam et!” ve “(önce) en yakın akrabayı uyar” ayet-i kerimelerini de bu görüşünü pekiştirmek amacıyla zikreder. Bu yükümlülüğün yerine getirilmesinde yakın akrabadan uzak akrabaya doğru bir sıralama öngörülmektedir. Gazzali ve bazı tefsirciler de, bu ayet-i kerimede emredilen korumanın güzel ahlakı öğretmek, kötü arkadaş edinmelerini engellemek, zevk için yemeğe alıştırmamak, ziyneti ve konforu sevdirmemek vs. gibi eğitim faaliyetleri olduğunu belirtmektedir.^{851 852}

Çocukların korunması ve eğitimi kamu görevi statüsünde olup, ilk planda aile birliğinin vazifesidir. Ancak gelişen ve değişen hayat şartları içerisinde, aile birliği bu fonksiyonunu gereği gibi ifa edemiyorsa, kamunun menfaati açısından bu görev, devlete intikal eder. Erbay’a göre Devlet, devamlılığının teminatı ve tek alternatifi olan küçüklerin eğitim çağında gereği gibi eğitilebilmeleri için, gereken bütün tedbirleri kendi statüsüne uygun bir şekilde almak zorundadır.⁸³²

⁸⁴³ Tahrîm, 6.

⁸⁴⁴ Yazır, age., VII/5122; İbn Kuteybe, *Tefsiru Garibi'l-Kur'an*, Mısır 1958, s.473.

⁸⁴⁵ Buhârî, Savnj, 51; *Edeb*, 86; Tirmizi, *Zühd*, 64.

⁸⁴⁶ Buhârî, *İlim*, 25; *Edeb*, 27.

⁸⁴⁷ Cessas, *Ahkamu'l-Kur'an*, 111/697.

⁸⁴⁸ Taha, 132.

⁸⁴⁹ Şuara, 214.

⁸⁵⁰ Kettani, age., III/59.

⁸⁵¹ Gazzali, 7/ıya, 111/72; Münavi, age., IV/257

⁸⁵² Erbay, s.54-55

Hz. Nuh'un "... Yavrucuğum! (Gel), bizimle beraber sen de bin! Kafirlerle beraber olma! Dedi" tavsiyesi ile Hz. Lokman'ın: "... Yavrucuğum! Allah'a şirk (ortak) koşma. Çünkü şirk, çok büyük bir zulümdür, demişti"*⁸⁵⁴ şeklindeki nasihati anne ve babaların çocuklarına karşı sorumluluklarına işaret etmektedir. Bu konudaki ayet-i kerimeler incelendiğinde çocukları; takva, sabır, tevazu, namazı eda etme, iyiliği emir ve kötülükten sakındırma konusunda eğitmenin önemi anlaşılmaktadır.⁸⁵⁵ ⁸⁵⁶ Eğitimin değerini anlatan bir sözünde Resulullah (sav): "*Bir adamın evladım güzel terbiye etmesi ölçek ölçek sadaka vermesinden daha hayırlıdır*"⁸⁵⁷ buyurmuştur.

Kur'an-ı Kerim, ailenin eğitim işlerinden öncelikle babaları sorumlu tutar. Şüphesiz baba, bu görevini yerine getirirken birtakım yetkilere sahip kılınmıştır. Zaten bu sebeptendir ki, aile reisi '*kavvam*' olarak anılmıştır.⁸⁵⁷ Keza Peygamber (sav) de, çocukların eğitiminden öncelikle babaları sorumlu tutmuştur.⁸⁵⁸ ⁸⁵⁹ ⁸⁶⁰ ⁸⁶¹ ⁸⁶² * Ulema da,

baba

bulunmadığı takdirde dede, anne, vasi, kayyim vs. den her kim velayeti üzerine almışsa onu, hiçbirinin bulunmadığı hallerde devleti sorumlu tutarak çocuğu eğiticisiz/sahipsiz bırakmamıştır. Ebu Hureyre'den gelen rivayette: "Çocuğum, babası üzerindeki haklarından biri, ismini ve eğitimini güzel yapmasıdır...", bir başka rivayette ise, "... çocuğa yazı öğretmesi ve iyi terbiye etmesidir..." denilmektedir. Zira hiçbir baba, çocuğuna iyi terbiyeden daha iyi bir bağışta bulunamaz.⁸⁶⁵ Babanın eğitim ile ilgili vazifesi ise, bazen cihat gibi faziletli bir görevin önüne çıkarılmıştır. Hz. Peygamber, kendisine cihada çıkmak üzere müracaat eden kimselerin geride, çoluk çocuklarına bakacak kimseleri olmadığını anlayınca: "*Onların yanına dön, zira, cihadın*

Hud, 42.

⁸⁵⁴ Lokman, 13.

⁸⁵⁵ Ahmet Muhammed Cemal, *Nahvu Terbiyeti'l-İslamiyye*, Beyrut 1990, s.30-31.

⁸⁵⁶ Tirmizi, *el-Birru ve's-Sıla*, 33.

⁸⁵⁷ Nisa, 34

⁸⁵⁸ Buharî, *Nikah*, 81.

⁸⁵⁹ Canan, *Peygamberimizin Sünnetinde Terbiye*, s.44.

⁸⁶⁰ Sefarini, age., 1/203.

⁸⁶¹ Münavi, age., 11/538.

⁸⁶² Münavi, age., III/393-395.

^{86j} Tirmizi, *Birr*, 33.

Onları öğrenme imkanından mahrum bırakmak hem sorumluluk gerektirir hem de caiz değildir. Ibnu'l-Kayyim: “Çocukların çoğundaki bozukluğun sebebi babalarıdır. Onlar babalarının ihmali, dinin farz ve sünnetlerini, öğretme işini terk etmeleri yüzünden bozulmuşlardır ” demektedir. Ne yazık ki, günümüzde evlatların eğitiminden amaç, bir meslek sahibi olması ve bu sayede maddi hayatı için iş imkanı sağlamaktır.

Hukuken kısıtlı (mahcur) kişilerin şahsî ve malî işlerinin reşit ve gerekli koşullara sahip kişiler tarafından yürütülmesine hukukî temsil ya da velayet denmektedir. Temsil de ikiye ayrılmaktadır. Birincisi, küçüklerin terbiyesi, eğitimi ve evlendirilmesi gibi kişisel haklarla ilgili hukukî temsildir ki, buna *velayet* denir. İkincisi ise, küçüklerin malî işlerindeki hukukî temsildir; buna da *vesayet* adı verilir. Aslında her ikisi de zaman zaman velayet kavramı ile ifade edilmektedir.^{864 865 866 867} Çocukların eğitimi ve gözetimi, mallarının idare ve tasarrufu, onlara rehberlik yapılması; bir meslek ve sanat kazandırılması, cezaların uygulanması ve yargı işleri İslam Hukukunda "*velayet*" olarak bilinmektedir. Velidedeoğlu velayet kurumunu “aile birliği içinde çocuğun menfaatlerinin korunması için kurulmuş bir müessese”⁸⁶⁸ olarak tanımlamaktadır.

İslam hukukunda doğumla birlikte küçükler için üç türlü velayet söz konusu olur. Bunlar; küçüğün bakım, gözetim ve eğitimine yönelik velayet, doğrudan doğruya küçüğün şahsına bağlı hakların kullanım ve tasarrufuna yönelik velayet, küçüğün mallarının koruma ve idaresine yönelik velayet olarak taksim edilebilir. Küçüğün bakım, gözetim ve terbiye velayeti "*Hidane*" başlığı altında incelenir.⁸⁶⁹ Hidaneye ilişkin hükümlerle çocuğun terbiyesi ve zorunlu bilgileri öğrenmesi için gerekli tedbirler alınmış, kimlere hangi görevlerin düştüğü izah edilmiştir. Keza bu görevlerin ihmali halinde uygulanacak yaptırımlar da zikredilmiştir.

Çocuğun bakımı ve himayesi, "*Hadn*" kökünden "*Hidane*" olarak ifade edilir. Bu kelime çocuğu eğitmek, korumak, bağlamak, döşeğe koymak, yağlamak, sürmesini

⁸⁶⁴ İbn Hacer, *el-Metalibü'l-Aliye bi Zevaidi'l-Mesaniidi's-Semaniye*, Beyrut 1993, 11/83.

⁸⁶⁵ Kardavî, age., 131.

⁸⁶⁶ İbnu'l-Kayyim, *Tuhfe*, s. 136.

⁸⁶⁷ Ahmet Akgündüz - Halil Cin, *Türk-İslam Hukuk Tarihi*, İstanbul, 1992, s.78.

⁸⁶⁸ Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, *Türk Medeni Hukuku*, İstanbul 1960,11/332.

⁸⁶⁹ Erbay, age., s. 160-163.

çekmek, temizlemek, pisliklerini yıkamak^{870 871 872 * 874 875 876 877 878 879} ve benzeri anlamlara gelir. Ansay'a göre "hidane; çocuğu besleyip büyötmek üzere yanında bulundurmak, alıkoymak" demektir. *Hidane hakkı kocasından ayrılmış bile olsa kadının hakkıdır*. Fakat anne bunu kabul etmek zorunda değildir. Annenin olmaması durumunda annenin annesine

OTO

daha sonra da baba anneye düşer.

Hidane kelimesi, aslında koltuk altı ve çevresi anlamındadır. Çocuğun eğitimi ve bakımı anlamında kullanılması, kuşun yumurtasını ve civcivlerini kanadı altına alıp onlara bakması ve büyötmesine nispet edilmiştir. Terbiye edici de kuşun yaptığı gibi, aciz ve bakıma muhtaç çocuğu himayesine (kanatlarının arasına) almaktadır. '

Himayeye alman çocuğa *mahdûn* veya çocuğun kız oluşuna göre *mahdûne*, himayeye alan kadına *hâdine* veya *men lehu 'l-hadâne* (hadane hakkı olan kimse) denir. Ebu Ceyb, çocukların eğitimiyle görevlendirilen Hadine'yi; "annenin ölümünden sonra⁸⁷⁷ çocuğun terbiyesi için annenin yerine görevlendirilen (geçen) kimse" olarak tanımlar.

Çocuğun hidanesi (bakımı) vaciptir. Çünkü çocuk bakımsız bırakılırsa helak olur. Onun içindir ki, çocuğu helâktan korumak vacip olur. Nitekim onun masraflarını karşılamak⁸⁷⁸ ve tehlikeye düştüğünde kurtarmak da vaciptir.

870

Annenin babaya kıyasla daha şefkatli olması nedeniyle hidane hakkını kullanmaya daha layık olduğu kabul edilmektedir.⁸⁸⁰ Şüphesiz küçüklerin eğitilmesinde kadınlar, erkeklerden daha güçlü ve daha beceriklidir. Çünkü yaratılışları gereği sahip oldukları sabır ve tahammül gücü buna daha uygundur. Bundan dolayı da bu konuda kadınlara öncelik hakkı tanınmıştır. Hz. Ömer'in, oğlu Asım'ın annesini boşaması üzerine çocuğun akibeti hakkında ihtilafa düşerek Hz. Ebubekir'e gittiler. Hz. Ebubekir, birçok

⁸⁷⁰ İbn Manzur, age., "Hadn" maddesi, 1/661.

⁸⁷¹ Sabri Şakir Ansay, *Hukuk Tarihinde İslam Hukuku*, Ankara 1958, s.217.

⁸⁷² Muhammed b. Mahmud el-Üsrüşeni, *Ahkamu's-Siğar* (Çev. İbrahim Canan), İstanbul 1984, s. 106.

⁸⁷³ Bilmen age., 11/426-428.

⁸⁷⁴ İbn Kudame, *el-Muğni*, V/496.

⁸⁷⁵ Abdullah b. Mahmud b. Mevdud el-Mavsili, *el-İhtiyar li Taiilî-Muhtar*, İstanbul ty., s.540.

⁸⁷⁶ Orhan Çeker, *İslam Hukukunda Çocuk*, İstanbul 1990, s.70.

⁸⁷⁷ Sa'di Ebu Ceyb, *el-Kamusu'l-Fıkhi*, Dımeşk 1988, s.93.

⁸⁷⁸ Seyyid Sabık, *Fıkhu's-Sünne*, Kahire 1990,11/436.

⁸⁷⁹ Abdurrezzak, İbn Muhammed es-San'ani, *Musannefu Abdurrezzak*, Beyrut 1970, VII/154.

böylece anneye ait olduğuna hükmetti.^{880 881} Bu olay, hidane hakkının anneye ait olduğunu ileri sürenlerin en kuvvetli delillerinden birisidir.

Anne, küçüğe vasi olduğunda veya küçüğün kefil olduğunda veya baba bulunmadığında mutlak olarak eğitime hakkına sahiptir.⁸⁸² Çocukların anne şefkatiyle korunması ve eğitime muhtaç olduğu devrede, hidane işinin anneye ait olduğu konusunda âlimler ittifak etmişlerdir.⁸⁸³ Ancak temyiz yaşında anne veya babaların arasında seçim yapmaları hususunda serbest bırakılmıştır. Nitekim hidane hakkı talebiyle Hz. Peygamber'e müracaat edilince, anne ve babayı yan yana oturtup, "Ey çocuk işte baban, işte annen, hangisini istersen ona git" diyerek, ikisinden birini seçme hürriyetini çocuğa bırakırdı.^{884 885 886} Temyiz yaşma gelmiş çocuğun eğitiminde babanın önemini de gözden uzak tutmak istemeyen tahyir (seçme hürriyeti) taraftarları: "Eğer çocuk anneyi seçmişse, babanın, sırf bu yüzden onu ihmal etmesi kabul edilmez. Eğitim

oor

ve öğretimiyle ister bizzat ister dolaylı olarak ilgilenir, ihtiyaçlarını temin eder" demektedirler. Asıl olan bu vazifeyi yüklenen kadının Müslüman olmasıdır. Ancak zımmî olan kadın da yapabilir. Çünkü bu bir bakıma çocuğun hakkıdır. Şefkat bütün annelerde aynıdır. Dinin farklı olması şefkati azaltmaz. Ancak çocuk Müslüman olmayan annenin yanında dinî konuları anlayabilecek seviyeye gelinceye kadar bırakılır. Zira bu dönemden sonra anne çocuğa yanlış fikirler verebilir.

Şayet

Müslüman olmayan kadının çocuğa domuz eti yedirmesinden veya şarap içirmesinden endişe edilirse, yine bu annenin yanında bırakılmaz, Müslüman bir topluluğun yanına verilir.⁸⁸⁷

Çocukların dinî yönden Müslüman olan babasına tabi olması gerektiği, aile reisliğinin babaya ait olmasına dayandırılmıştır. Henüz temyiz yaşma gelmeden önce

⁸⁸⁰ Mavsili, age., s.541; Canan, *Peygamberimizin Sünnetinde Terbiye*, s.266.

⁸⁸¹ Mavsili, age., s.540.

⁸⁸² Abdulkadir Udeh, *İslam Hukuku ve Beşeri Hukuk*, ty., 11/120.

⁸⁸³ Kâsâni, *Bedâi's-Sana'i*, IV/40; İbnu Kayyim el-Cevziyye, *Zadu'l-Mead fi Hedyi Hayri'l-İbad*, IV/122.

⁸⁸⁴ İbn Mace, *Ahkam*, 22; Tirmizi, *Ahkam*, 21; Ebu Davud, *Talak*, 35; Nesai, *Talak*, 52.

⁸⁸⁵ Yahya b. Şeref en-Nevevi, *Kitabu'l-Mecmu'Şerhu'l-Mühezzeb li'ş-Şirazi*, Cidde ty., XX/235-240.

⁸⁸⁶ Kuduri, age.,11/103; Semerkandi, age., 11/318.

⁸⁸⁷ tbn Nuceym, age., IV/185; İbn Abidin, *Haşiye*, III/565.

Çünkü bu durumda annede bulunması gereken emniyet şartı kaybolmuş olur.⁸⁸⁸ Şafîî'ye göre hidane görevini yapacak olan kadının Müslüman olması şarttır.⁸⁸⁹ Bu görevi yüklenecek kadın, İslam'dan çıkarsa, hidane hakkını kaybeder. Çünkü bu durumda kadın birtakım hukukî haklardan mahrum olur. Bundan da çocuk zarar görür. Ancak kadın tövbe ederse, yine eski hakkına sahip olur.⁸⁹⁰

Hidane hakkının belirlenmesinde seçme hürriyetini uygun görenler, bunu anne ve babanın hidane şartlarına (İslam, hürriyet, akıl, adalet, aynı yerde ikamet gibi) eşit olarak sahip olmaları halinde caiz görürler. Bir taraf bu vasıflardan birini kaybederse hidane hakkım da kaybeder.^{891 892 893} Çocuğun hangi durumlarda ebeveyninden birine tabi olacağı konusunda genel kural şöyle belirlenmiştir: “Hürlük veya kölelikte anneye,

ona

nesep ve isimlerde babaya, dinde ise, en hayırlı olana tabi olur.” Çocuğun hidanesi, ihmali suç teşkil eden bir ihtiyaçtır. Hidaneye en elverişli ve hakkı bulunan akrabaları

⁸⁹³

yoksa, çocuğun hidanesi için görevlendirme yapmak hakime ait bir vazifedir. Kurtubi, “Meryem'i hangisi himayesine alacak?” sorusunun cevabını araştırır ve Hz. Zekeriya'nın hanımı, O (Meryem)'nun teyzesi olduğu için hidaneye (korumaya) hak kazandığı sonucuna varır ve bu örnekten hareketle hidane hakkının tespitinde anne tarafına öncelik tanınması gerektiğine hükmeder.^{894 895 896} Hz. Ali' den rivayet olunan Hz. Hamza' nın kızı ile ilgili hadis-i şerif te de aynı neticeye varılmaktadır. '

Çocuğu olan karı-koca herhangi bir sebepten ayrılırlarsa, çocuğun bakımını kim üstlenecek? Şartları tamam ise, bu konuda herkesten önce anne hak sahibidir. Çocuk kız olsun, erkek olsun hüküm aynıdır. Amr b. Şuayb'ın dedesi (Abdullah b. Amr)'dan rivayet edildiğine göre bir kadın: “Ya Resulallah! Şu benim oğluma karnım (aylarca) kap oldu. Göğsüm süt tulumu, kucağım da onun için barınak oldu. Onun

⁸⁸⁸ Çeker, age.,s,183-184.

⁸⁸⁹ Muhammed Hatib eş-Şirbini, *Muğni'l-Muhtac*, III/455 ; Sabık, age., 11/343.

⁸⁹⁰ Kâsâni, IV/43 ; Ebu Zehra, 436 ; Yusuf Musa, *Muhammed, en-Nesebu ve Âsâruh*, s.57.

⁸⁹¹ Nevevi, *Kitabu'l-Mecmu' Şerhu'l-Mihezzeb li'ş-Şirazi*, XX/235-240.

⁸⁹² İbn Kayyim, *Tuhfe*, s.79.

⁸⁹³ Sabık, age., 11/439; Kâsâni, age., IV/41-43.

⁸⁹⁴ Kurtubî, age., IV/85-86.

⁸⁹⁵ Buharî, *Sulh*, 6; *Megazi*, 43; Tirmizi, *Birr*, 6.

⁸⁹⁶ Ebu Davud, *Talak*, 35.

Akyüz'e göre, çocuğun eğitimi ve yetiştirilmesi onun genel, meslekî ve dinî eğitimini sağlama görev ve yetkilerini de içerir. Başka bir anlatım ile anne ve baba, çocuğa reşit olduğunda toplum içerisinde yaşama beceri ve yeteneğini kazandırmakla yükümlüdür. Bu beceri ve yetenek kazandırma sorumluluğu uluslararası düzeyde ancak XX. yüzyılda evrensel bir antlaşma olan Çocuk Hakları Sözleşmesinin 5. ve 18. maddelerinde yer almıştır. Buna göre, çocukların eğitiminden maksat; bedensel, zihinsel, duygusal, moral ve dinsel açılardan topluma uyum sağlayabilme yeteneği kazandırmaktır. Türk Medeni Kanunu da çocukların dinî terbiyesini anne ve babasına havale etmiştir:

“Çocuğun dinî terbiyesini tayin ana ve babaya aittir. Ana babanın bu husustaki hürriyetini tahdit edecek her türlü mukavele muteber değildir. Reşit, dinini

>>898

intihapta hürdür. ”

C. Eğitim Kurumlarının Öğretmenleri ve Hukukî Statüleri

Öğretmenlik mesleği insanlık tarihi kadar eskidir. Çünkü Hz. Adem, ilk peygamber ve aynı zamanda aldığı vahyi ailesine aktarmakla görevli bir öğretmendir. Unvanları öğretmen olmazsa bile toplumun önderleri, yaşlıları, devlet adamları, âlimleri birer öğretmen sayılır.^{897 898 899} İslam toplumunun eğitilmesi ve aydınlatılması amacıyla öğretmen yetiştirmenin en güçlü hukuki dayanağı Kur'an-ı Kerim'de ifade edilen İlahî emirlerdir. İslam toplumu içinde eğitim ve öğretim ile meşgul olan bir grubun bulunması gerektiği birçok ayette zikredilmiştir.⁹⁰⁰ Kur'an-ı Kerim, bütün Müslümanların bu görevden dolayı sorumlu olduklarını ve Müslümanların bu özellikleri ile insanlık alemi içinde müstesna bir konuma sahip olduğunu ifade etmektedir.⁹⁰¹ Keza bilinmeyen konuların mutlaka ilim sahiplerinden öğrenilmesi zorunludur.⁹⁰²

İslam dinine uygun olarak toplumu aydınlatmaktan sorumlu tutulan öğretmen, sadece faydalı bilgiye götüren bir kılavuz değil, aynı zamanda güzel ahlak örneği olarak

⁸⁹⁷ Emine Akyüz, *Çocuk Haklarının ve Güvenliğinin Korunması*, Ankara 2000, s.249.

⁸⁹⁸ Türk Medeni Kanunu Madde: 226.

⁸⁹⁹ Hikmet Yıldırım Celkan, “Öğretmen Yetiştirme Modelinde Yeni Bir Boyut”, *Milli Eğitim Dergisi*, Ankara

1008 Sayı 127 s. 20

⁹⁰⁰ Tevbe, 22.

⁹⁰¹ Al-i İmran, 110.

hareket etmek zorundadır. Zira öğretim, bilgiyi basitçe satma faaliyeti değil, aksine tümüyle ve gereği gibi yerine getirilmesi gereken bir görevdir.^{902 903} Öğretmenler, iyi bir model olarak öğrencilerini etkilemek suretiyle eğitirler. Öğrencileri olumlu yönde şekillendirerek, olumsuz etkilerden korunmalarını sağlamak mümkündür. Eğitim faaliyetlerinin nihai gayesi; olumsuz telkinlerden etkilenmeyen insanı yetiştirmektir.⁹⁰⁴ Çağımızda eğitim bilimcilerin yaptıkları alan araştırmaları, öğretmenin ‘ne bildiği’nden ziyade ‘ne olduğu’nun ön planda olduğu gerçeğini ortaya çıkardı. Öğretmen, öğrencilerini daha çok kişiliği ile etkilemektedir.⁹⁰⁵ Bu gerçeği, altı asır önce İbn Cema’ın dile getirip üzerinde ayrıntılı biçimde ve ısrarla durması, fevkalade anlamlıdır.⁹⁰⁶ Öğrenci, öğretmenin, ilmi, kitap sayfalarından almış ve uzman bilgilerle sohbeti bilmeyenlerden değil de; din bilimlerine tam vakıf, çağının güvenilir eğitimcileriyle çokça bilimsel toplantılara katılmış, onlarla uzun süre bir araya gelmiş kişilerden olmasına özen göstermelidir. Şafî (ra) diyor ki: “Kim, sadece kitap sayfalarından faydalanarak fakih olmaya çabalarsa ahkamı zayî eder.” Bilginlerden biri de, “sayfa bilginliği en büyük musibetlerdendir” değerlendirmesini yapmaktadır. Bu ifade ile, ilmi, kitap sayfalarından alanlar kast edilir.⁹⁰⁷ Günümüz eğitim anlayışları arasında tartışılmakta olan okulsuz toplum, bilgisayarla eğitim, evde eğitim gibi eğitim modellerinde öğretmen-öğrenci ve öğrenci-öğrenci etkileşimi yetersiz olduğundan, öğrencilerin ahlakî ve sosyal gelişimleri yetersiz kalmaktadır.

Hz. Muhammed’in bazı sözleri de bilim adamlarının ve hocaların saygınlığını arttırıyordu. Hz. Peygamber, “Bilginler Peygamberlerin varisleridir, onları sayan Allah ve Peygamberi saymış olur,”⁹⁰⁸ “Bilginlere itaat ediniz, çünkü onlar dünya ve ahiretin kandilidir”⁹⁰⁹ demiştir. Cenab-ı Hak, “Allah’a karşı gerçek huşu, edep ve tazimi ancak âlimler duyarlar”⁹¹⁰ buyururken, sadece din âlimleri değil, tabîî ilimlerin âlimlerini de kastetmiştir. Çünkü, bu âlimler de, Allah’ın yarattığı bu alem ve onun içindeki şeylerle

⁹⁰² Nahl, 43.

⁹⁰³ Bedevi, age., s. 164.

⁹⁰⁴ Bayraklı, age., s.20.

⁹⁰⁵ Leyla Küçükahmet, *Öğretim İlke ve Yöntemleri*, Ankara 1995, s.27.

⁹⁰⁶ İbn Cema, age., s.31.

⁹⁰⁷ İbn Cema, age., s.97-98.

⁹⁰⁸ Buhârî, *İlim*, 10; Tirmizi, *İlim*, 19; İbn Mace, *Mukaddime*, 17; Dârimi, *Mukaddime*, 32.

⁹⁰⁹ Münavi, age., 1/106.

⁹¹⁰ Fâtır, 28.

icazetnameler, öğretim elemanlarının şahsiyeti ile değerlendirilir, diplomalar bizzat dersi veren müderrisler adına verilirdi.⁹¹⁷ Gerek düzenli medreselerin kurulmasından önce ve gerekse medreselerin kurulmasından sonra öğrenci, ilminden ve kişiliğinden yararlanacağı, eğitim göreceği insanı seçme hakkına sahipti. O'nu özenle seçerdi. Bu durum, öğretmen-öğrenci ilişkilerinin sağlıklı yürümesinde çok önemli bir role sahipti. Çağdaş eğitim de bu metodu benimsemektedir.⁹¹⁸ Böylece eğitimciler arasında oluşan rekabet, eğitim seviyesinin yükselmesine vesile olurdu.

1. Öğretmenlerin Ücret ve Tayin Sistemi

Uzun yıllar Kur'an ve Hadis dersi almak isteyenlerin müracaat ettikleri mekanlar camilerdi. Çünkü imamlar aynı zamanda öğretmen olarak görev yapardı. Ancak özel olarak öğretim ile meşgul olan ilk öğretmenler Kur'an-ı okuyup-yazabilen 'Kurra' adındaki kimselerdi. Bu bağlamda Hz. Peygamber tarafından Medine'de İslam'ı kabul edenlerin eğitimi ile görevlendirilen *Mus'ab b. Umeyr* ilk kurradır. Medine'de kendisine 'Mukri' deniliyordu.⁹¹⁹ Bilahare Mekke fethedildikten sonra Muaz b. Cebel'i, halka dinî bilgiler vermek ve Kur'an öğretmek üzere Mekke'de görevlendirmişti.^{920 921} Halife Ömer, hicri XVII. yüzyıl gibi erken bir devirde idaresi altına aldığı bütün bölge ve ülkelere öğretmenler göndererek, cuma günleri camilerde 921 düzenlenen toplantılara halkın katılmasını sağlamıştı.

Asr-ı saadetin ilk yıllarında öğretim bir ibadet sayıldı ve bu yüzden öğretmenler ücret almaktan alıkonuldu.⁹²² Ekonomik, sosyal ve kültürel hayat şartları da ücret ile ders almayı özendirerek durumda değildi. Bu sıralarda imamlar, Müslümanların özel ve genel bütün problemlerine cevap bulmaya çalışırlardı. Asr-ı saadet döneminde Beytu'l-Mal'den ücretli öğretmen tayinine de rastlanmamıştır. Şüphesiz öğretim karşılığında ücret almaktan kaçınmanın ve bu hizmeti sırf Allah rızası için yapmanın Kur'an-ı Kerim'e dayanan teşvikleri bulunmaktadır. Çünkü Yüce Allah,

⁹¹⁷ Hüseyin Atay, "Fatih-Süleymaniye Medreseleri Ders Programları ve İcazetnameler", *Vakıflar Dergisi*, XIII (1981). s. 171-236; Atav. *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*. s. 102-105.

⁹¹⁸ İbn Cema, age, s.97.

⁹¹⁹ İbn Hişam, age., 11/70.

⁹²⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakat*, 11/347-348; Tirmizi, *Ahkam*, 3.

⁹²¹ Hitti, age., 1/397.

⁹²² Gazzali, *İhya*, 1/46.

ilgili olarak sahip oldukları ilim ve bilgi sayesinde, onun kudretinin sonsuzluğunu cahillerden çok daha iyi bilirler. Cahillerin imanları taklit ve teslimiyete dayanırken, bilginlerin imanları gözlem ve incelemeye dayanır.^{911 912} Resulullah ilmi ile amel eden âlimleri övdüğü gibi menfî özelliklere sahip olan bilgi ehlini de kınamıştır. Ka'b b. Malik'ten rivayet edilen bir hadis-i şerifte Hz. Peygamber: "Kim âlim geçinmek, sefihlerle münazara yapmak ve halkın dikkatlerini üzerine çekmek gibi amaçlarla ilim öğrenirse, Allah o kimseyi cehenneme atar" buyurmuştur.

İlköğretim kurumu olan sıbyan mekteplerinde *hace-i mektep* denilen bir öğretmen, çocukları okur-yazar hale getirmeye çalışmakta, onlara gerekli bilgileri vermekteydi. Birçok vakfiyenin şartnamesine göre, *hace-i mektep* olan kimseler hoşgörülü, nazik ve aynı zamanda çocukların öğretimi ve gençlerin eğitimi için yeterli olmalıydı. Genellikle *hace-i mektebin halife-i mektep* diye adlandırılan bir de yardımcısı bulunuyordu.⁹¹³ İslam eğitim tarihinin uzun bir döneminde sıbyan mektebi öğretmeni olarak atanacaklarda medrese mezunu olma şartı aranmıştır. II. Mehmet, medrese eğitimini sistemleştirirken Eyüp ve Ayasofya'da kurduğu iki medresede sıbyan mekteplerinde öğretmen olacaklar için öğretmenlik meslek bilgilerini içeren farklı dersler okumayı şart koşmuş ve bu dersleri görmeyenleri öğretmenlik yapmaktan men etmişti.⁹¹⁴ ⁹¹⁵ Sıbyan okullarının öğretmenleri, içinde buldukları sosyo-kültürel ortamla çok iyi kaynaşmış, saygın kişilikleriyle toplumun bir parçası olmuşlardı. Eğitim dinî içerikli, öğretmen de aynı zamanda bir din adamı idi. Bu özelliği ile o, toplumun günlük yaşantısının önemli safhaları olan ibadet, doğum-ölüm, evlenme, boşanma vs. gibi olaylarda hep ön planda olmuştur.⁹¹³

Yüksek okul hocalarının bir mesleki lonca içinde teşkilatlandığı bilinmektedir. *Üstat* (yüksek okul hocası), kendi yanında belli bir tetkik ve araştırma programını başarılı bir biçimde tamamlayan talebelere '*icazet*' adı verilen muteber bir diploma verebilirdi.⁹¹⁶ Öğrencilere verilen icazetnamelerde, bunların hangi medreselerden verildiği genellikle yazılmıyordu. Medreseler birer eğitim kurumu olmalarına rağmen

⁹¹¹ Luveyhik, age., s.545.

⁹¹² Tirmizi, *İlim*, 6; İbn Mace, *Mukaddime*, 23; Darimi, *Mukaddime*, 27,34; İbn Hanbel, 1/90.

⁹¹³ *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, XIV/45-46.

⁹¹⁴ Nâfi Âtuf, *Türkiye Maarif Tarihi*, Ankara 1931, s.9.

⁹¹⁵ Şişman, age., s.45.

⁹¹⁶ Hitti, age., 1/629.

Peygamberinin dilinden: “Ey Kavmim, ben sizden buna (tebliğ ve öğretim) karşılık bir ücret istemiyorum,”⁹²³ buyurmuştur. İslam’ın ilk devirlerinde özellikle öğretimin temel dersleri olan Kur’an ve din öğretimi ücrete tabi değildi ⁹²⁴ Öğretimin karşılığı: “...Allah’ın ayetlerini az bir paraya satmazlar”⁹²⁵ ayet-i kerimesi gereğince dünya malı olarak taktir edilmemiştir. Bir başka ayet-i kerime’de Yüce Allah: “İndirdiğimiz açık delilleri ve hidayeti bir kitapta insanlara açıkça belirttikten sonra gizleyenler var ya; işte onlara hem Allah lanet eder, hem de bütün lanet edebilenler lanet eder”⁹²⁶ buyurmuştur. Resulullah (sav)’ın davetçi ve öğretmen olarak Medine’ye gönderdiği Mus’ab b. Umeyr; Yemen’e gönderdiği Muaz b. Cebel, Habeşistan’a gönderdiği Cafer b. Ebi Talib ve daha nice kimseler hizmetlerini yerine getirirken kimseden bir ücret istememişler, din ve ilim yolundaki hizmetlerini maddi karşılık beklemeden sürdürmüşlerdir.⁹²⁷

Alimlerin bir kısmı ilmi gizlemeye yol açacağı endişesiyle, zikredilen ayet-i kerimeye dayanarak, Kur’an okuma karşılığında para almanın caiz olmadığını söylemişlerdir. Onlara göre bu ayet; hükümleri açığa vurmaya, yaymaya ve gizlememeyi emrediyor. Bir kimse, edası kendisine gerekli olan bir görev için ücret alamaz.⁹²⁸ Bu anlayış sonucudur ki, Ömer b. Abdulaziz (ö. 101/719)’in öğretmen olarak görevlendirdiği Haris b. Muhammed, halifenin kendisine tahsis ettirdiği maaşı reddetmiştir. Gerekçesinde ise: “Ben Allah’ın bana lütuf ettiği bir ilmi öğretme karşılığında katiyyen ücret almam”⁹²⁹ demiştir.

Özetle hanefi fakihlerin büyük bir kısmı, Ahmet b. Hanbel ve Sufyan es-Sevri, öğretmenlerin Kur’an ve hadis öğretimi karşılığında bir ücret almasının uygun olmadığı fikrini benimserler.⁹³⁰ Bu anlayış sonucu zamanla bu hizmetleri yürütecek fahri görevli bulmakta sıkıntı başladı. Halbuki Resulullah (sav)’ın, ücretle öğretmen tutmayı yasaklayan açık bir söz ve uygulaması mevcut değildir.⁹³¹ Mekke ve fetihten önce Medine’de Müslümanların ekonomik durumu, baskılar sonucu çok kritikti. Açlıktan

⁹²³ Hud 11/29.

⁹²⁴ Hamidullah, *İslam Peygamberi*,

⁹²⁵ Al-i İmran, 199.

⁹²⁶ Bakara, 159.

⁹²⁷ Ulvan, age., 1/287.

⁹²⁸ Puzmaz, “İlim”, *ŞİA.*, III/1 15.

⁹²⁹ Çelebi, Ahmet, age., s.235.

⁹³⁰ Çelebi, Ahmet, age., s.235.

⁹³¹ Kâbisî, age., s.79-80.

karınlara taş bağlamanın çokça yaygın olduğu bu dönemde, acaba kaç kişi para vererek okuma yazma öğrenebilirdi?

İslam öğretim kurumlarının ortaya çıktığı sıralarda İslam hukukçuları, öğretmenlere ücret ödemenin meşruiyetini savunarak, öğretmen ve öğrencilerin görevlerini ve haklarını açıkladılar. Ne var ki, öğrencisinin öğretmene doğrudan ödemede bulunması, eğitimin ilk aşamaları ve sadece özel mekanlarda yaptırılan özel öğretim ile sınırlı kaldı. Medrese ve cami düzeyinde ise, öğretmenlere yöneticiler ve varlıklı kimseler tarafından büyük bağışlar yapıldı ve hediyeler verildi. Böylece bir âlimin geçimi gittiği her yerde garanti altındaydı. Yol üzerindeki çeşitli kurumlardan, verdiği öğretim ya da aldığı öğrenim karşılığında bir geçimlik ödenirdi. Bu sayede zorlukla karşılaşmadan bir baştan öbür başa İslam dünyasını gezmek âlimler için bir gelenektir. Herhangi bir âlimin öğretmenlik görevinin yanında aynı kurumda öğrenci olması ender rastlanan bir şey değildi. İlim aşıkları, Peygamber (sav)'in 'beşikten mezara' şeklindeki buyruğunu takip ederek hayatları boyunca ilmin peşinde koşuyordu.

Buharî diyor ki: İbn-i Abbas Hz. Peygamber'in şöyle dediğini söylemiştir: "Sizin ücret almanıza en çok layık olan şey Allah'ın kitabıdır."^{932 933 934 935} İbn Mesud'a göre: "İnsanlar için üç şey zaruridir: Bunlardan birisi, halkın çocuklarını eğitip öğretecek ve buna karşılık da ücret alacak öğretmenlere ihtiyaç vardır. Aksi halde insanlar okuma yazma öğrenemezler."

İbn Sa'd'dan nakledildiğine göre Dahhak b. Muzahim adında bir öğretmen Kufe'de bir okul 'küttap' açmış^{936 937 938} ve buradaki öğretim için ücret talebinde bulunmamıştır. Buna karşılık Yakut'un Mu'cemu'l-Udeba adlı eserinde ise, hicri II. asırda Basra şehrine bir bedevinin gelip yerleştiği ve açtığı okulda ücretli öğretim yaptırdığı ifade edilmektedir.⁹³⁹ Her iki uygulamanın da birlikte bulunması, hukukçu ve yöneticilerin bu duruma müdahalede bulunmamış olması, öğretmenlerin ücretle ders verebileceğine örnek teşkil etmektedir.

⁹³² Canan, *Peygamberimizin Okuma Yazma Seferberliği*, s. 111.

⁹³³ Akt. Bedevi, age., s. 164.

⁹³⁴ Buharî, *Tıp*, 34.

⁹³⁵ İbn Sahnun, age., s.41-42.

⁹³⁶ İbn Sa'd, age, VI/210.

⁹³⁷ Hitti, age, 1/397-398.

⁹³⁸ Yakut, *Udeba*, 11/239.

İbn Vehb-Hafs b. Meysere- Yunus ve İbn Şihab yoluyla nakledildiğine göre Sa'd b. Ebi Malik, Irak'tan bir öğretmen getirdi de o, Medine'de çocuklara okuma yazma öğretiyor halk da ona ücret veriyordu.^{939 940} İbnu Habib şöyle diyor: “Mutarrif ten işittim diyordu ki: Malik ve Medine'deki bütün alimlerimiz dedi ki: Çocuklara kitabet (yazı) ve Kur'an öğretmek karşılığında ücret alınması ve bunun için bir sene veya iki sene müddetin şart koşulmasında bir sakınca yoktur. Öğretmene, öğrettiği nispette ücret ödemek, babanın üzerine vaciptir.”⁹⁴¹

İbn Ebi Vehb'in anlattığına göre İmam Malik der ki: “Öğretmenin Kur'an'ı öğretmesine karşılık bir şeyler almasında beis yoktur. Hatta, bir şart koşarak sözleşme yapsa bile bu, onun için doğru ve helaldir. Ayrıca bu hususta şart koşmasında bir sakınca yoktur.”⁹⁴² Bir başka sözünde de, “Eriştiğim ilim sahiplerinin hepsi öğretmenlerin -mektep öğretmenlerinin- ücret almalarında bir mahzur görmezlerdi”⁹⁴³ şeklinde kanaat bildirmektedir. Keza İmam, babaların genişlik ve darlık durumlarına göre öğretmenlere hatim bahşisi vermeleri gerektiğine hükmedebilir.⁹⁴⁴ İbn Kuteybe'nin aktardığına göre; bir adam şahitlik yapmak üzere Kadı Sevvar'ın yanına gelir. Kadı ile adam arasında şu konuşma geçer:

- Mesleğin nedir?
- Öğretmenim!
- Biz senin şahitliğini kabul etmiyoruz.
- Niçin?
- Çünkü sen Kur'an öğretiminden para alıyorsun.
- Sen de Müslümanlar arasında adalet dağıtmaktan dolayı ücret alıyorsun!..
- Ben kadılıktan nefret ediyorum.
- Anlaşılan kadılıktan hoşlanmıyorsun. Acaba para almaktan da nefret ediyor musun? Kadı bunun üzerine “şahitliğine hazırlan” diyerek öğretmenin şahitliğini kabul etmek zorunda kalır.⁹⁴³

⁹³⁹ Hitti, age., 1/398.

⁹⁴⁰ Ebu'I-Hasan el-Maverdi, *Edebu'd-Diinya ve'd-Din*, Kostantiniyye 1299 h., s.90-91; Bayraktar, *İslam Fâitiminde Öğretmen-Öğrenci Münasebetleri* c 125-131· Celebi Ahmet age. c 242

⁹⁴¹ Kâbisî, age., s. 128.

⁹⁴² Kâbisî, age., s.36-37.

⁹⁴³ Kâbisî, *İslam 'da Öğretmen ve Öğrenci Münasebetlerine Dair Geniş Risale*, s.80.

⁹⁴⁴ Kâbisî, age., s. 124.

Gazzali de, öğretmenlere ücret ödenmesini ve bu ücretin beytu'l-mal'den çıkması gerektiğini tavsiye etmektedir. Bir kimse eğitim ve öğretim işiyle görevlendirildiğinde o görevi yerine getirmekten dolayı pek çok Müslümana faydası dokunur. Bu zat nafakası için çalışmak zorunda bırakıldığı takdirde yüklendiği görevi yerine getiremeyecektir. İşte böyle bir kimse için, beytu'l-mal'den ihtiyacını karşılayacak kadar maaş alma hakkı vardır. Bütün ulema bu duruma dahildir. Hatta öğretmenler, müezzinler ve bu ilimlerin öğrencileri de bu tanımın kapsamına girerler. Çünkü bu kimselerin nafakaları beytu'l-mal'den karşılanmadığı takdirde İlmî geliştirmeye imkan bulamazlar.⁹⁴⁵ ⁹⁴⁶ Gazzali'nin bu görüşü daha çok yüksek öğretimde gerçekleşmiştir. Abdulkerim Zeydan da, Kur'an öğretmeye karşılık ücret alınabileceğine dair fetvayı "zamanın değişmesiyle hükümlerin değişmesi" olarak yorumlar. Hukukçular, Kuran'm unutulmasını önlemek ve Kur'an öğretimini yaygınlaştırmak maksadıyla ücret alınabileceğine fetva vermişlerdir.⁹⁴⁷ Sibyan mektepleri öğretmenlerine ücretleri genel olarak mahalli imkanlarla ödenmiştir. Öğretmenler bu nedenle mahalli şartlara göre tavır belirlemişlerdir. Devletten ücret almadıkları için öğretmenlere 'devlet memuru' demek mümkün değildir. Dolayısıyla devletin ideolojisi veya resmi mezhebin görüşüne göre hareket mecburiyetleri bulunmamaktadır.

Selçuklular, Eyyubiler, Memlukulular ve Osmanlılar zamanında özellikle yükseköğretim olmak üzere öğretim elemanları maddi açıdan alabildiğine iyi durumdaydı. Muhammed Şevki Aydın'ın İbn Cema' nın tezkiresine yazdığı giriş bölümünde naklettiğine göre, ömrünün büyük bir kısmını Memlukulular döneminde geçiren İbn Cema', maddi olarak öylesine bir noktaya ulaşmıştı ki, son yıllarında kadılık görevini, maaş almaksızın yürütmüştür.⁹⁴⁸ İlmiye sınıfına Sultanlar ve Halifeler tarafından büyük saygı duyulmasında, ilmiye sınıfının maddi açıdan yeterli olmalarının da rolü bulunmaktadır. Eğitimcilere vakıflar aracılığı ile ücret ödenmesine rağmen kimi zaman beytu'l-mal'den de maddi destek sağlandığı bilinmektedir. Ulema sınıfına verilen değer Osmanlılar döneminde had safhaya ulaşmıştır. Bu itibar nedeniyle evlatları dahi imtiyazlı hale geldiler. Şayet kabul ederlerse yüksek maaşla öğretim

⁹⁴⁵ İbn Kuteybe, *Uyumi'l-Ahbar*, Beyrut 1973,1/69.

⁹⁴⁶ Gazzali, *İhya*, III/120.

⁹⁴⁷ Abdulkerim Zeydan, *el-Vecizfi Usuli'l-Fıkh*, Bağdat 1973, s.218.

⁹⁴⁸ İbn Cema', age., s.27.

elemanı olarak atanmaları mümkündür.⁹⁴⁹ Ne var ki, bu imtiyaz daha sonraları eğitimde kalitenin düşmesine, 'beşik uleması' yetişmesine neden olmuştur.

Üniversite niteliğinde olan İstanbul'daki Sahn Medreselerini tamamlayanlar ve belgesini (icazet) alanlar önünde iki yol bulunmaktaydı: a. Müderrislik, b. Kadılık. 'Danişmend' adı verilen medrese mezunu, görev almak istediği vilayetin bağlı bulunduğu Kazaskerin meclisine devam ederek 'Matlab' denilen deftere kaydolar ve sonra da görev almak için sıra beklerdi.⁹⁵⁰ Atamalar Fatih zamanında bizzat Padişah tarafından yapılırken bilahare, kırklı medreseden sonrakileri Sadrazamlar, aşağısını da Kazaskerlerin yaptığı kaydedilmektedir.⁹⁵¹

Tanzimat döneminden önce eğitim, yerel teşkilatlar eliyle yönetilmiştir. Mahalle mektepleri ve bazı medreselerin öğretmen ihtiyacı, mahalli vakıflarca karşılanmıştır. Tanzimatla birlikte eğitim sisteminde batılı anlayış hakim olmaya başlamış ve devlet eğitime daha çok müdahalede bulunmuştur. Rüşdiye, idadi ve sultani'ler devlet eliyle açıldı. Ancak bu okullara atanacak öğretim elemanlarının tayini ve mezunlarının akibeti, yöneticileri büyük sıkıntılara düşürdü. 1848 yılında ilk 'Dâru 'l-Muallimin' (Öğretmen Okulu) kurularak⁹⁵² öğretmen ihtiyacı giderilmeye çalışıldı. Bu uygulamayla birlikte görev almadaki öncelik açısından, Medrese ve Daru'l- Muallimin mezunları arasında kıyasıya bir çekişme başladı. Bu sıkıntı, tevhid-i tedrisat kanunu (1924) gereğince medreselerin kapatılmasıyla sona ermiştir.

2. Öğretmenlerin Cezai Yaptırım Uygulama Hakkı

İslam eğitim anlayışında disiplin sorunu temel konular arasında yer almaktadır. Bilinenin aksine eğitim kuramlarında disiplinin sağlanması için dayağa başvurulmadığı, eğitim düzeninin sağlanmasında öğretmen-öğrenci arasında kurulan sevgi ve saygı ortamının etkili olduğu anlaşılmaktadır. Ancak XVII. yüzyıldan itibaren bu anlayışın değiştiği, cezalandırmaya dayalı disiplin anlayışının, eğitimin 'olmazsa olmaz' unsuru haline geldiği görülmektedir. Halbuki şiddetin, İslam eğitim anlayışı için bir model olan

⁹⁴⁹ Bkz. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlimiye Teşkilatı*, s.71 vd.

⁹³⁰ Uzunçarşılı, age., s.45.

⁹⁵¹ Belada, agm., s.47.

⁹⁵² *Milli Eğitim Şurası (XI)*, İstanbul 1991, s.33.

Hız. Peygamber'in metodunda yer almadığı, uygulama ve sözlerinde açıkça görülür. Şöyle ki:

Rafî İbn Amri'l-Gıfari anlatıyor: "Henüz çocuk iken bir hurma ağacını taşlamıştım. Beni Resulullah (sav)'a göturdüler. Buyurdu ki: "Ey oğulcuğum! Hurmayı niçin taşladın?.." Ben: "Karnım açtı, yemek için" deyince Resulullah: "Yavrum, (bir daha acıkırsan) hurmayı taşlama, altına düşenlerden ye!.." buyurdu. Sonra başımı okşadı; "Allah'ım (bu yavrunun) karnını doyur!.." diye dua etti."^{953 * 955 956 957 958} Hz. Peygamber'in bu yaklaşımı incelendiğinde iki önemli konunun öne çıktığı görülür. Birincisi çocuğa karşı şiddet kullanmak yerine işlenen fiilin sebebi araştırılmış, İkincisi de kusurlu duruma düşmemek kaydıyla açlığı gidermeye alternatif gösterilmiştir.⁹³⁴

Hız. Peygamber, kölelerini döven, onlara hakaret eden ve sert davrananları kınamış, onları İlahî azapla tehdit etmiştir. O, kendisine "kaç defa affedeyim?" diye soran bir sahabeye "günde yetmiş defa" diyerek eğitimde sınırsız bir tahammül, anlayış ve hoşgörüyü tavsiye etmiştir.⁹³⁵ Enes b. Malik diyor ki, "Resulullah (sav)'a on yıl hizmet ettim. Allah'a yemin ederim ki, bana bir defa 'uf demedi."⁹³⁶ Hz. Peygamber, "insanlara merhamet etmeyene Allah Teala merhamet etmez" buyruğuyla gerek ebeveynin ve gerekse öğretmenlerin çocuklara şefkat ve merhametle yaklaşmasını tavsiye ederek, bu ilkeyi bizzat uygulamıştır.

Birçok muteber hadiste eğitimin hoşgörü ve merhamete dayalı olması tavsiye edilir. Güzel davranışlar ve ibadet alışkanlığının mantıklı metotlar kullanılarak, sabırla ve aşamalı olarak kazandırılması, Hz. Peygamberin asla vazgeçmediği sünnetidir. Buna rağmen, "Çocuklarınıza yedi yaşma gelince namaz kılmalarını emrediniz. On yaşma gelirler de hâlâ namaz kılmazlarsa onları (hafifçe) dövünüz" şeklindeki bir rivayet *hadis* olarak dilden dile dolaşmış ve zihinleri karıştırmıştır. Ancak hadis alanındaki araştırmaları ile tanınan Seharenfuri'nin, Ebu Davud'un Sünen'inde geçen bu rivayeti senet ve metin yönünden inceleyip ulaştığı sonuç tereddütleri giderici mahiyettedir. Çünkü çocukların eğitim amacıyla dövülmesine izin veren bu rivayetin senedinde yer

⁹⁵³ İbn Mace, *Ticarât*, 67; Ebu Davud, *Cihat*, 85.

⁹³⁴ Mustafa Öcal, "Çocuk Terbiyesi ve Peygamberimizin Eğitim Metodu", *Diyanet Dergisi*, Ankara 1989, Sayı 4 c 177-187

⁹⁵⁵ Ebu Davud, *Edep*, 124.

⁹⁵⁶ Müslim, *Fedail*, 51.

⁹⁵⁷ Müslim, *Fedail*, 15.

⁹⁵⁸ Ebu Davud, *Salat*, 26.

alan Abdülmelik b. Rebi' b. Sebre zayıf bir ravidir. Bu nedenle aktardığı haberler dinî konularda delil sayılamaz.⁹³⁹ Ne yazık ki, bu rivayeti delil olarak kabul edenlerin sayısı küçümsenemeyecek düzeydedir. Sözü edilen bu rivayeti akıl ve mantıkla bağdaştırmak için bir hayli gayret sarf edenler olmuştur.^{959 960} Onaylanması mümkün olmayan bu çabalara katılmadığımız için çalışmamızda görüşlerine yer vermeyeceğiz.⁹⁶¹ Senet yönünden zayıf olan bu rivayetin metin bölümü de güven vermemektedir. Anlam bakımından yukarıda aktarılan Enes hadisiyle açıkça çeliştiği gibi, Hz. Peygamber'in sünnetinde bu haberi destekleyecek hiçbir bilgi ve uygulamaya da rastlanmamaktadır. Zira Cenab-ı Hak, Peygamberin tebliğ görevinde yumuşak oluşunu överek şöyle buyurmuştur: "Allah'tan bir rahmetle onlara karşı yumuşadın. Şayet, kaba ve katı yürekli olsaydın, hiç şüphesiz, etrafından dağılıp giderlerdi."⁹⁶² * Allah'ın, peygamberimizin şahsında övdüğü bu seçkin özellikler, şüphesiz öğretmenleri de ilgilendirmektedir. Yüce Allah buyuruyor: "Yemin olsun, size kendinizden öyle bir peygamber gelmiştir ki, sizin sıkıntıya uğramanız ona çok ağır gelir. Size çok düşkündür; müminlere karşı çok şefkatli ve merhametlidir."⁹⁶⁴ Resulü Ekrem, sahabelerine hitaben şöyle buyurmuşlardır: "Ben sizin için çocuğuna karşı şefkatli bir baba gibiyim."⁹⁶⁵ Gerçekten sevmesini ve bağışlamasını beceremeyen bir eğitmen, öğrencilerindeki olumsuzlukları artırır; onarıcı değil bilakis tahrip edici olur.

Disiplinde hürriyet, yahut baskı, yetişecek neslin hür veya mahkum olmasına en çok etki eden faktördür.⁹⁶⁶ Bazı İslam düşünürleri de eğitim sürecinde cezalandırmaya karşı çıkmışlardır. Eğitim ve öğretimde sevgi ve hoşgörüyü öncelikle telkin eden İbni Haldun, meşhur eseri Mukaddime'nin 34. bölümünde "Öğrencilere sert davranmanın zararlı olduğuna dair" başlığını kullanarak konuyu işlemiştir. İbn Haldun bu bölümde şunları ifade etmektedir:

⁹⁵⁹ Halil Ahmed Seharenfuri, *Bezlu İ-Mechudfi Celli Ebi Davud*, Beyrut ty., 1/343-344.

⁹⁶⁰ Mehmet Emin Ay, "İslam Eğitimcilerine Göre Disiplin", *İslam'da Aile ve Çocuk Terbiyesi Sempozyumu*, 1994, s. 228-241

⁹⁶¹ Geniş bilgi için bkz: Kardavî, age., s.172; Kâbisî, age., s.31-33; İbn Hacer, *Bulûğu'l-Meram*, s.519, Hadis No: 1260. Münavi, age., 1/154

⁹⁶² Al-İlman, 159.

⁹⁶³ Luveyhik, age., s.563.

⁹⁶⁴ Tevbe, 128.

⁹⁶⁵ Ebu Davud, *Taharet*, 4; İbn Mace, *Taharet*, 16.

⁹⁶⁶ İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu, *Talim ve Terbiyede İnkılap*, İstanbul 1995, s.23.

“Eğitim- öğretimde öğrencilere ve özellikle küçük çocuklara sert davranmak ve onları cezalandırmak son derece zararlıdır. Çünkü baskı altında yapılan öğretim, öğrencinin heves ve neşesini yok ettiği gibi, onu tembelliğe de sevk eder. Kendisini baskı altında hissettiği için, düşüncelerini açıklamaktan çekinerek yalancılığa ve ikiyüzlülüğe sürüklenir. Zamanla bu haller, onun için adet ve karakter hüviyetine bürünür. Böylece ondaki İnsanî meziyetler bozulur ve sonuçta, güzel huy, üstün meziyet kazanma melekesi kaybolur; Zira zulüm ve şiddet korkusu ile dürüstlük kazanmaya alıştırılan kişi, günün birinde baskıdan kurutulunca fazilet atmosferinden uzaklaşarak, çoğu kez rezalet yolunu

İbni Haldun, eğitim ve öğretim amacı ile de olsa öğrencilerin dövülmesini hoş karşılamamıştır. Öyle ki, ekonomik, sosyal ve kültürel hayatı denetleyen devlet memurları konumundaki *muhtesiplerin* (zabita) görevlerini sıralarken, “Okullardaki öğrencileri haddinden fazla döven öğretmenleri cezalandırmak ve onları öğrencilere vurmaktan alıkoyma”⁹⁶⁷ ⁹⁶⁸ yı da saymıştır. Maverdi de *muhtesiplerm* görevlerini sıralarken aynı konuya atıfta bulunmaktadır. O’na göre, *muhtesipler*, “Doktor ve öğretmenlerin çalışmalarını takip ederler. Çünkü doktorlar hataları sonucu insanların ölümüne, sakat kalmasına yol açabilir. Öğretmenler de belli bir usulde büyüyen çocukları terbiye eder, onlara bilgiler öğretirler. Çocukların olgun insan olarak yetişmelerini sağlarlar. Bu yüzden insan şahsiyetinin bozulmaması, cemiyet âdâbının kirlenmemesi ve unutulmaması için kusurlu olan, ahlaksız işlerde bulunan öğretmenlere engel olurlar.”⁹⁶⁹

Erzurumlu İbrahim Hakkı da: “Bir gündüz ve gecede yetmiş kez kusur etseler, affetmelidir. Yetmiş birinci kusuru işlediklerinde, dil ile azarlayıp, yetmiş İkincide terbiye için eliyle vurmalıdır”⁹⁷⁰ diyerek telkin ve affin önemine işaret etmiştir.

Batı eğitim sisteminin ana kaynağı olarak kabul edilen Kitab-ı Mukaddes’te: “Çocuktan te’ dibi esirgeme. Çünkü onu değnekle döversen ölmez. Onu değnekle döversen ölümler diyarından kurtarırısın” sözü, eğitimde disiplinin ve cezalandırmanın meşru olduğunu gösteren en önemli kanıttır. Bu anlayışı yansıtan uygulamalar bir

⁹⁶⁷ İbn Haldun, age., III/160-161.

⁹⁶⁸ İbni Haldun, age., 1/574-575.

⁹⁶⁹ Ebu’i-Hasan el-Maverdi, *el-Ahkamu's-Sıltaniyye* (Çev. Ali Şafak), İstanbul 1976, s.289.

⁹⁷⁰ Hakkı, age., 11/1111.

dönem Avrupa eğitimine egemen olmuştur. Alman eğitimci Erasmus (1467-1536), Hıristiyanlığın etkisindeki XV. yüzyıl Avrupa okulunu tanımlarken: “İçerisinde sopa ve kamçı şakırtıları, ağlayışlar ile hıçkırık sesleri, tehdit ve azarlamalardan başka şey duyulmayan bir dayakhanedir” demektedir.^{971 972 *}

Batılı anlayışta çocukların dövülmesine ‘aslî günah’ düşüncesinin yol açtığı da iddia edilmektedir. Russell’e göre, insan Allah’ın gazabına uğramaya mahkum ve fenalıklarla dolu olarak dünyaya gelmiştir. İyi insanlar olabilmek için, Allah’ın sevgili kulları olmak zorundadır. Bu süreç, sık sık cezaya çarptırılmakla hızlandırılır.

Tolstoy da gezip gördüğü Alman okullarında, dayanın önemli bir eğitim metodu olduğunu ifade etmektedir. Dayanın Batı eğitim sistemlerinde sık sık başvurulan bir metod olduğuna dair örneklerin çoğaltılması mümkündür. Şiddete başvurmaktan vazgeçilmesi, hümanizm hareketlerinin etkisiyle XIX. yüzyılda gerçekleşebilmiştir.

İslam eğitim anlayışının temel kurumları olan Medrese geleneğinde öğretmene verilen değer nedeniyle önemsenecek ölçüde bir ‘disiplinsizlik’ söz konusu olmamıştır. Osmanlı devletinin son dönemlerine kadar, toplumu rahatsız edecek bir boyutta manevi bunalım söz konusu olmamıştır. Meşrutiyetin ilk günlerinde bu ahenk ve düzenin yerine anarşi geçti. Avrupalılaşmak için sarf edilen gayretler bu sıralarda hız kazanmıştı. 1920’lerden sonra Batılılaşma gayretleri aşama aşama değil birden ve kesin olarak gerçekleştirildiği için sarsıntı çok büyük oldu. Bir yandan eski medeniyetin bağlarından kopmanın verdiği sosyal ve kültürel rahatsızlık, bir yandan da Avrupa medeniyeti ile birlikte Batı düşüncesinin milli kültürümüzün yerini almasından endişe ediliyordu.⁹⁷⁴ Eğitim sistemimiz, alfabeden kılık-kıyafete, eğitimin amaçlarından teşkilatlanma anlayışına kadar hemen her konuda Avrupa’ya göre yeniden düzenlendi. Tabiidir ki, disiplin anlayışı da bu doğrultuda değişikliğe uğradı.

3. Gayr-ı Müslim Öğretmen Görevlendirme

İslam eğitiminde gayr-ı müslimlerden yararlanma fikri Hz. Peygamber devrinde başlamıştır. O, gayr-ı müslimden de olsa İslam’a ve Müslimanlara faydası

Aytaç, age., s.111-112.

⁹⁷² Russell, B., *Terbiyeye Dair* (Çev.Hamit Dereli), Ankara 1954, s.25.

⁹⁷³ Aytaç, age, s.279.

⁹⁷⁴ Krş. İsmayil Hakkı Baltacıoğlu, *Türk’e Doğru*, Ankara 1972, s.26-27.

olacak her ilim ve alimden yararlanmayı teşvik etmiştir. Bedir savaşında esir alınan müşriklerin Müslüman çocuklarına okuma yazmayı öğretmeleri karşılığında serbest bırakılmaları uygulaması konuya ilişkin önemli bir delil niteliğindedir. Hamidullah, ‘İslam Peygamberi’ isimli eserinde, Bedir esirleriyle yapılan -on kişiye okuma yazma öğretimi karşılığında hürriyet- antlaşmasının bazı hadis yazarı ve hukukçular tarafından, ‘Müslümanların müşrik öğretmenler edinmesine müsaade’ başlığıyla değerlendirildiğini nakletmektedir.

Q7S

Hiz. Peygamber yalnızca öğretim konusunda değil, diğer konularda da gayr-ı müslimlerin yöntem ve araçlarından yararlanmışır. Mekkeliler, Medine’ye saldırınca Hiz. Peygamber, Medinelileri toplayıp durumdan haberdar etti ve gelen düşmana karşı, nasıl savaşacakları konusunda onlara danıştı. Bizans ve Sasani İmparatorlukları arasındaki savaşlarda başvurulan bir yöntem olan ‘hendek kazma’ fikrinin sahibi olan Selmân-ı Farisi’nin görüşü benimsendi. Keza, Taif kuşatmasında da Bizanslılardan öğrenilen mancınık kullanılmışır. Bu yöntem ve bilgilerin İran ve Roma’dan alınmış olması, Allah Resulü’nün onları kullanmasını engellememiştir.

Hiz. Peygamber “Hikmet, ilim, müminin kayıp malıdır, nerede bulursa; onu almaya en layık olan odur” hadisiyle faydalı olan bilginin nerede olursa olsun alınmasını teşvik etmiştir. Aynı mealde olmak üzere Hiz. Ali’de: “İlim müminin kayıp malıdır. Onu müşriklerin elinde de bulsanız alınız”^{975 976 977 978 979} buyurmuştur. Burada söz konusu edilen, sahibinin fikir ve inancıyla ilgisi olmayan, maddi ilimlerdir. Çünkü bu ilimler kafir olsun mümin olsun, iyi olsun, kötü olsun, bütün insanlığın faydalanması gereken evrensel tabiat kanunlarının bir neticesidir.⁹⁸⁰ Ne var ki, Din’in Allah, tabiat, insan, tarih ve topluma dair görüşlerinin herkesten veya her kaynaktan alınması uygun görülmemiştir. Nitekim Hiz. Ömer’in ehl-i kitaba ait bir dokümanla Hiz. Peygamber’in huzuruna girmesi O’nu öfkelenmişti ve:

“Ey Hattab’ın oğlu! Siz onda daha güzel bir şey mi arıyorsunuz? Nefsimi kudret

⁹⁷⁵ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, 11/768.

⁹⁷⁶ Luveyhık, age., s.529.

⁹⁷⁷ İbn Hişam, age., IV/103.

⁹⁷⁸ Tirmizi, *İlim*, 19; İbn Mace, *Ziıhd*, 15.

⁹⁷⁹ İbn Abdilberr, age., 1/121.

⁹⁸⁰ Kardavî, age., s.82-83.

Ehl-i Kitab'a din konusunda bir şey sormayın, yoksa onlar anlattıklarıyla size hakkı yalanlatıp batılı tasdik ettirirler. Allah'a yemin olsun ki, Musa hayatta olsaydı, bana uymaktan başka bir yol tutmazdı"⁹⁸¹ buyurdu. Benzer bir olay da yine Hz. Ömer zamanında cereyan etmiştir. Önemli bir görevi üstlenenlerin Müslüman olmalarına dikkat edilirdi. Buna rağmen Hz. Ömer, Ebu Musa el-Eş'ari'nin Hıristiyan bir kâtip görevlendirdiğini duyunca dizlerini vurdu ve Ebu Musa el-Eş'ari'ye şöyle dedi: "Niçin Hanif ve Müslüman olan birini kâtip olarak görevlendirmediniz?" Bu tavırla Hz. Ömer, Yahudi ve Hıristiyanlardan kâtip tutulmasını yasaklamıştı.⁹⁸² Devletin özellik arz eden ve bilhassa güvenliği ilgilendiren hizmetlerinde gayr-ı müslimlerin istihdamı uygun görülmemiştir. Hz. Peygamber'in İbn Mesud'a Yahudilerin dilini öğrenmesi için talimat vermesi bu konudaki hassasiyete bir delil mahiyetindedir. Ayrıca gayr-ı müslim öğretmenlerden her konuda yararlanmak kabul görmemiştir. İmam Malik'e gayr-ı müslim öğretmenlerin Kur'an öğretmeni olarak görevlendirilmesinin hükmü soruldu. İmam: "Yahudi ve Hıristiyanlardan hiç birinin Müslüman çocuklarına Kur'an öğretmelerine müsaade edilmesine taraftar değilim"^{98j} demiştir.

Fen bilimleri ve sosyal bilimler (din bilimleri hariç) alanında gayr-ı müslimlerden yararlanmanın gerekliliği, "İlim Çin'de de olsa alınır" şeklindeki meşhur söz ile teşvik edilmektedir. Bu teşvik doğrultusunda gayr-ı müslimlerle eğitim-öğretim alanındaki ilişkiler her zaman var olmuştur. Öyle ki, hastalığından dolayı kendisine müracaat eden bazı sahabelerini tedavi olmak üzere gayr-ı müslim doktoru Haris b. Kelede'ye göndermiştir.^{984 985 986}

Hitti'nin bildirdiğine göre, Emevi Halifelerinden Abdülmelik zamanından itibaren ya bir azatlı köle (mevla) veya Hıristiyan dininden olan bir eğitimci, sarayda itibar görmüş ve devamlı vazife yapmıştır.⁹⁸³ Gayr-ı müslimlerden özellikle ehli kitaba (Hıristiyan ve Yahudi) büyük kolaylıklar sağlandığını bilmekteyiz. Yaklaşık 1169 yılında Bağdat'taki Yahudileri ziyarete giden Tudela'lı Benjamin, haham yetiştiren 'on'

ORA

⁹⁸¹ Dârimi, *Mukaddime*, 39; İbn Hacer, *Fethu'l-Bari*, İ'tisam, 25.

⁹⁸² Adam Mez, *el-Hadaratu'l-İslamiyyefi Karni'r-Rabi'l-Hicri*, Kahire 1947,1/67.

^{98j} Kâbisî, age., s.95.

⁹⁸⁴ Muhammed Memduh el-Arabi, *Devletii'r-Resulfi'l-Medine*, Kahire 1988, s. 197.

⁹⁸⁵ Hitti, age., 1/396-397.

⁹⁸⁶ Hitti, age., 1/547.

SONUÇ

Çalışmamız bir doktrin çalışması olmaktan ziyade, genellikle tespit ağırlıklı bir hukuk tarihi niteliği taşıdığı için sonuç bölümünde söyleyeceklerimiz genellikle bir iddiayı kanıtlamaktan ziyade, tezimizde ulaştığımız düşünce ve sonuçların genel bir özetinden ibaret olacaktır. Hz. Peygamber'in hayatında ve O'nun mescidinde (Mescid-i Nebevi) de sade bir şekilde başlayan İslam eğitimi, tarihsel süreç içerisinde sistemli bir yapıya kavuşmuş ve bireyin eğitim hakkını öne çıkaran bir anlayışı benimsemiştir. Bu hakkın nasıl kullanılacağı, içeriğinin ve yönteminin nasıl olacağı konusuna ilişkin görüşler de tarihsel süreçte kısmen farklılıklar arz eden bir seyir izlemiştir.

- İslam dini, erdemli bir toplumun oluşması için evrensel anlamda 'iyi insan' yetiştirmeyi hedeflemiş, bunu gerçekleştirecek bir eğitim sistemi öngörmüştür. İyi insan modeli, hayatında herkesin güvenini kazanan ve herkes tarafından 'emin' (güvenilir) insan olarak nitelendirilip taktir edilen İslam Peygamberidir. Hz. Muhammed'in İslam eğitiminde model olarak kabul görmesi, ilahi emir gereğidir. Böyle bir modele sahip olması ise, İslam eğitim sistemini farklı ve üstün kılan yönüdür.

- Kur'an ve Sünnet nasları, kadın-erkek her Müslüman için temel bilgilerin öğrenilmesini zorunlu kılmıştır. Bunlar öncelikle farz olan ibadet ve davranışların yerine getirilebilmesi için öğrenilmesi zorunlu olan temel bilgilerdir. Farz-ı ayn hükmündeki bilgiler içinde okuma-yazma, matematik, âdâb-ı muaşeret, beden eğitimi vb. dersler de yer almaktadır. Ayrıca çağın ihtiyaçlarına göre muhtevanın geliştirilmesi ve ders sayısının artırılması benimsenmiştir. Bireylerin tek tek öğrenmekle sorumlu olmadığı halde, toplum ve devlet hayatı için gerekli bilgilerin öğretimi ise farz-ı kifaye olarak kabul edilmiştir.

- Toplum hayatında sosyal, ekonomik, siyasi ve psikolojik buhranların olmaması için, dini ilimler ile teknik ve tıbbi ilimler arasında çelişki olmaması ve birbirini bütünlemesi (tevhid) önemli bir ilkedir. Bu bakımdan dini ilimler gibi teknik ve sosyal ilimleri tahsil etmek de İslam toplumu açısından toplumsal bir zorunluluktur. Bu anlayış doğrultusunda insanın bütüncül yapısı ve bilimler arasında birliğin kurulmasına çalışılmıştır. Bu bağlamda din ile bilim arasında sürtüşme değil, dayanışmanın sağlanması öngörülmektedir.

• İslam eğitim anlayışında görülen en önemli özelliklerden biri de eğitimin sürekliliği ve genelliğidir. Bu bakımdan “beşikten mezara kadar eğitim” ilkesi esas alınarak, herkes için, her yerde ve her yaşta eğitim teşvik edilmiştir. Bu amaçla camiler, mescitler, saraylar, evler, kütüphaneler, kıraathaneler, kitapçı dükkanları birer yaygın eğitim kurumu olarak faaliyet göstermiştir. İslam, bireylere eğitsel görevler de yüklemiştir. “İyiliği teşvik ve kötülükten men etme” görevinden yer, zaman, yaş ve cinsiyete bakılmaksızın herkes sorumlu tutulmuştur. İslam’ın ön gördüğü bu anlayış ile çağdaş eğitime dair hukukî metinlerde ‘her yerde eğitim’ ve ‘yetişkinlerin eğitimi’ ilkeleri arasında önemli bir benzerlik olduğu müşahede edilmektedir.

• İslam anlayışında eğitim ve öğretim bütünlük içinde ve birlikte ele alınmıştır. Kur’an-ı Kerim, Allah’ın hem terbiye edici, hem de insana bilmediğini öğretici sıfatlarını öne çıkarmıştır. Eğitim sürecinde bu iki unsur birbirinden ayrılmaz. Gerek asr-ı saadetin ilk yıllarındaki gönüllü eğitimin öğretmenlerinde, gerekse sonraki dönemin eğitim hizmetlerini yürütmekle görevlendirilen öğretmenlerde, edep ve bilgi birlikte bulunan üstün vasıflar olarak nitelendirilebilir.

• İslam eğitim anlayışının gelişip kurumsallaşmasında gönüllü kuruluşlar önemli rol oynamıştır. Okulların açılması, öğretmenlerin tayini, ücretlerinin tespit ve ödenmesinde, vakıf ve diğer mahalli kuruluşlar inisiyatif sahibi olmuşlardır. Ancak devletin her düzeyde okul açmasında, öğretmen tayin ederek ücretlerini ödemesinde hukukî bir engel bulunmamaktadır.

• İslam eğitimi, özellikle çocuk eğitiminde saygı ve sevgiyi esas alan pedagojik bir yaklaşımı benimsemiştir. Temel dini metinlerde şiddete (dayağa) dayalı disiplin tesisini reddeden bir anlayışın esas alındığı bariz olarak görülmektedir.

• İslam eğitim anlayışının önemli niteliklerinden birisi de, öğrencilerin bireysel yeteneklerini göz önüne almış olmasıdır. Ders halkaları oluşturularak sürdürülen ve ders geçme sistemi uygulanan eğitim kurullarında, öğrencilerin öğrenme kapasitelerini en etkili şekilde değerlendirmelerine fırsat verilmiştir. Bu bakımdan tarihsel süreçte İslam eğitim kurullarında, aynı eğitimi görmelerine rağmen, bireysel yeteneklerini kullanarak medreselerden pek çok bilgin’in (ulema) emsalini geçerek temayüz ettiği, dünya çapında meşhur olan bilginlerin yetiştiği görülmektedir.

Kısaca ifade etmek gerekirse Kur’an ve Sünnet, eğitim ile ilgili nassları, bilgili ve erdemli bireylerden meydana gelen bir toplum oluşturmayı amaçlamış, bunu gerçekleştirmek üzere bireylere önemli görev ve sorumluluklar yüklemiştir.

KAYNAKLAR

- ABDULBAKİ, Muhammed Fuad, *el-Mu'cem 'ul-Müfehres li Elfazi'l-Kur'an*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1990.
- ABDULHAMİT, Muhsin, *İslam ve Toplumsal Kalkınma* (Çev. Mehmet Çakır), Koba Yayınları, İstanbul 1993.
- ABDURREZZAK, İbnu Muhammed es-San'ani(ö. 211), *Musannefu Abdurrezzak*, Beyrut 1970
- ACLUNÎ, İsmail b. Muhammed (ö. 1162), *Keşfu'l-Hafa ve Müzilü'l-İlbas Amma İştHERE mine'l-Ehadis 'Ala Elsineti'n-Nas*, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1988.
- AÇIKGÖZ, Halil, Kütüphane, *Töre Dergisi*, Sayı: 161, yıl: 1984.
- AFZALU'R-Rahman, *Siret Ansiklopedisi* (Çev. Komisyon), İnkılap Yayınları, İstanbul 1996.
- AKGÜNDÜZ, Ahmet, *İslam ve Osmanlı Hukuku Külliyyatı*, DÜHF Yayınları, Diyarbakır 1986.
- _____ , *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, Ankara 1988.
- _____ -CİN, Ahmet-Halil, *Türk-İslam Hukuk Tarihi*, İstanbul 1992.
- AKKUTAY, Ülker, *Enderun Mektebi*, GÜBYYO Basımevi, Ankara 1984.
- AKPINAR, Ali, "İslami Eğitim ve Öğretimin Temel Hedefi", *İlk Adım Dergisi*, 1997, sayı 111.
- AKYÜZ, Yahya, *Türk Eğitim Tarihi*, AÜEBF Yayınları, Ankara 1982.
- AKYÜZ, Emine, *Eğitim Hukuku Ders Notları*, Ankara 1981.
- _____ , *Çocuğun Haklarının ve Güvenliğinin Korunması*, MEB Yayınları, Ankara 2000.
- AKYÜZ, Hüseyin, *Eğitim Sosyolojisinin Temel Kavram ve Alanları Üzerine Bir Araştırma*, MEB Yayınları, İstanbul 1991.
- AKYÜZ, Vecdi, *İbadetler İlmihali*, İz Yayınları, İstanbul 1995.
- ALAYLIOĞLU-OĞUZKAN, Ruşen-A.Ferhan, *Ansiklopedik Eğitim Sözlüğü*, İnkılap ve Aka Yayınları, İstanbul 1976.
- ALGÜL, Hüseyin, *İslam Tarihi*, Gonca Yayınları, İstanbul 1986.
- ALPTEKİN, Mehmet, *Öğretmen Yetiştirme Reformu*, Ayyıldız Matbaası, 1974.
- ALTAY-KESKİN, Şakir-Veli, *Hukukî ve Sosyal Terimler Sözlüğü*, Ankara 1969.
- ALTINTAŞ, Hayrani, "Kur'anî Düşünce Sisteminde İnsan Hakları", *Uluslararası Avrupa Birliği Şurası*, TTK Basımevi, Ankara 2000.

- ALTINTAŞ, Ramazan, “Çocuklara İnanç Eğitimi Nasıl Verilmelidir?”, *İlk Adım Dergisi*, 1997, Sayı 111.
- ÂLUSÎ, Ebu'l-Fadl Şihabuddin es-Seyyid Mahmud (Ö.1270), *Ruhu'l-Maani*, Dar'ul-Fikr, Beyrut 1987.
- ANKAY, Aydın, *Hukuk ve Eğitim*, GÜTEF Yayınları, Ankara 1991.
- ANSAY, Sabri Şakir, *Hukuk Tarihinde İslam Hukuku*, AÜİF Yayınları, Ankara 1958.
- ARABÎ, Muhammed Memduh, *Devletü'r-Resulfi'l-Medine*, Kahire 1988.
- ARAL, Vecdi, *Hukuk ve Hukuk Bilimi Üzerine*, İstanbul 1985.
- ARIBAŞ, Sebahattin, “Türk Eğitim Sistemi”, *Öğretmenlik Mesleğine Giriş* isimli derleme eserde bölüm, Mikro Yayınları, Ankara 2002.
- ARIK, Feda Şamil, “Osmanlılarda Kadılık Müessesesi”, *A. Ü. Osmanlı Tarihini Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Sayı 8, Ankara 1977.
- ARMAĞAN, Servet, *İslam Hukukunda Temel Hak ve Hürriyetler*, DİB Yayınları, Ankara 1992.
- ARVASÎ, Seyyid Ahmet, *Hasbihal*, Burak Yayınevi, İstanbul 1990.
- _____ , *Kadın Erkek Üzerine*, Burak Yayınevi, İstanbul 1996.
- ÂSİM EFENDİ, *el-Okyanusu'l-Basitfi Tercemeti'l-Kamusii-Muhit*, İstanbul 1305.
- ATA, Abdulkadir Ahmed, *Hâzâ Helal ve Hazâ Haram*, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1985.
- ATAY, Hüseyin, “İslam'da Öğretim”, *AÜİF Dergisi*, Ankara 1978.
- _____ , *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, Dergah Yayınları, İstanbul 1983.
- _____ , “Fatih-Süleymaniye Medreseleri Ders Programları ve İcazetnameler”, *Vakıflar Dergisi*, Sayı: XIII, 1981.
- ATTAS, Said Muhammed. Nakib, *İslami Düşünüşün Problemleri* (Çev. Mahmut Erol Kılıç), İnsan Yayınları, İstanbul 1989.
- _____ , *İslami Eğitim*, Endülüs Yayınları, İstanbul 1991.
- ÂTUF, Nâfi, *Türkiye Maarif Tarihi*, Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, Ankara 1931.
- AY, Mehmet Emin, “İslam Eğitimcilerine Göre Disiplin” *İslam'da Aile ve Çocuk Terbiyesi Sempozyumu*, 1994.
- AYAŞ, Nevzat, *Türkiye Cumhuriyeti Milli Eğitimi*, 1948.
- AYASBEYOĞLU, Nevzat, *İslamiyetin Eğitimimize Getirdiği Değerler*, MEB Yayınları, İstanbul 1991.

- AYHAN, Halis, *Eğitime Giriş ve İslamiyet™ Eğitime Getirdiği Yeni Değerler*, Damla Yayınları, İstanbul 1982.
- ——— , *Eğitim Bilimine Giriş*, Şûle Yayınları, İstanbul 1995.
- , *Din Eğitimi ve Öğretimi*, MÜİF Yayınları, İstanbul 1997.
- AYTAÇ, Kemal, *Avrupa Eğitim Tarihi*, MÜİFAV Yayınları, İstanbul 1992.
- AYVERDİ, Semiha, *Türk Tarihinde Osmanlı Asırları*, İstanbul 1975.
- AZİMÂBÂDÎ, Ebu't-Tayyib Muhammed Şemsu'l-Hak (ö. 1273/1858), *Avnu'l-Ma'bud Şerhu Süneni Ebu Davud*, Medine 1968.
- BALCI, Muharrem, *Eğitim ve Öğretimde Haklar ve Yükümlülükler*, Danışman Yayınları, İstanbul 1998.
- BALTACI, Cahit, "Osmanlı Eğitim Sistemi", *Osmanlı Ansiklopedisi*, İz Yayınları, İstanbul 1996.
- BALTACIOĞLU, İsmayil Hakkı, *Türk'e Doğru*, Ankara 1972.
- , *Terbiye ve İman*, İstanbul 1914.
- , *Toplu Tedris*, İstanbul 1938.
- ——— , *Talim ve Terbiyede İnkılap*, MEB Yayınları, İstanbul 1995.
- BARTHOLD, W., *İslam Medeniyeti Tarihi* (Çev. Fuat Köprülü), DİB Yayınları, İstanbul 1973.
- BAŞARAN, İbrahim Ethem, *Eğitime Giriş*, Yargıcı Matbaası, Ankara 1996.
- , *Türkiye Eğitim Sistemi*, Ankara 1996.
- BAŞGİL, Ali Fuat (ö. 1967), *Din ve Laiklik*, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul 1998.
- BAŞGÖZ, İlhan, *Türkiye'nin Eğitim Çıkmazı ve Atatürk*, Ankara 1995.
- BATUM, Süheyl, *Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi ve Türkiye*, İstanbul 1996.
- BAYRAKLI, Bayraktar, "Kur'an'ı Kerim'de Öğretim Kavramı ve Vahy", *Diyanet Dergisi*, Ankara 1999, Sayı 4.
- , "Eğitimin Doğum Öncesi Boyutu", *İslam'da Aile ve Çocuk Terbiyesi*, İlmî Neşriyat, 1994.
- , *İslam'da Eğitim*, Anda AŞ, İstanbul 1983.
- BAYRAKTAR, M. Faruk, *İslam Eğitiminde Öğretmen-Öğrenci Münasebetleri*, MÜİFAV Yayınları, İstanbul 1984.

2. “İslam’a Göre Kadının Eğitim-Öğretimi”, *İslam’da Aile ve Çocuk Terbiyesi Sempozyumu*, Ensar Neşriyat, İstanbul 1996.
- BEDEVÎ, Muhammed Ebulhir Zeki, “Geleneksel İslam Eğitimi” (Çev. Ali Çaksu), *İslami Eğitim*, Endülüs Yayınları, İstanbul 1991.
- BELADA, Ahmet, “İslam’da Eğitim-Öğretim Tarihi”, *İlk Adım Dergisi*, 1997, Sayı 111-112.
- BELAZURÎ, Ahmed b. Yahya b. Cabir (ö.279/882), *Futuhu'l-Buldan*, Müessesetü'l-Maarif, Mısır 1901.
- BENNA, Haşan, *el-Mer 'etü 'l-Müslime*, ty.
- BERKÎ, Ali Himmet, *250 Hadis*, DİB Yayınları, Ankara 1974.
- BEŞER, Faruk, *Kadının Çalışması, Sosyal Güvenliği ve İslam*, İstanbul 1991.
- BEYHAKÎ, Ahmed b. Hüseyin, *Şuabu'l-İman*, DaruT-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1410 h.
- BİLGE, Necip, *Hukuk Başlangıcı Dersleri*, Sevinç Matbaası, Ankara 1975.
- BİLGİÇ, Emin, *Maarif Davamız*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1986.
- BİLGİN, Beyza, *İslam’da Muhtesiplik ve Eğitim Yönünden Değeri*, AÜİF Dergisi, 1973, c.XIX.
- _____ -SELÇUK, Beyza-Mualla, *Din Öğretimi*, Ankara 1997.
- BİLHAN, Saffet, “Din Eğitiminin Amacı” *Türkiye I. Din Eğitimi Semineri*, Ankara 1981. ,
Eğitim Sosyolojisi, AÜEBF Yayınları, Ankara 1996.
- BİLMEN, Ömer Nasuhi (ö. 1971), *Hukuki İslamiye ve İstilahatı Fıkhiyye Kamusu*, Bilmen Yayınları, İstanbul 1988.
- BİNBAŞIOĞLU, Cavit, *Eğitim Düşüncesi Tarihi*, Binbaşioğlu Yayınları, Ankara 1982.
- BOLAY, Süleyman Hayri, Din Eğitiminin Şümülu, *Türkiye I. Din Eğitimi Semineri*, Ankara 1981.
- BROHÎ, Allahbahş Hudabahş, “İdeolojik Bir Devlette Eğitim”, *İslami Eğitim*, Endülüs Yayınları, İstanbul 1991.
- BUTÎ, Ramazan, *Fıkhu's-Sire* (Çev. Ali Nar-Orhan Aktepe) Gonca Yayınları, İstanbul 1992.
- _____ , *Kur 'an Eğitiminin Eşsiz Metodu*, (Çev. Şükrü Özen), Madve Yayınları, İstanbul 1987.
- BUHARÎ, Ebu Abdillâh Muhammed İbnu İsmail (ö.256/869), *el-Camiu's-Sahih*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1981.
- BUMİN, Kiirşat, *Batı 'da Devlet ve Çocuk*, Alan Yayıncılık, İstanbul 1983.

- BÜYÜKDÜVENÇİ, Sabri, “Eğitimimizde Vakıf Müesseselerinin Yeri”, *Din Öğretimi Dergisi*, MEGSB Yayınları, Ankara 1988, Sayı 14.
- Büyük İslam Tarihi*, (Komisyon), Esra Film-İletişim AŞ., Konya 1994.
- BÜYÜKKARAGÖZ, S. Savaş, *Program Geliştirme*, Kuzucular Matbaası, Konya 1997.
- CAHİZ, Ebu Osman Amr b. Bahr (ö. 255/869), *el-Beyan ve't-Tebyin* (Tahkik Fevzi Atvi), Beyrut 1968.
- CAN, Muzaffer, *Kur'an Kültürü*, Cantaş Yayınları, İstanbul 1993.
- CAN, Yılmaz, “İlk İslam Mescitlerine Genel Bir Bakış”, *Diyanet Dergisi*, *Eskişehir* 1995, Sayı:4.
- CANAN, İbrahim, *Hadis Ansiklopedisi*, Akçağ Yayınları, İstanbul ty.
- _____ , *Peygamberimizin Sünnetinde Terbiye*, Tuğra Neşriyat, İstanbul 1997.
- _____ , *Peygamberimizin Okuma Yazma Seferberliği*, Cihan Yayınları, İstanbul 1984.
- CESSAS, Ebu Bekir Ahmed b. Ali er-Razi (Ö.370/980), *Ahkamu'l-Kur'an*, Daru'l-Fikr, Beyrut 1993.
- CELMAN, Hikmet Yıldırım, “Öğretmen Yetiştirme Modelinde Yeni Bir Boyut”, *Milli Eğitim Dergisi*, MEB Yayınları, Ankara 1998, Sayı 137.
- CEMAL, Ahmet Muhammed, *Nahve Terbiyeti'l-İslamiyye*, Daru'l-İhyau'l Ulum, Beyrut 1990.
- CEVAT, Mahmut, *Maarifi Umumiye Nezaret-i Tarihçe-i Teşkilat-ı*, İstanbul 1338 h.
- CEYHAN, Abdullah, “İslam'da Eğitim-Öğretim Kuramlarına Kısa Bir Bakış”, *Diyanet Dergisi*, C. XXIV, Sayı 3, Ankara 1988.
- CEZÂİRÎ, Ebu Bekir Cabir, *el-İlm ve'l-Ulema*, Daru'l-Kütübi's-Selefiyye, Kahire 1403.
- CEZİRÎ, Abdurrahman, *Kitabu'l-Fıkh âlâ'l-Mezahibi'l-Erbaa*, Beyrut 1990.
- COŞKUN, Selami, *Yetişkin Eğitimi ve Hz. Peygamber (sav) 'in Tatbikatı*, Ensar Neşriyat, İstanbul 1996.
- ÇAĞATAY, Neşet, *Bir Türk Kurumu Olan Âhilik*, AÜİF Yayınları, Ankara 1974.
- ÇAĞLAR, Doğan, *Uyumsuz Çocuklar ve Eğitimi*, AÜEF Yayınları, Ankara 1974.
- ÇAĞLAYAN, Mehmet, *İslam 'da Eğitim*, Nur Basımevi, Konya ty.
- _____ , *İslami Harekette Ulema*, Şura Yayınları, İstanbul 1991.
- ÇAMDİBİ, Mahmut, “Ailede Çocuğun Ahlaki Terbiyesi”, *İslam'da Aile ve Çocuk Terbiyesi Sempozyumu*, Ensar Neşriyat, İstanbul 1996.

- _____, *Din Eğitiminin Temel Meseleleri*, MÜFAV Yayınları, İstanbul 1994.
- ÇANTAY, Haşan Basri, *Kur'an'ı Hakim ve Meali Kerim*, Milsan Basım AŞ., İstanbul 1985.
- ÇELEBİ, Ahmet, *İslam'da Eğitim-Öğretim Tarihi* (Çev. Ali Yardım), İstanbul 1976.
- ÇELEBİ, Evliya, *Seyahatnameden Seçmeler*, MEB Yayınları, İstanbul 1990.
- ÇELEBİ, Kâtip, *Keşfu'z-Zunun*, Leipzig 1825.
- DAĞCI, Şamil, *İslam Ceza Hukukunda Şahıslara Karşı Müessir Fiiller*, Başak Matbaacılık, Ankara 1999.
- _____, “Temel Hak ve Hürriyetlerin Korunması”, *Uluslararası Avrupa Birliği Şurası*, TTK Basımevi, Ankara 2000.
- DAKUKİ, Hüseyin Ali, “Karahanlılar Döneminde Düşünce Akımları”, *Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları*, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992.
- DÂRİMÎ, Ebu Muhammed Abdullah b. Abdurrahim (Ö.255/869), *es-Sünen*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1981
- DERVİŞ, Havle Abdulkadir-NASR, Hamid Muhammed, *Çocuk Terbiyesi* (Çev. Mustafa Özcan), Uysal Kitabevi, Konya 1997.
- DEVELLİOĞLU, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Doğu Matbaası, Ankara 1970. *DİA* (Diyamet İslam Ansiklopedisi).
- DOĞAN, D. Mehmet, *Büyük Türkçe Sözlük*, İz Yayınları, İstanbul 1996.
- Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, (Hakkı Dursun'un ilmi redaktörlüğünde, Komisyon), Çağ Yayınları, İstanbul 1973.
- DÖNDÜREN, Hamdi, *Demokratik Hukuk Devletinde Temel Hak ve Hürriyetler*, konulu sempozyuma sunulan müzakere, İstanbul 1998.
- DURMUŞ-OKUTAN, Çağlar-Mehmet, “Eğitimin Hukuksal Temelleri”, *Öğretmenlik Mesleğine Giriş*, Ankara 2002
- EBU Ceyb, Sa'di, *el-Kamusu'l-Fıkhî*, Daru'l-Fikr, Dimeşk 1988.
- EBU Davud, Süleyman İbnu'l-Eşa's es-Sicistani el-Ezdi (Ö.275/889), *es-Sünen* (Tahkik: Muhammed Muhyiddin Abdulhamit), Çağrı Yayınları, İstanbul 1981.
- EBU NUAYM, Abdullah b. Ahmed el-İsfahani, *Hilyetu'l-Evliya*, Daru'l-Küttabi'l-Arabi, Beyrut 1405.
- EGEMEN, Bedi Ziya, *Terbiye İlminin Problemleri ve Terbiye Felsefesi*, Ankara 1965.

- EHVANÎ, Ahmet Fuat, *et-Terbiye fi'l-İslam ev et-Talim fi Re'yi'l Kabisi*, Daru İhyai'l- Kütübi'l-Arabiyye, Kahire 1955.
- ELBANÎ, Muhammed Nasıruddin, *Silsiletu'l-Ahadisi's-Sahihah*, Mektebetu'l-İslami, Beyrut 1975.
- _____ , *Silsiletu'l-Ahadisi'd-Daife ve'l-Mevdua*, Beyrut 1985.
- EMİN, Ahmet, *Duha'l-İslam*, Kahire 1932.
- ERBAY, Celal, *İslam Hukukunda Küçüklerin Himayesi*, Göytiirk Yayınları, 1992.
- ERGİN, Osman (Ö.1961), *Türkiye Maarif Tarihi*, Osmanbey Matbaası, İstanbul 1942.
- ERKAL, Mustafa E., *Sosyoloji (Toplum Bilimi)*, İstanbul 1983.
- ERTÜRK, Selahattin, *Eğitimde "Program" Geliştirme*, Yelken Tepe Yayınları, Ankara 1984.
- FÂRÂBÎ, *Tahsilu's-Saade* (Çev. Hüseyin Atay), Ankara 1974.
- FARUKÎ, İsmail Raci-Luis Lamia, *İslam Kültür Atlası*, İnkılap Yayınları, İstanbul 1999.
- FAZLUR Rahman, "Bilginin İslamileştirilmesi Bir cevap" *İslami Bilimlerde Metodoloji Sorunu* (Çev. Mevlut Uyanık), Fecr Yayınları, Ankara 1991.
- FIĞLALI, Ethem Ruhi, "İslami Anlayışta İnsani Değerler", *Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları*, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992.
- FREYER, Hans, *Din Sosyolojisi* (Çev. Turgut Kalpsüz), Ankara 1964.
- FUAD, Mehmed, *Vezaif-i Aile*, İstanbul 1328.
- GARAUDY, Roger, *İslam'ın Va'dettikleri* (Çev. Nezih Uzel) Pınar Yayınları, İstanbul 1983.
- GAZZALÎ, Muhammed Ebu Hamid (ö.555/1111), *İhyau Ulumi'd-Din* (Çev. Ali Arslan), İstanbul 1992.
- _____ , *Kimyay-ı Saadet*, Erkam Yayınları, İstanbul 1989.
- GERAY, Cevat, "İnsan Hakları İçin Eğitim", *İnsan Hakları Yıllığı*, e.XV, 1993.
- GÖKALP, Ziya, *Milli Terbiye ve Maarif Meselesi*, Diyarbakır Tanıtma ve Turizm Derneği Yayınları, Ankara 1972.
- GÜRKAN, Ahmet, *İslam Kültürünün Garbı Medenileştirmesi*, İstanbul 1965.
- HALEVÎ, Abdurrahman, *Usulu't-Terbiyeti'l-İslami ve Esalibiha*, Dimeşk 1979.
- HAMİDULLAH, Muhammed, *Hemmam İbn Münebbih'in Sahifesi* (Çev. Talat Koçyiğit), AÜİF Yayınları, Ankara 1967.
- _____ , *İslam Müesseselerine Giriş* (Çev. İ. Süreyya Sırma), Bir Yayınları, İstanbul 1984.

- _____ , *Mecmuatu'l-Vesaiki's-Siyasiyye*, Daru'l-İrşad, Beyrut 1969.
- _____ , *İslam Peygamberi*, (Çev. Salih Tuğ), İrfan Yayınları, İstanbul 1993.
- _____ , *Muhtasar Hadis Tarihi*, ty.
- HAMMER, Joseph De, *Osmanlı İmparatorluğu Tarih*, (Çev. Zuhuri Danışman), Özyayın Matbaası, İstanbul 1972.
- HAŞAN, İbrahim Haşan, *İslam Tarihi* (Çev. Sadrettin Gümüş-İsmail Yiğit) İstanbul ty.
- HAKKI, Erzurumlu İbrahim, *Marifetname* (Hazırlayan: M. Faruk Meyan), İstanbul 1997.
- HATEMÎ, Hüseyin, "İslam'da İnsan Hakları ve Adalet Kavramı", *İnsan Hakları Sempozyumu*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul 1998.
- HATİPOĞLU, Mehmet Sait, "İslam'da Kadın Eğitiminin Doğuşu", *Türkiye I.Din Eğitimi Semineri*, Ankara 1981.
- HAVVA, Said, *İslam (fi&v. Mesut Tat)*, Konya 1992.
- HAYIT, Halil, *Din Öğretimi Dergisi*, MEB Yayınları, Ankara 1992, Sayı 37.
- HESAPÇIOĞLU, Muhsin, *Öğretim İlke ve Yöntemleri*, Beta Yayınları, İstanbul 1998.
- HEYSEMÎ, Ali b. Ebi Bekir (ö.807/1404), *Mecmau'z-Zevaidve Menbau'l-Fevaid*, Beyrut 1967.
- _____ , *Mecmeu'l-Bahreynfi Zevaidi'l-Mu'cemeyn*, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut ty.
- HİCAZÎ, Mahmut, *Furkan Tefsiri* (Çev. Mehmet Keskin), İlim Yayınları, İstanbul ty.
- HİTTİ, Philip K., *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi* (Çev. Salih Tuğ), MÜİFAV Yayınları, İstanbul 1995.
- HÜSEYİN, Seyyid Muazzam, "Çağdaş Bir İslam Üniversitesinin Gerekliliği: İkiliğin Çözülmesi", *İslami Eğitim* (Çev. Ali Çaksu), Endülüs Yayınları, İstanbul 1991.
- İBN Abdilber, Ebu Amr en-Nemri el-Kurtubi (ö. 463/1070), *Camiu Beyani'l-İlm ve Fadlihi*, Kahire 1982.
- İBN Abidin, Muhammed Emin b. Ömer (ö. 1252/1836), *Reddu'l-Muhtar ala Dürri'l-Muhtar Şerhu Tenviri'l-Ebsar*, Mısır 1972.
- İBN Aşur, Muhammed Tahir, *İslam Hukuk Felsefesi* (Çev. Vecdi AKYÜZ-Mehmet ERDOĞAN), İz Yayıncılık, İstanbul 1996.
- İBN Cema, Bedruddin Sadullah (ö.733/1333), *İslam Geleneğinde Öğrenci-Öğretmen* (Çev. Muhammed Şevki Aydın), Marifet Yayınları, İstanbul 1998.

- İBN Esir, İzzeddin Ebul Haşan Ali b. Muhammed el-Cezerî (ö. 630/1232), *Usdu'l-Ğabe fi Marifeti's-Sahabe*, Kahire 1970.
- İBN Hacc, el-Adberî, *el-Medhal*, Kahire 1981.
- İBN Hacer, Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalani (ö.852/1448), *el-İsabe fi Temyizi's- Sahabe*, Kahire 1324.
- _____*Fetavayı Hadisiye*, el-Ktitüb Meydani'l- Ezheri'ş-Şerif, Kahire 1934.
- _____, *Fethu'l-Bari bi Şerhi'l-Buhari*, Mısır 1959.
- _____, *Tehzibu't-Tehzib*, Haydarabat, Beyrut 1991.
- _____*el-Metalibü'l-Aliye bi Zevaidi'l-Mesanidi's-Semaniye*, Beyrut 1993.
- İBN Haldun, Abdurrahman (Ö.808), *Mukaddime* (Çev. Zakir Kadiri Ugan) MEB Yayınları, İstanbul 1990.
- İBN Hanbel, Ahmed b. Muhammed (ö.241/855), *el-Müsned*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1981.
- İBN Harb, Zuheyr, *Kitabu'l-İlim* (Çev. Salih Tuğ), İÜEF Yayınları, İstanbul 1984.
- İBN Hazırî, Ebu Muhammed Ali b. Ahmed (ö. 456/1063), *el-İhkam fi Usuli'l-Ahkam*, Daru'l-Ktitübi' l-İlmiye, Beyrut ty.
- İBN Hişam, Ebu Muhammed Abdulmelik, *es-Siretü'n-Nebeviyye*, el-Mektebetu'l-Asriye, Beyrut 1992.
- İBN İshak, Muhammed (ö. 151/768), *es-Sire*, Konya 1981.
- İBN Kayyim, Şemsu'ddin Ebu Abdillallah Muhammed b. Ebi Bekr el-Cevziyye (ö.751/1350), *Zâdu'l-Meadfi Hedyi Hayri 'l-İbad*, ty.
- İBN Kesir, Ebu'l-Fida İsmail, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim*, Daru'l-Kur'aniT-Kerim, Beyrut 1971.
- _____, *Kur'an 'in Faziletleri* (Çev. Mehmet Sofuoğlu),TÜRDAV Yayınları, İstanbul 1978.
- İBN Kuteybe, Ebu Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dineverî (ö. 276/899), *Uyunu'l-Ahbar*, Beyrut 1973.
- İBN Mace, Ebu Abdillallah Muhammed Abdullah İbnu Yezid el-Kazvinî (ö. 275/888), *es-Sünen*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1981.
- İBN Manzur, Ebu'l-Fadl Cemaluddin Muhammed İbnu Mükerrerem (Ö.711/1311), *Lisanu'l-Arab*, Daru'l-Lisani'l-Arap, Beyrut ty.
- İBN Miskeveyh, Ebu Ali Ahmed İbnu Muhammed (Ö.421), *Tehzibu'l-Ahlak*, Mısır 1959.
- İBN Sa'd, Ebu Abdillallah Muhammed, *et-Tabakatü'l-Kübra*, Dar'u Sadır, Beyrut ty.

- İBN Sahnun, İbnu Said et-Tennuhî (ö.240/854), *Eğitim ve Öğretimin Esasları*, (Çev. Faruk Bayraktar), Eksen Basımevi, İstanbul 1996.
- İBN Şat, *İdraku 'ş-Şuruk* (el-Furuk içinde), Beyrut ty.
- İBN Teymiye, Takıyyuddin Ahmet (Ö.728), *Mecmu'u Fetava*, Riyad 1381 h.
- İMRE, Zahit, *Medeni Hukuka Giriş*, Fakülteler Matbaası, İstanbul 1980.
- İSFAHANI, Ebu'l-Kasım el-Hüseyin b. Muhammed er-Rağıb, *Müfredat 'u Garibi'l-Kur'an*, Daru'l-Ma'rife, Beyrut 1992.
- _____ , *Tafsilu'n-Neş'eteyn*, Mısır 1323.
- KABİSİ, İbn Halef (ö.402/1012), *İslam'da Öğretmen ve Öğrenci Münasebetlerine Dair Geniş Risale* (Çev. Süleyman Ateş), Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul 1995.
- KABOĞLU, İbrahim Ömer, *Özgürlükler Hukuku*, AFA Yayınları, İstanbul 1998.
- KANAD, Halil Fikret, *Pedagoji Tarihi*, İstanbul 1963.
- KANDEHLEVİ, Muhammed Yusuf, *Hayatu's-Sahabe* (Çev. Sıtkı Güllü), Ilıcak Matbaası, İstanbul 1996.
- KAP ANİ, Münci, *Kamu Hürriyetleri*, Ankara 1981.
- KARAFİ, Şahabeddin, *Tehzibü'l-Furuk ve'l-Kavaidu's-Seniyye fi'l-Esrari'l-Fikhiyye*, Alemu'l-Kütüb, Beyrut ty.
- KARAMAN, Hayreddin, *İslam'da İnsan Hakları*, Ensar Neşriyat, İstanbul 1996.
- _____ , *İslam 'm Işığında Günümüzün Meseleleri*, Yeni Şafak Yayınları, İstanbul 1996.
- KARDAVİ, Yusuf, *Hz. Peygamber ve İlim* (Çev. Dilaver Selvi), Şule Yayınları, İstanbul 1993.
- KÂRİ, Ali b.Sultan Muhammed, *Cemu'l-Vesail fi Şerhi's-Şemal*, Yahya Efendi Matbaası, İstanbul 1978.
- KÂSÂNİ, Alau'd-din Ebu Bekir b.Mesut (ö.587/1 191), *Beda'iu's-Sanai' fi Tertibi's-Şerai'*, Beyrut 1974.
- KAYA, Yahya Kemal, *İnsan Yetiştirme Düzenimiz*, HÛ Yayınları, Ankara 1984,
- KAYAOĞLU, İsmet, *İslam Kurumlan Tarihi*, Doruk Matbaacılık, Ankara 1980.
- KAZICI, Ziya, *Ana Hatlarıyla İslam Eğitim Tarihi*, Bir Yayınları, İstanbul 1983.
- _____ , "İslam Eğitim Tarihi", *Din Öğretimi Dergisi*, MEGSB Yayınları, 1988.
- KETTANİ, Muhammed Abdulhay (ö. 1345/1926), *Hz. Peygamber'in Yönetimi* (Çev. Ahmet Özel), İz Yayınları, İstanbul 1991.

- KINALIZADE, Ali Efendi (ö. 980 m), *Ahlak-ı Âlâi*, Bulak 1248.
- KİRMANÎ, M. Riaz, “İslam’ın Epistemolijik Temelleri”, *İslami Bilimlerde Metodoloji Sorunu* (Çev. Mehmet Paçacı), Fecr Yayınları, Ankara 1991.
- KOÇER, Haşan Ali, *Türkiye 'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi*, MEB Yayınları, İstanbul 1991.
- KOÇ YİĞİT, Talat, *İman-ibadet-Ahlak*, DİB Yayınları, Ankara 1974.
- KÖYMEN, Mehmet Altay, *Alp Arslan ve Zamanı II*, Ankara 1983.
- KURTUBÎ, Ebu Abdillâh Muhammed İbnu Ahmed Ebu Bekr el-Ensari (ö. 671/1273), *el- Cami' li Ahkanı 'l-Kur 'an*, ty.
- KUTUP, Muhammed, “Eğitimde Dinin Rolü”, *İslami Eğitim*, (Çev. Ali Çaksu), Endülüs Yayınları, İstanbul 1991.
- _____, *İslam Terbiye ve Ahlak Sistemi* (Çev. Ali Özek), Hisar Yayınları, İstanbul 1977.
- KUZAI, Muhammed b. Seleme b. Cafer Ebu Abdullah, *Müsnedu's-Şihab*, Müessesetu'r-Risale, Beyrut 1986.
- KÜTÜKOĞLU, Miibahat 3., *1869'da Faal İstanbul Medreseleri*, İstanbul 1977.
- LUYEYHIK, Abdurrahman, *Dinde Ölçülü Olmak* (Çev. Abdulhalık Duran), Kayıhan Yayınları, İstanbul 1999.
- MAHMUD, Abdulhalim, *Müslüman Kadının Şahsiyeti, Kültür ve Daveti* (Çev. Veysel Bulut-Mustafa Nuhoğlu), Ravza Yayınları, İstanbul 1996.
- MALİK, b. Enes (ö.179/795), *el-Muvatta'*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1981.
- MAKRİZÎ, Ahmed b. Ali b. Abdulkadir, *Kitabu'l-Hitati'l-Makrizi*, Matbaatu'n-Nil, Mısır 1326.
- MARUF, Naci, *Maarif Kable 'n-Nizamiye*, Matbaatu'l-İlme'l-Irakıyye, Bağdat 1973.
- MAVERDÎ, Ebu'l-Hasan (ö.450/1058) *el-Ahkamu's-Sultaniyye* (Çev. Ali Şafak), Bedir Yayınları, İstanbul 1976.
- _____, *Edebu'd-Dünya ve'd-Din*, Matbaatu'l-Cevaib, Kostantiniyye 1299 h.
- MAVSİLÎ, Abdullah b. Mahmud b. Mevdud (ö. 683/1284), *el-İhtiyar li Ta'lili'l-Muhtar*, Pamuk Yayınları, İstanbul ty.
- MAZAHERÎ, Aly, “Müslüman Ortaçağda Eğitim ve Öğretim” (Çev. Bahriye Üçok), *AÜİF Dergisi*, Ankara 1964.
- MEKKÎ, Muhammed Ali, *Tehzibu 'l-Furuk* (el-Furuk içinde), Alemu'l-Kütüb, Beyrut ty.

- MENGÜŞOĞLU, Tahsin, *Felsefi Antropoloji*, İstanbul 1971.
- MEVDUDÎ, Ebu'I-ATA, *Tefhimu'l-Kıtr'an* (Çev. Muhammed Han Kayani ve arkadaşları), İnsan Yayınları, İstanbul 1996.
- MEZ, Adam, *el-Hadaratu'l-İslamiyyefi Karni'r-Rabi'l-Hicri*, Kahire 1947.
- MURŞÎ, Muhammed Münir, *et-Terbiyetu'l-İslamiyye*, Alemu'l-Kütüp, Kahire 1993.
- MUSA, Yusuf, *Muhammed, en-Nesebu ve Asâruh*, ty.
- MUTAHHARÎ, Murtaza, *İnsan-ı Kâmil* (Çev. İsmail Bendiderya), Kevser Yayınları, İstanbul 1999.
- MÜBAREKFURÎ, EbuT-Ula Muhammed Abdurrahman b. Abdirrahim, *Tuhfetu'l-Ahvezi*, Daru'l-KütübîT-İlmiyye, Beyrut 1990.
- MÜNAVÎ, Şemsuddin Muhammed Zeynuddin Abdurrauf (Ö.1031), *Feyzu'l-Kadir Şerhu Cami'is-Sağir*, Beyrut 1972.
- MÜSLİM, EbuT-Hüseyn Müslim İbnuT-Haccac el-Kuşeyri en-Nisaburi (ö.261/874), *Sünemi Müslim* (Tahkik: M. Fuat Abdulbaki), Çağrı Yayınları, İstanbul 1981.
- NAHLAVÎ, Abdurrahman, *Çağdaş Sorunlar Karşısında İslami Eğitim* (Çev. İsmail Kodaz), Esra Yayınları, Ankara 1997.
- NASIF, Ali Mansur, *et-Tâcu'l-Camiu'l-Usul*, Pamuk Yayınları, İstanbul 1961.
- NESAI, Ebu Abdirrahman Ahmet b. Şuayb b. Ali (ö. 303), *es-Sünen*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1981.
- NEVEVÎ, Ebu Zekeriyya Muhyiddin Yahya b. Şeref (ö. 676/1277), *Rıyazu'z-Salihin* (Çev. Kıyamuddin Burslan-Hasan Hüsnü Erdem), DİB Yayınları, Ankara 1976.
- _____, *Kitabu'l-Mecmu'*, MektebetüT-İrşad, Cidde ty.
- NİSABURÎ, Ebu Abdillah el-Hakim (ö. 405/1014), *el-Miistedrek ale's-Sahihayn*, Mektebu'l-Matbuati'l-İslamiyye, Beyrut ty.
- NUMANÎ, Şibli, *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi* (Çev. Talip Yaşar Alp), İstanbul 1980.
- OĞUZKAN-ORAL, Şükran-Gürel, *Okulöncesi Eğitimi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 2001.
- OĞUZOĞLU, Cahit, *Roma Hukuku*, Ankara 1959.
- ÖCAL, Mustafa, "Çocuk Terbiyesi ve Peygamberimizin Eğitim Metodu", *Diyanet Dergisi*, DİB Yayınları, Ankara 1989, Sayı 4 .
- ÖNER, Necati, *İnsan Hürriyeti*, Ankara 1982.

- ÖNEN, Mesut, *Hukukun Temel Kavramları*, İstanbul 1991.
- ÖYMEN-DAĞ, Hıfzırrahman Raşit-Mehmet, *İslam Eğitim Tarihi*, MEB Basımevi, Ankara 1974.
- ÖYMEN, Hıfzırrahman Raşit, *Türkiye 'nin Ana Eğitim Problemleri I*, Ankara 1965.
- _____ , İslamiyette Öğretim ve Eğitim Hareketleri, *AÜİFDergisi*, Ankara 1963, Sayı XI.
- ÖZBEK, Abdullah, *Bir Eğitimci Olarak Hz. Muhammed*, Esra Yayınları, Konya 1997.
- _____ , “Kur'an'ın Eğitim Felsefesi”, *İslam'da Aile ve Çocuk Terbiyesi Sempozyumu*, İSAV Yayınları, 1994.
- ÖZDEN, Yüksel, *Öğretmenlik Mesleğine Giriş*, Pegem A Yayıncılık, Ankara 2002.
- ÖZEL, Mustafa, “Uluslar arası Ekonomik Sistem ve İnsan Hakları”, *Demokratik Hukuk Devletinde Temel Hakve Hürriyetler*, İlim Yayma Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1998.
- ÖZSOY-ÖZYÜREK-ERİPEK, Yahya, Mehmet, Süleyman, *Özel Eğitime Giriş*, Karatepe Yayınları, Ankara 1992.
- ÖZSUNAY, Ergün, *Medeni Hukuka Giriş*, İÜİF Yayınları, İstanbul 1981.
- ÖZTUNA, Yılmaz, *Osmanlı Devleti Tarihi*, İstanbul ty.
- PARLADIR, Selahattin, “Toplum Yapısında Bütünlük Sağlanması Bakımından Kültürel ve Dini Değerlerin Önemi”, *Din Öğretimi Dergisi*, MEGSB Yayınları, 1987, Sayı 12-13.
- RUSSELL, Bernard, *Terbiyeye Dair* (Çev. Hamit Dereli), Ankara 1954.
- SABIK, es-Seyyid, *Fıkhu's-Sünne*, Beyrut 1969.
- SABUNÎ, Muhammed Ali, *Safvetü't-Tefasir*, Dersaadet Kitabevi, İstanbul ty.
- _____ , *Ahkam Tefsiri* (Çev. Mazhar Taşkesenlioğlu), Şamil Yayınevi, İstanbul 1984.
- SAHAVÎ, Şemseddin, *et-Tuhfetu'l-Latifefi Tarihi Medineti's-Şerife*, Beyrut 1993.
- SALİH, Subhi, *Hadis İlimleri ve Hadis İstılahları* (Çev. Yaşar Kandemir), DİB Yayınları, Ankara 1973.
- SAMÎ, Şemseddin, *Kadınlar*, İstanbul 1311.
- SAVAŞ, Rıza, *Hz. Muhammed (sav) Devrinde Kadın*, Ravza Yayınevi, İstanbul 1991.
- SEFARİNÎ, İbn Süleyman Muhammed (ö. 1188), *Gızau'l-Elbab li Şerhi Manzumeti'l-Âdâb*, Mısır 1324.
- SEHARENFURÎ, Halil Ahmed, *Bezlu'l-Mechud fi Celli Ebi Davud*, Daru'I-Kütübi'I-İlmiyye, Beyrut ty.

- SELAHADDİN, Muhammed, *Özgürlük Arayışı ve İslam* (Çev. Ahmed Asrar), İstanbul ty.
- SELÇUK, Mualla, “Din Öğretiminin Kuramsal Temelleri”, *Din Öğretiminde Yeni Yaklaşımlar*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 2000.
- _____, *Çocuğun Eğitiminde Dinî Motifler*, TDV Yayınları, Ankara 1991.
- SERAHSÎ, Ebu Bekir Muhammed b. Ahmet Ebu Sehl (ö. 483/1097), *Şerhu's-Siyeri'l-Kebir*, Kahire 1971.
- SÖNMEZ, Hüseyin, ‘Geleneksel İslami Eğitime Dair Bazı Tespitler’, “*Eğitim Yazuları*” İstanbul 1999.
- SÖYLEMEZ, Mikail, *Problem ve Çözümleriyle Eğitimimiz*, Çağlayan Yayınları, İzmir 1997.
- SU, Kamil, *Türk Eğitim Sisteminde Teftişin Yeri ve Önemi*, MEB Yayınları, İstanbul 1974.
- SUYUTÎ, Celaledin Abdurrahman Ebu Bekir (ö. 911/1505), *ed-Dürri'l-Mansur*, ty.
, *el-Havi Li'l-Fetava*, Mısır 1959.
- _____, *el-Camiu's-Sağir*, Daru'l-Kütübi'l-İlmiye, Beyrut 1990.
- ŞAFİÎ, Muhammed b. İdris (ö. 204/819), *er-Risale*, Daru'l-Kütübi'l-İlmiye, Beyrut ty.
- ŞAHİN, Abdullah, *Kişilik Gelişimi ve Din Eğitimi*, İslamiyât, Ankara 1998.
- ŞANLI, Cemal, “AİHS’ne Göre Temel Hak ve Özgürlükler”, *Demokratik Hukuk Devletinde Temel Hak ve Hürriyetler*, İlim Yayma Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1998.
- ŞÂTİBÎ, Ebu İshak İbrahim b. Musa (ö. 790/1388), *el-Muvafakatfi Usuli'f-Ş'arz^Kahire* ty.
- ŞEHRİSTANÎ, *el-Milel ve'n-Nihal*, Kahire 1949.
- ŞENER, Abdullah Naim, *Talimii'l-Müteallim*, İstanbul 1979.
- ŞENER, Sami, Demokratik Hukuk Devletinde Temsil Hakkı ve Hukuk, *Demokratik Hukuk Devletinde Temel Hak ve Hürriyetler*, İlim Yayma Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1998.
- ŞERİFÎ, Hadi, “Modern Eğitim Felsefesi Karşısında İslam Eğitim Felsefesi”, *İslami Eğitim* (Çev. Ali Çaksu), Endülüs Yayınları, İstanbul 1991.
- ŞEVKÂNÎ, Muhamed b. Ali b. Muhammed (ö. 1250 m.), *Neylu'l-Evtar Şerhu Miinteka'l-Ahbar*, Kahire 1971.
- ŞİMŞEK, M. Sait, *Kur'an'ın Ana Konuları*, Beyan Yayınları, İstanbul 1999.
- ŞİRBİNÎ, Muhammed b. Ahmed el-Hatib (ö. 997/1570), *Muğni'l-Muhtac ila Marifeti Maani'l-Elfazı 'l-Minhac*, Matbaatu Mustafa Muhammed, Mısır ty.
- ŞİŞMAN, Mehmet, *Öğretmenliğe Giriş*, Pegem Yayınları, Ankara 1999.

- TABATABAÎ, Muhammed Hüseyin, *İslam'da Kur'an* (Çev. Ahmet Erdinç), Bir Yayınları, İstanbul 1988.
- TAFTAZANÎ, Sa'duddin Mesud b. Ömer (ö. 797/1395), *Kelam İlmi ve İslam Akaidi* (Haz. Süleyman Uludağ), Dergah Yayınları, İstanbul 1991.
- TAŞKÖPRÜZADE, Ahmet Efendi, *Mevzuatü'l-Ulum* (Osmanlıcaya Çev. Kemalettin Muhammed Efendi) Der Saadet İkdam Matbaası, 1313.
- TAYMAZ, A. Haydar, *Teftiş*, Kadıoğlu Matbaası, Ankara 1993.
- TELİDÎ, Abdullah, *el-Mer 'etii İ-Miiteberrice*, Dar'ı İbn Hazırı, Beyrut 1997.
- TERZİ-GÜRSOY, Ali Rıza, Ahmet, *Öğretmenlik Mesleğine Giriş*, Ankara 2002.
- TİRMİZÎ, Ebu İsa Muhammed b. İsa (Ö.279), *el-Camiu's-Sahih*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1981.
- TOPALOĞLU, Bekir, *İslam 'da Kadın*, Yağmur Yayınları, İstanbul 1966.
- TOPÇU, Nurettin, *Var Olmak*, Yağmur Yayınları, İstanbul 1965.
- TOZLU, Necmettin, *Bilim ve Hayat*, DİB Yayınları, Ankara 1998.
- _____, *İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu'nun Eğitim Sistemi Üzerine Bir Araştırma*, MEB Yayınları, İstanbul 1989.
- _____, *Eğitim Felsefesi*, MEB Yayınları, İstanbul 1997.
- _____, *Kültür ve Eğitim Tarihimize Yabancı Okullar*, Akçağ Yayınları, Ankara 1991.
- TUNÇ, Sevim, *Türkiye 'de Eğitim Eşitliği*, AÜEF Yayınları, Ankara 1969.
- TURGUT, İhsan, *Eğitim Üzerine*, Bilgehan Matbaası, İzmir 1991.
- UDEH, Abdülkadir, *İslam Hukuku ve Beşeri Hukuk*, ty.,
- ULUDAĞ, Süleyman, *Fahrettin Razi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1991.
- ULVAN, Abdullah Nasih, *İslam'da Aile Eğitimi* (Çev. Celal Yıldırım), Uysal Kitabevi, Konya 1984.
- UMARA, Muhammed, *İslam ve İnsan Hakları* (Çev. Asım Kanar), Denge Yayınları, İstanbul 1982.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, TTK Basımevi, Ankara 1984.
- ÜLKÜ, Hayati, *İslam Tarihi*, ty.
- ÜNALAN, Abdulkerim, *İslam Hukuku Açısından Hak ve Hakkın Kötüye Kullanılması*, Anadolu Matbaacılık, İzmir 1997.

- VAHAPOĞLU, M. Hidayet, *Osmanlıdan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okullar*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1992.
- VÂKİDÎ, Muhammed b. Ömer b. Vakıd (Ö.207 h), *el-Meğazi*, Oxford 1966.
- VARIŞ, Fatma, *Eğitim Bilimine Giriş*, AÜEB Fakültesi Yayınları, Ankara 1978.
- VEHBÎ, Konyalı Mehmet, *Hiilasatii'l-Beyan*, Üçdal Neşriyat, İstanbul ty.
- VELİDEDEOĞLU, Hıfzı Veldet, *Türk Medeni Hukuku*, İstanbul 1960.
- _____, *Türk Medeni Kanununa Göre Medeni Hukuk*, İstanbul 1951.
- WENSİNCK, A. J.(1358/1939), *el-Mu'cemui-Müfehres li Elfazı'l-Hadisi'n-Nebevi*, Mektebetu Beril, Leiden 1936.
- YALÇIN, Mikdad, *et-Terbiyetü'l-İslamiyye*, Riyad 1987.
- YAZAN, Ümit Meriç, *Türkiye Kanatlarımızın Altında*, İz Yayınları, İstanbul 1997.
- YAZIR, Elmalık Muhammed Hamdi (ö. 1942), *Hak Dini Kur'an Dili*, İstanbul 1979.
- YILMAZ, Musa Kazım, *Kur'an Ailesi*, Hilal Yayınları, İstanbul 1994.
- YÖRÜKOĞLU, Atalay, *Çocuk ve Ruh Sağlığı*, Ankara 1983.
- YURDAYDIN, Hüseyin Gazi, *İslam Tarihi Dersleri*, AÜİF Yayınları, Ankara 1971.
- YÜCEL, Haşan Âli, *İyi Vatandaş İyi İnsan*, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1993.
- ZEBİDÎ, Muhibbuddin Ebu'l-Feyz Muhammed Murtaza (ö. 1205/1791), *Tacu'l-Arus Min Cevhiri'l-Kamus*, Mısır 1888.
- ZEHEBÎ, Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed (ö. 748), *Telhisü'l-Müstedrek*, Haydarabad- Deken 1335.
- ZERKA, Mustafa Ahmet, *el-Fıkhü'l-İslamîfi Sevbihî'l-Cedid*, Dımaşk 1964.
- _____, *el-Medhalui-Fıkhü'l-Am*, Dımaşk 1968.
- ZERNUCÎ, Burhanettin (ö.620/1223), *Talimü'l-Müteallim* (Çev.Yunus Vehbi Yavuz), Sahhaflar Kitap Sarayı, İstanbul 1995.
- ZEYDAN, Abdulkerim, *el-Ferdu ve 'd-Devle fî 'ş-Şeriatî 'l-İslamiyye*, ty.
- _____, *el-Vecizfi Usulî'l-Fıkh*, Daru'r-Ravda, Bağdat 1973.
- ZEYNEP, Aysel, *İslam 'da Kadının Hakları*, Esra Yayınları, Konya 1999.
- ZUHAYLÎ, Vehbe, *el-Fıkhü'l-İslamî ve Edilletühü*, Daru'l-Fıkr, Dımaşk 1989.

ABSTRACT

This study aims to focus on the education and instruction right took place in Islamic law. The education right of man, the general and private aims (targets) of education, the roles of State and the society related to education, formal and non formal education and the legal statutes of educators were tried to examined in this context in terms of Islamic law. The essential results provided by the research were as follows:

To create a virtue society Islam, in the universal sense, aims to train the “good man.” The criteria of being universal is the prophet of Islam who is accepted as “trustworthy” by everyone ranging from polytheist to jewist, from bedouin to civilized people. It is the necessity of divine order that prophet of Islam is taken as the model in the education system.

Learning of the basic knowledges whether man or women is compulsory for every muslim. According to the thought of majority, these are fundamental (knowledges required to worship and the behaviour which are compulsory. Compulsory (Farz- Ayn) knowledge includes reading and writing, mathematics, and the physical training. It also has the flexibility in terms of number of courses and the content according to the conditions of era.

The unified education thought has been taken as basis to prevent economic, political and the psychological crisis in the national life. There is confirmation but not conflict between Science and the religion.

Education was encouraged for everyone in everywhere and in every age by the order being “educated from birth to death.” To accomplish this, mosques, small mosques, houses libraries, coffee houses and book shops all were used as the non formal education institution. Encouraging for the goodness and preventing from badness was accepted as responsibility of all people without taking differences into consideration in place, time, age and gender. From that point of view, there was an institutional pluralism in education. Thus, the uniformed types of courses and educational programs were not executed in general.

Islamic educational programs think educational and instruction together. Because in the Holy Book Kur’an, the creator of the universe is characterized by the aspect of being educator and the trainer of all men. From the earlier time of Islam up to now, the good manners and knowledge were accepted as two essential aspects of man should be owned by every teacher and student.